

Обре, сховайся добре!-Костянтин Когтянц

Костянтин Когтянц

Обре, сховайся добре!

Дипломант Всеукраїнського конкурсу романів, кіносценаріїв, п'єс та пісенної лірики про кохання «Коронація слова-2009»

В руських краях ти багато отруйного зілля зустрінеш.

Та й на чаклунок також руська земля не скупа.

Бачив чаклунок я сам, що ночами у небі ширяли,

Бачив летючих відьом, що гарцювали вночі.

Бачив, як з чистого неба своїм чародійським закляттям

Ті чарівниці дощі й хмари стягали з небес,

Збурюють ріки вітрами і хмари громами сповняють,

Град насилають важкий відьомським словом своїм.

Себастьян Фабіян Кленович «Роксоланія». 1584 р.[1]

Розділ I

Козак без шаблі

Лютий 1651 року

Четверо їхали попереду саней, і троє з них думали про четвертого. Точніше, про першого.

Усі вони були досвідченими вояками, двоє — старими січовиками, і вислову «*накази не обговорюють*» не вживали — так само, як і не смішили людей відкриттями на кшталт: «Людині потрібно дихати». А хіба хтось сумнівається?

Отож, коли кошовий наказав: отаманом буде Боярин, — ніхто не сказав нічого. Однак думати — думали.

Кирин[2] Драгон, прозваний так, бо служив у драгонах,[3] кинув погляд назад, на сани, і зайвий раз переконався, що з обличчя Адама Першого (Божий дар якийсь у того Івана Сірка: скаже щось звичайнісіньке, а всі сміються. Ось і тоді, як Адам з'явився на Січ: «*Раз Адам, то хай буде Перший*» — ну що тут такого? А вся Січ реготала) — що з обличчя Адама нічого прочитати неможливо.

Утім, вони всі тут такі, тільки виявляється це по-різному: Адам мовчав, як німий, а Білий з Барилом теревені правили увесь час, а проте, якби хтось їх почув, то нічого, ну просто *нічого* б не дізнався. Драгон ще місяць тому не повірив би, що можна стільки часу балакати *ні про що*.

— Стійте! — голос Боярина хриплий, уривчастий, але Кирин уже вкотре впіймав себе на думці, що колись той, мабуть, непогано співав.

— Драгоне, в тебе... є якісь відчуття?

Згадані вже Білий з Барилом навіть не приховували свого здивування: що це ще за відчуття повинен побратим мати?

— Є, — похмуро відрубав Кирин, — є враження, що ми... що щось негаразд!

Страшний був урок, після якого затамив козак: його відчуття небезпеки не бреше. І не помиляється. Майже два роки тому...

— Пане полковнику, з Дубиною щось не те!

— Не те, — полковник Голота був у доброму гуморі, — у карти продувся, від молодіці відкоша отримав, пробував розпускати руки — то летів, та ще й спотикався. Макогін у вмілих руках — страшна річ.

— Пане полковнику...

Як, ну як йому пояснити?!

— Хоча він і твій побратим...

— Але мерзотник. Давно знаю. Та поки він при мені, то ось він у мене де!

Кулак полковника завбільшки з дитячу голову.

— Та й не тобі мене вчити!

— А якщо зрадить?

— А оце дзуськи! За ним таке, чого ляхи не подарують. Отож, хлопче, краще візьми десяток... про всяк випадок... — та до Пободайла[4] лети. Лети, а не їдь! На нас іде пан Мирський, а це страшний ворог, отож хай Степан поспішає.

Не бачив більше Драгон полковника. І ще тисячі півтори лягло трупом — через зраду Дубини. Ну і хто тепер доведе, що це він колись відчинив козакам браму замку? *Хто з поляків це стане слухати?..*

Отаман відімкнув скриню, що знаходилась у санях, витяг польські шапки, собі — дорогу, з пером та червоним лалом,[5] Драгонові ж передав кушме.[6] Кирич, відчувши в шапці вагу, помацав. Так і є — між шкірою та підкладкою дві сталеві дуги, хрест-навхрест. Шапка молдовського воїна... Руки робили свою справу, а душа у п'яти впала: Драгон *нікому, ніколи* не казав, що хоча і русин з походження, але родом з Молдови.

Нікому не казав, боячись, що його видадуть, бо у цьому питанні всі володарі одностайні: круль видасть, цар видасть, хан видасть, якщо визнають, хто сховався в їхніх володіннях. Може, і гетьман видасть: воно йому треба, щоб зайда якийсь людям *такий* приклад показував? Пошепки кажуть — були вже замаху на Богдана... А коли видадуть до Молдови — можеш кричати на муках, що ти нічого не знав, що гадав, у тій склянці ліки. Навіть якщо повірять, все одно сунуть палю в те саме місце, для науки народу, аби інші думали головою.

Боярин тим часом змінив кожух на дорогу шубу, а шаблю — на довгу шпагу.

— Свої б із мушкетів не привітали.

— А ти загни по-нашому.

— Ляхи теж по-нашому вміють.

— Так, як ти, не вміє ніхто. Тільки спочатку треба взнати, чи точно це наші, а то сам Потоцький як закричить: «Це лайдак Петро Білий, хапайте здрайцю».

І раптом, без переходу, Барило запитав те, про що думали всі:

— Краще скажи, Боярине, чому від своїх ховаємося?

...Коли кошовий наказав їм (кожному поодиноці) — їхати до нього на зимівник, поголити оселедці та сидіти як миші, — ніхто, ясна річ, нічого не питав.

Наступний наказ — їхати під Бояриноюю командою, а якщо з ним, не дай і не приведи, щось трапиться, то з'явиться у Брацлав, до полковника Нечая — здавалося б, усе прояснив: мабуть, скоро Данило піде на ляхів, і тоді йому знадобляться досвідчені отамани, вони ж усі водили загонами. І не треба оселедцями шпегам в очі впадати — ось вони, мовляв, запорожці. Але Брацлав вони об'їхали. А тепер явно націлилися в об'їзд Красного, де Нечай збірний пункт призначив.

— А для того, щоб нас менше бачили. Не до Нечая ми їдемо, а до левенців.[7]

Хоча сказане Боярином було дуже розумно — загін розбійників, якщо до нього додати п'ять досвідчених отаманів, може накоїти ляхам чимало лиха, — проте Драгон ладен був об заклад битися: бреше Боярин!

— Якщо нас до самого Нечая привезуть, це ще півлиха, він двох із нас знає в обличчя...

Барило, який був певен, що Данило знає в обличчя тільки його, аж кркнув.

— А потрапимо до наказного полковника — доведеться в льосі сидіти, поки Нечай повернеться.

— *Якщо повернеться*, — раптом прохопився Драгон. Сказав — неначе не власною волею, неначе само вискочило. Й інші це якщо не зрозуміли, то відчули.

— Цур тобі й пек за такі слова, — аж перехрестився Барило.

Отож рушили далі, а Драгон запалив люльку. Рушниця в нього добра, турської роботи, б'є точно, проте — ґнотова. Ото й навчився палити — в Молдові не встиг, на Московщині про це годі й казати: там за люльку відлучають від церкви.

А від люльки, як стане потреба, можна ґніт запалити.

Ляхи виїхали на кригу замерзлої річки на такій близькій відстані, що тікати було запізно.

— Райтари,[8] — самими губами прошепотів отаман. — Це краще.

«Чим краще?!» (Кирин не знав, що служба в райтарах вважалася серед польських панів непрестижною, отож райтарськими офіцерами були здебільшого іноземні найманці.)

Драгон ледь стримувався: останні півгодини усе його єство волало про небезпеку, проте Боярин кидав погляди, які могли означати тільки одне — *«мовчи»*.

Тим часом їх уже підвели до головних сил загону — не такого вже й численного.

— Шандор Добо єстем! — відрекомендувався Боярин. — Служу його милості пану віденському.[9] Посланий був у приватних справах його милості до Валахії.[10] Повертаючись, у Ямполі від купців почув, що буде війна — і вирішив їхати навпростець до Бара.

У Драгона змокла спина. Те, що верз Боярин, не лізло ні в які ворота!

Так, воєвода віленський міг послати людину в приватних справах у Молдову — він одружений з дочкою домінуса.[11] Але чому через козацькі землі?! Навіть якщо справді почув у Ямполі про війну, простіше назад вернутися — Ямпіль біля самого кордону! — та обрати безпечний шлях!

Проте офіцер якось... неначе аж сонний став. Його думки текли мляво, повільно. *«Козаки не користуються шпагами. І щитами також... А у того, у волоській шапці — ще й щит татарський»*.

(Щит з'явився тому, що своєму вмінню битися на шаблях Драгон не довіряв. З дитинства не вчений, бо — як батько вважали — мистецтво купця не в тому, щоб відбитися, а в тому, щоб домовитися, щоб не напали серйозні люди. Ну а якщо полізе якась голота — від них відбиватися краще ножами, сокирою та щитом.)

«...І чув я про цього Добо. Точно чув, і навіть бачив колись. Він трохи змінився, але це він».

- їдьте, панове.

Драгон ледь стримався, аби вголос не заволати.

Цього просто не могло бути. Не могло!

Жодне військо... Та що там військо — загін дітлахів, що у війну граються, ніколи не відпустить підозрілих без перевірки!

— Данке![12]

Боярин рушив коня, усі за ним. Отаман замуликав якусь угорську пісеньку.

«Він же назвався мадярським ім'ям...»

Усе тіло Драгона, усе його єство чекали залпу в спину або аркана на шию.

Десять кроків, п'ятдесят, сто... Ось уже і поворот... Ось вони вже за поворотом...

— До лісу, — прохрипів отаман.

— Сліди побачать.

— Ні. Це не головний загін, а навпаки зовсім!

Боярин рукою зігнув кущ так, щоб усі шлях побачили.

Шлях був жовтим, бо тисячі копит утоптали його, змішуючи сніг із кінським лайном.

— Отже... — Білий не договорив, та в цьому й не було потреби.

Якщо ляхи залишили Красне в тилу, а в тилу охорону направили жменьку райтарів — отже, Нечая погромлено.

— Треба до Брацлава. Попередити.

— Ні! — І, мабуть, зрозумівши, що тут не відбудешся простим наказом, Боярин пояснив: — Бути того не може, щоб ніхто не порятувався з цілого полку, та ще із сіл навколишніх. Брацлав без нас повідомлять. А от Богуна у Вінниці...

Справді, якщо поляки не цілковиті дурні, то тепер вони вдарять на Богуна.

Але чомусь ніхто не спитав — і звідки знає Боярин, що кальницького полковника треба шукати у Вінниці?

...Через кілька годин, коли вони з Боярином на хвильку залишилися наодинці, Драгон наважився запитати:

— Як ти це зробив?

Боярин і перепитувати не став: а що, мовляв, на увазі маєш? Помовчав трохи і пояснив:

— Ти теж так можеш, просто не вмієш. Чув, мабуть, що дівчина може хлопця приворожити? А ми можемо навіювати інші почуття: байдужість до всього, втому душевну. Навіть враження, що він мене десь бачив. Одне зразу запам'ятай: чари — річ дуже слабка. Дуже. Були б ми одягнені по-козацькому — ніщо б не допомогло, була б це польська корогва, де полковником пан вельможний, — не знаю. Може, я б і зміг задурити йому голову, а можливо, що й ні. Найманець, якому Польща не батьківщина, — це все ж таки інша річ.

* * *

— Сідай, Бо...

— Боярином на Січі прозвали. Усі інші імена, Іване, забудь.

— Уже забув, — засміявся полковник, який, до речі, виглядав юнаком. Він і справді був молодший, ніж інші полковники, але все ж таки не настільки.

— І ти, козаче, сідай.

— Дякую, пане полковнику...

— Забудь «пана», пани у Варшаві.

Драгон напружився. Неначе і добрий Богун, неначе і простий хлопець, але... Ходив він під булавою Богуна... Але якщо пошле тебе цей полковник (усе таким самим веселим тоном) до сатани в пекло, то треба не йти, а бігти. І боронь тебе Боже сказати, що не знаєш дороги.

Кирин згадав, як їх затримали ще досить далеко від Вінниці і везли до міста — обеззброєних, зв'язаних, із лантухами на головах. А козаки, що супроводжували, весь час мовчали, як без'язикі.

— Вчасно приїхав, Боярине.

Той лише похитав головою.

— Тиждень тому в Красному — оце було би вчасно!

— Ну й що б ти там міг зробити? Загинув би, як усі.

— Ні. — Така сила була у голосі Боярина, що Богун аж здригнувся. І не зразу здобувся на відповідь.

— Не перебільшуй. Зачарувати все польське військо...

Боярин тільки рукою махнув — мовляв, до чого тут поляки.

— Ти мені краще скажи, чому непогана фортеця, з трьома тисячами козаків, з кращим полковником, з арматою[13] — і за два дні впала?

— Це війна...

Драгон ладен був заприсягтися, що Богун намагається ухилитися від чогось неприємного. І, мабуть, не він один так думав.

— Не крути, Іване! А то підведусь і поїду!

Слова «Дідька лисого ти кудись поїдеш без мого дозволу» просто аж світилися в Богуну на обличчі, але, мабуть, псувати відносини з Боярином він не бажав, отож з явною нехиттю почав пояснювати:

— Прискакав тут до мене один... Ляхи його не чіпали, бо каліка з дитинства...

Драгона неначе обпекло чимось: недарма прискакав цей каліка! *Богун шпега тримав у Красному!* На своїй, козацькій землі! Мало, що на своїй — глухі, мабуть, і ті чули про дружбу Івана з Данилом — дружбу попри різницю у віці.

«А може, так і треба?»

— Ну... Нечай випив...

— На Бога, Іване! Вони були у поході!

За ковток горілки у поході — смерть. Старий, залізний козацький закон.[14]

— Ну...

— Не нукай, полковнику. Краще скажи, що б ти сам зробив із сотником, який би напився, знаючи, що поляки поряд?

«А нічого! — раптом весело подумав Драгон. — *Немає у нього таких сотників!*»

— Вартові також понапивалися?

— Ні... Але, як побачили, яким шляхом підходить військо, вирішили, що це свої. Бо...

— Скільки?

— Чого — скільки?

— Скільки було козаків у заставі на тому шляху?

— Повна сотня...

«Тобто від двохсот до трьохсот».

— Повна сотня, і ніхто не встиг запалити фігуру?

«А справді — фігуру (в уяві Драгона виникли різні фігури — і піраміди зі смоляних бочок, і звичайні вогнища з хмизу, смолою залитого) — можна запалити швидше, аніж прочитати молитву Ісусову[15]».

— Іване, ти хоч сам віриш у те, що кажеш? З боку ворога без попередження військо підходить і вартові раптом так твердо вирішили, що це обов'язково мають бути свої, що навіть не підняли міст! Та ти ще не все сказав, я в очах бачу.

— Ляхи вартових розстріляли з луків, браму порохом підірвали — Нечай їх затримав на вулицях, там і загинув. Недобитки замкнулися в замку, куди встигли перевезти гармати.

— Тиждень! Тиждень міг протриматися замок проти самого сатани, два чи навіть три тижні, якщо у ляхів тільки малі гармати!

— Тільки малі, ляхи навіть не обстрілювали замкові мури. Але поночі наші спробували втекти підземним ходом...

«Ось чому ми канонади не чули. Але підземний хід не може тягтися довго, отож вони вийшли десь неподалік від польського табору».

— Тобто вирішили, що ворог глухий та сліпий. Ні, Іване! *Пороблено* було, ще й як пороблено! Я такого не вмю, хоча *зламати* таку ворожбу — це вже легше. А ти міг би і сам здогадатися — ти ж чогось *учений*.

Помовчали. Кирин не знав, вірити Бояринові чи ні.

Кожна помилка окремо здавалася дуже правдоподібною, але чотири поспіль — це вже, мабуть, занадто.

— Я не випадково згадав, що ти вчасно. Поясни, будь ласка, що це за чортівня.

Богун зняв зі стіни келеп,[16] крутонув металевий кінець держака — і в його руках опинився кинджал. Повернувшись, знову вкрутив — тепер зброєю можна було бити назад, як малим списом.

Добре придумано.

— Іване, ти з г-глузду з'їхав! *Таке* у хаті тримати!

«Що тут такого?»

— Дивись уважно, Драгоне!

«Куди дивитися?»

Раптом — Кирин мало не зойкнув — із середини криці, неначе через воду, стали проступати якісь значки. Ні на що не схожі.

— Я таке бачив. Навіть сам пробував, але літери...

— Ні, полковнику. Ти міг пробувати *лиштуватися на клинках*, але *такого* — такого, вважається, вже давно ніхто не може. Справжня *річ-погибель*, якщо вона й далі буде у тебе, то одного дня ти сам кинешся... на вірну смерть. Хоча чаклун буде за тисячу миль. А літери — старе секлерське[17] письмо... Є такий народ у Семиградді...

... Коли вони жили на зимівнику, то Боярин прохопився, що хлопчиськом був татарами у ясир узятий, але втік і служив у якогось семиградського пана. *«Мабуть, що не брехав, коли знає секеїв».*

— Ну то й що з ним робити?

— Перекувати, — вихопилось у Драгона. Само собою вихопилось, як і слова про те, що Нечай може не повернутися.

— Кажі! — Пальці Боярина вп'ялися в плече. — Кажі перше, що спало на думку!

— Перекувати все навпаки. Там, де дзьоб... (*Ударна, бойова частина келепа таки справді схожа на пташиний дзьоб.*) Там хай буде обух, та навпаки.

— Іване, а він має рацію. І володіти далі йому, бо якась сила залишиться, але, якщо він винайшов, що зробити, то йому і підкориться.

— До завтра зробимо...

— Ще щось знаєш? Про Москву є якісь новини?

Обличчя Богуна стало зацікавленим.

— Просто так запитав чи причина є?

- Є.

— Тоді і новини є. Цар сейм збирає — щоби почати війну. З ляхами.

— У них не сейм, а Земський Собор, — прохопився Кирин.

— Він знає, він там служив, — і, у відповідь на здивований погляд товариша, Боярин пояснив: — Тільки московити кажуть «драгуни», а не «драгони», «рейтари», а не «райтари», а в тебе кілька разів проскочило.

Драгон подумки прокляв себе — казали ж батько: «*Зайві всі слова, без яких обійтися можна*». Смикнув його за язик нечистий!

Богун тим часом уважно оглянув Кирина:

— Не зустрічалися?

— Під Львів разом йшли.

— А! Добре! — З московським драгуном *загонщик полови*[18] Богун міг зустрітися у бою — бо царські воєводи весь час намагалися зайняти нижню течію Дінця[19] та ті притоки Волги, що близько підходять до Дону, а Богун вважав, що тамтешні козаки і без бояр проживуть, — і чомусь виходило по-івановому. Одного разу — ще до появи Кирина в тих краях — сам воєвода тікав, аж коня загнав.[20]

— Але... — Боярин розмовляв неначе сам із собою, — якщо Москва справді вступить у війну, то це змінює все!

— Поки що, — відрізав Богун, — це змінило тільки одне: поляки перейшли в наступ.

І без перерви:

— Будеш шукати?

— *Знайду*.

Драгон зрозумів, що комусь не жити. Або лясський чаклун піде до сатани в пекло, або Боярин загине. «*І ми з ним разом*». Утім, іншого виходу не було — такий ворог страшніший за сто гармат.

— Ну, тоді бувай, друже. Келеп вам принесуть.

— Бувай, Іване. І не лізь під кулі. Усі й так знають, що ти хоробрий.

Щось несподіване і страшне трапилося з голосом Богуна. Неначе ротом полковника відповів хтось інший.

— *Ще не зараз, Боярине*.

Ніколи Драгон не бачив, щоб козак, знайомий зі смертю, *так* полотнів. Тільки найсвіжіший сніг, сніг, що сьогодні випав, міг зрівнятися з кольором обличчя Боярина.

— Так ти що — *бачив*?

Богун кивнув:

— Судячи з мого виду — чекати ще років десять-дванадцять. Добре, що хоч від кулі, а не на палі.

Богун піднявся і, явно не бажаючи, аби співбесідники бачили його обличчя, вийшов геть. Драгон отетеріло дивився у спину людині, яка десь, якось, якимось дивом бачила власну смерть.

Вони остаточно вибилися із сил. І люди, і коні.

Кожен шлях, кожна стежка... Рано чи пізно — частіше рано — Боярин з Драгоном відчували попереду небезпеку, доводилося звертати, повертатися назад, давати гаку.

Кілька разів взагалі блукали. Коні провалювалися у сніг майже по самі сідла.

Геть знесилені, вони знайшли річечку. Боярин сподівався, що це Краснянка, на якій лежить Красне.

Але треба йти.

— «Navigare nessesere est, vivere non est nessesere»[21] — пробурмотів Кирин під носа, але Барило почув:

— І де це купецьких дітей так добре вчать? У Сочаві, Яссах чи Хотині?[22]

Драгон здригнувся.

— Ну, не вважай мене дурнем, я ж тобі у батьки... Освічений, на коні — неначе народився, але битися на шаблях не вмієш, отже, не шляхтич, на розстригу також не схожий, почерк поганий — не писар. Що залишилося? А Молдова... Ти *намагаєшся* говорити, як на Уманщині, але саме *намагаєшся*.

І, бачачи, що Кирина неприємно, Семен змінив тему:

— Сподіваюся, ви вдвох знаєте, куди нас ведете.

— Я — ні. А Боярин знає.

Драгон пригадав недавню розмову.

— А чому цей секей почав з двох полковників, а не з гетьмана?

— Бо гетьмана зурочити неможливо — бувають такі люди. Я саме вас трьох недаремно з собою узяв.

— Так ти знав?

— Що в ляхів хтось з'явився на нашу голову? Здогадувався, отож і взяв вас... Тебе — придивитися — чого вартий, їх — в охорону. Бо їх теж не зурочиш. До речі, чекав, що ти про інше питаєш.

— Ну, це ж ясно. Якби Богун щось витряс із того, хто йому зачаровану зброю підсунув, — він би тобі сказав.

— Так. Мабуть, він не зразу помітив, що річ зачаровано. А секеї тут ні до чого. Бачиш... Ну, скажімо, є різні види чарівників, як є різна кіннота. Як гадаєш, що буде, якщо райтара перевести у п'ятигорці?[23]

«Урайтарів — рапіри, у п'ятигорців — шаблі».

— Попервах він колоти буде, а не рубати.

— Ось так і з цим закляттям. Не наш його накладав, не наш...

— Але ж іноземець? Був би лях, давно б вони щось таке спробували.

— Один з трьох — точно іноземець. Їх було троє, хлопче. Пояснень ти поки що не зрозумієш, отож повір мені на слово, троє. Причому один був уже в Красному, і його-то ми знайдемо. А далі — побачимо, як сказав сліпий тому, що вмирає...

...Крига замерзлої річки — кращого шляху узимку — заворожувала незгірш від чар. Кортіло спати. Драгон під'їхав до Боярина.

— Слухай, ти казав, що дівчина може приворожити хлопця.

Отаман зрозумів запитання.

— Кому що, а курці — просо. Хлопець дівчину — ні.[24] Тільки вона його...

— Почав би ти мене вчити.

— А що, час є. Отож слухай. У Руському воєводстві[25] бував? Там є така приказка — *«Обре, сховайся добре»*.

— Інколи і в нас кажуть. І є ще... коли дітлахи у схованки грають, то рахують: *«Обре, сховайся добре, я шукати починаю, собак спускаю: цуц! Бери!»*[26]

— То був народ такий — обри.[27] Могутній. Жорстокий. Їх винищили — за наказом чи то римського цісаря, чи то круля французького.[28] Ну, ясна річ, дехто порятувався — *«Обре, сховайся добре»*. У жилах деяких секеїв тече кров обрив, і від батька до сина передають... що пам'ятають. Така ж кров у моїх жилах, та й у твоїх теж.

— Чарами дізнався?

— І чарами. А ще ти викапаний мій дядько Карпо, отож ми, мабуть, родичі.

(Драгон згадав, що небіжчиця мати про свою рідню нічого не знали.)

— Руде пасмо у волоссі...

Цієї своєї прикмети Драгон боявся понад усе.

— Що я про себе казав — майже все правда. Я справді з боярського роду,[29] справді був у неволі, хіба що не сам я втік. Один секлерський чаклун *побачив*, де я, і влаштував утечу. Дідька лисого я б сам утік у тринадцять-то років... До речі, друге тобі правило...

«Друге? А, перше було — не гадай, що чари всесильні».

— Не намагайся *дивитися*. Раніше це багато хто вмів. *Подивиться у воду* — є ж така примовка: *«Як у воду дивився»*, — або у дзеркало... Дехто навіть у діамант-камінь — і бачить, що схоче. Але вже років з п'ять... Неначе щось зіпсувалося... Тобто дивитися можеш, але побачиш що завгодно, тільки не те, що треба. Он Богун свою смерть...

І, неначе почувши слово «смерть», десь у лісі завив собака.

Як по небіжчику.

Ще сто кроків, ще поворот, — і вони побачили завал.

Колись — мабуть, ще напровесні — річка підмила кілька дерев. На повороті одне з них зачепилося за берег, на нього налетіли інші, сплутавшись гілками та корінням. Тепер, узимку, увесь цей завал узявся кригою — кішка, мабуть, і та не пролізе.

А по обох берегах — нетрі.

— Доведеться назад.

— *Отамане, я щось відчуваю, але не можу втямити що.*

— Нас тут двоє таких. Я теж нічого не розумію. Постривайте, зараз роздивлюся. — Боярин зійшов з коня, узяв бандолет,[30] вийшов на берег, підійшов до велетенської смереки. І... *і пішов угору по її стовбурові. Просто пішов, неначе вона лежала, а не стояла.* Здавалося, що вгору підіймається товста гілка.

— Хрест святий, оружжє на диявола! — прошепотів Білий.

— А ти хотів, щоб таке тільки ляхи з татарвою могли? — теж пошепки відрізав Барило.

Кирин тим часом теж спішився — *кормових драгунів*[31] не вчили битися верхи, — притис люльку до ґнота своєї рушниці.

І вчасно. Бо на правому березі з кущів посипався сніг, щось свиснуло у повітрі — і Боярин полетів униз... Драгон вистрелив, і туди ж послав свою кулю Адам. Двоє інших вирішили чекати на більш ясну ціль.

* * *

— Хтось із вас сучому сину у зброю влучив, хоча не розумію, що це за зброя.

Білий тримав у руках дерев'яну палицю з розщепленим верхом. Майже точно в середину палиці влучила куля.

— Про це є у Святому Письмі. У Книзі Царств. Ось саме такою штукаю Давид здолав Голіафа.[32]

Семен Святого Письма був добре навчений — учився в Острозі.

— Давайте, хлопці, туди, де собаку чули. Нам зараз житло потрібне.

* * *

Двері хутора були замкнені. *Зсередини.*

Проте одне з вікон мало такий вигляд, неначе в нього влучили з гармати.

Білий вужем зсковзнув усередину, і зразу ж звідтіля донеслося:

- Ісусе Назарейський!

Грюкнув засув, прочинилися двері.

— Ну, хлопці, бачив-бачив, але такого...

На долівці лежало *шість* трупів.

— Хлопці, а він же один був. Жоден козак, жоден лях...

— Та де там жоден! Бійців тут, вважай, не було. Дід хоча і кремезний, але дід. І з ножем проти чекана.[33]

— Хлопці зовсім ще шмаркачі, лавками боронилися... Баба з дівчиною — тим більше не супротивники.

— А...

Очі усіх повернулися до тіла козака, що й досі стискав у руці вже не потрібний пістоль.

— Тут і двох кроків немає, молодик — і той не промаже.

Барило вказав пальцем на ганчірку, якою було обмотано голову небіжчика.

— У поранених у голову часто руки тремтять та в очах двоїться. Ви мені інше скажіть — навіщо?

— Лотр.[34] — Білий пнув ногою зламану скриню.

— А кінь у стайні, а корова, а інше майно?

— Мабуть, тутешній і брав тільки гроші та ті речі, що їх не розпізнають.

Усі знову подивилися на мертвого козака.

— Такий кордобан[35] десять злотих коштує. Пістоль, чоботи. І ризику ніякого — з убитого зняв, і все!

— Не про те мову ведете, — Адам Перший обвів усіх важким поглядом. — Чому він хату не запалив?

«А й справді? Викресати вогонь — і хто розбере, чи то ляхи всіх убили, чи то самі згоріли?»

І знову Драгон заговорив неначе не своїми словами:

— Він хоче, щоб ми тут на ніч залишилися.

— А в нас немає іншого виходу.

За вікнами сутеніло, у хаті вже було темно.

— Якщо там десь ховається цей... З Давидовою пращею... То я ще не поспішаю до пекла.

- І ще. — Адам Перший відкашлявся. — Собаку теж убито. А другого пса не було, по слідах бачу.

— Ну то й що? — Білий посміхнувся — і зразу ж його посмішку наче ганчіркою стерло. Зрозумів, що...

«Ми взнали про хутір, бо тут вив собака. Але єдиний пес уже давно неживий».

— Хрест святий, оружє на диявола!

— Оце вчасно сказано, — і собі перехрестився Барило.

* * *

Ніхто, звісно, і не хотів спати. Який тут сон.

— Очуняв, тебе зве.

Драгон підійшов до Боярина.

— Слухай уважно. Це підтвердження.

«Підтвердження чого?»

— Я тобі казав, що їх троє. Чаклунів ворожих. Один дуже далеко, живий буду — знайдемо. Другий у війську польському — дістати важко. Але третій був у Красному, навіть у замку був. Ворожив ізсереди. Тепер я точно знаю — цей Юда сам із Красного або із сіл навколишніх. Увечері я відчув смерть двох *наших* — ми таке завжди знаємо. То були оцей дід та дівчинка. Дід, на жаль, слабкий — слабший за Богуна, онука могла у щось значне вирости. Але головне не це... Вони ж усіх тут знали, мали здогадатися, хто зрадив, звабив своїх.

— Чому тоді тільки тепер? Чому не зразу їх убили?

— Не знаю. Може, Юда думав, що ляхи назавжди прийшли і боятися нічого. А тепер засумнівався.

Драгонові теж спадало на думку, що ляхи по-дурному марнують час: замість того, щоб іти на Вінницю, вони грабували Брацлавщину, даючи Богунові час зібрати військо, харчі, побудувати нові укріплення. Та й гетьман не спить, мабуть, інші полки вже рушають на допомогу. Отож можливо, що через півмісяця-місяць до Красного повернуться козаки.

— Може, ще щось, у нього питаємо. Але — про всяк випадок — пам'ятай: він із цих місць. І кинь свої жарти з люлькою — просто накажи гноту, щоб горів.

Драгон так і зробив, коли прийшла його черга йти вартувати. І ще роздвоєним кінцем шомпола витяг кулю, а натомість захав до дула шматок змашеної салом ганчірки, в якій було загорнуто кілька вухналів.[36] Не знаючи, що він до скону картатиме себе за цю помилку, Кирін вважав, що у такій темряві все одно можна стріляти тільки зблизька, а раз так, то вухналі страшніші.

Знову повторювалося те ж саме, що вдень, — якась невиразна тривога, неначе хтось є поблизу — *але не людина*.

«Отче наш... А чаклунство — гріх... Але ж я майже не чаклував, це Боярин! — Ось так і стають Юдами, хлопче».

Щось підкрадалося. Щось було вже близько. Складність становища, в яке потрапив Драгон, полягала в тому, що поночі постріл засліпив би його самого. Драгон вирішив повторити прийом, який йому показував батько, — щоправда, досі Киринові ця штука ніколи не вдавалася. Але тепер він міг заприсягтися, що знає місце, де ховається ворог.

Він заплющив очі, натягнув на самісінький ніс шапку, неначе збирався спати на чатах, навів рушницю — і вистрелив. Тільки батько стріляв на слух, а Драгон — на відчуття.

І зразу ж рвонув убік, рятуючись від кулі у відповідь.

Проте замість шматка олова[37] на нього кинувся зі страшним гарчанням великий звір. Добре, що сніг перед хутором було втоптане.

«Ведмідь-шатун. Смерть».

Проте, кинувшись на людину, ведмідь вибіг на освітлене місяцем місце, перед самими вікнами — кроків за п'ятнадцять, і до того ж боком до вікон. А хлопці не спали.

Три мушкети вдарили разом, — ніби за командою, — і жоден з них не промазав, а дві кулі влучили напрочуд вдало: задні лапи ведмедя неначе надломилися, роз'їхалися, і він міг тільки повзти — перебито хребта. З пащеки біла рожева піна — прострелено легені.

Мисливський досвід підказував — звір усе одно, як вже неживий.

Але так думали тільки люди.

Коли два козаки з'явилися на ґанку — Барило зі списом, а Білий із сокирою, — ведмідь перевернувся на бік, схопив передніми лапами велику бурульку, що впала з даху стайні, й метнув з такою силою, що Петро ледве встиг відбити її сокирою.

— С-сто свічок поставлю апостолові![38]

Це були останні його слова.

Драгон дивився на ведмедя, що вже сіпався у конвульсіях, розкрив був рота, щоб розповісти, що чув про ведмедя, який кинув поліно (сам відчував — *щось не те*) — коли камінь, невеликий, довгастий, влучив Білому просто в скроню.

І помер Петро Білий.

На них біг... бігло.

На перший погляд це нагадувало людину — і статурою, і одягом.

Тільки голова була чимось середнім між головами собаки та вовка.

«Песиголовець. Кінокефал».

Потвора бігла до ґанку, не звертаючи уваги на Драгона, який залишався з флангу.

Кирич рвонув із-за халяви металюного ножа. *Ось чого батько вчили, так це метати ножі. У розбійників захисних обладунків немає.*

З вікна вдарив постріл — Адам вистрелив з отаманового бандолета і влучив.

Драгон побачив, як здригнулося від удару кулі тіло потвори, його власний ніж уп'явся в плече, але здавалося, для песиголовця усе це — іграшки.

Козак неначе потрапив у жахливий сон: він рвався до друзів, але, здавалося, ледве рухався.

Барило зробив випад списом. Потвора його відбила.

У дверях з'явився Перший Адам з двоствольним пістолем в одній руці і короткою шаблею в другій.

Песиголовець ударив Барила в груди, лезо увійшло по самий держак.

І помер Барило.

Адам витяг руку і спокійно — неначе і не лежали на снігу мертві друзі — увігнав кулю монстру точно між

очі.

І, не чекаючи, впаде чи не впаде, з розвороту встромив шаблю у черево.

З хати донісся якийсь гуркіт.

— Сті-ій! Адаме!

Той, не чуючи, чи не бажаючи чути, рибкою стрибнув у двері — і, якимось дивом, ухилився одразу від двох каменів.

Кирин був уже на ганку. У кімнаті сухо клацнуло — *другий ствол Першого дав осічку.*

І, бачачи поперед себе дві пари жовтих очей, Адам рубонув шаблею — і його обдало чимось теплим.

Але збоку блимнув чекан — *і помер Адам, на козацьке прізвисько Перший.*

Драгон, який був уже в дверях, завив страшніше за будь-якого песиголовця і, вже не чекаючи порятунку — тієї миті козак був певен, що цих потвор навколо сила-силенна, — перехопив келеп обома руками і вдарив.

Ніякий шолом не встояв би проти такого удару.

У хаті запанувала тиша. Мертва.

Тільки було чути, як кров капає.

З лавки, на якій лежав Боярин.

Якби у хаті знайшлося хоч трохи горілки, Драгон би напився і, найпевніше, загинув.

Але нічого навіть схожого не було, і йому залишалося лише клясти себе: чому не згадав про песиголовців, хоча в Парціумі[39] здибував людей, що бачили їх. Чому не здогадався уважно обдивитися хату, заглянути в запічок — там, виявляється, був хід до справжнісінької печери, і поки один песиголовець атакував, відвертаючи на себе увагу, два інших *просто залізли.*

Якби не міняв кулю на вухналі — здоровий ти виріс, хлопче, а в твого батька був дурний син! Забув, що в лісі не тільки люди бувають — звірі також трапляються.

А коли сонце піднялося понад лісом, він побачив *сліди.*

Це було схоже на ті літери, що проступали зсередини металу.

Через звичайні сліди на снігу, сліди, які замете перша ж завірюха, проступав ланцюжок якихось іржавих плям.

Диво дивне — Драгон ці плями бачив очима, майже так само, як і будь-який навколишній предмет, але при цьому не сумнівався: ніхто інший їх бачити не може.

Кирин відніс тіла своїх друзів у сани — хай буде, що буде, але він доведе їх до церкви. Вони ляжуть в освячену землю. І служби будуть.

До саней він прив'язав усіх коней, та ще й господарську корову — ну не залишати ж на поталу вовкам! — і рушив.

Від'їхавши приблизно три чверті милі,[40] він озирнувся — і побачив над лісом, там, де був хутір, стовп диму.

Драгон присів на ганку, що вцілів якимось дивом, хоча від хати нічого не залишилося. Утім, як від більшості хат у Вінниці.

Він остаточно переконався в тому, про що і раніше здогадувався: без слова чи знаку якогось його й близько до Богуна не підпустять.

Два тижні тому слід привів його до Красного, але не до брами, а до фортечного рову, де він перекривався іншими.

Складалося враження, що песиголовці зустрілися з кимсь у рові, але... Але їх самих хтось вистежував. «Інші кінокефали, чи що?»

Ніхто не зупинив козака, ніхто ні про що не запитував — більшість чоловіків загинула, жінки вже виплакали всі сльози і намагалися дати лад господарству.

По десять родин юрилися у кожній уцілілій хаті.

Здається, в містечку була якась влада, принаймні, на руїнах замку стояли два вартові. Та ніхто нічим не цікавився.

Кирин продав зайвих коней та корову — продав за п'яту частину ціни, аби тільки не посіяти між удів заздрощів подарунком: чому їй подарував, а мені — ні?

Корова так і залишиться, а коней бойових міщанки перепродадуть — хоч трохи зароблять.

З тілами мертвих друзів Драгон під'їхав до вірменської церкви — єдиної, що вціліла, бо була кам'яна. Він уже знав, що жодного православного попа не залишилося серед живих — їх порубали шаблями в замку, де вони читали над Нечаєвим тілом.

Відчуття небезпеки з'явилося — і згасло. Більш того, Драгона охопила якась утома...

Це дуже нагадувало те, що він бачив сам усього кілька днів тому.

* * *

За храмову огорожу Драгон ступив, тримаючи шапку в руках.

— Гадав, що я тебе не впізнаю?

Так ось він який, ворожбит, що згубив козаків (Драгон раптом зрозумів, чому Боярин казав про трьох: один виготовив та послав Нечаю смертельну річ, другий приспав вартових на заставі, а цей спочатку зробив так, що вартові біля брами прийняли ляхів за козаків, потім — підкинув обложеним ідею тікати. Та й згубний дарунок полковнику передав він — Кирин не знав, як зрозумів це, але був упевнений).

Мабуть, торговець. Ще не старий, але в літах.

У руках — бердиш шведського зразка.[41]

— Можеш, — ворожбит не приховував глузу, — пальнути в мене з пістоля, який ховаєш у шапці. Мене куля не бере! І шріт також!

Останнє речення пролунало якимось поквапом — неначе... неначе він сам себе переконував!

— Гудзик там! — змусив себе посміхнутися Кирин. — Гудзик! — І натиснув спуск.

Кров відійшла від обличчя мага ще до того, як куля влучила в груди.

Куля. Зброю інколи ладнували металевими гудзиками, дехто (Драгон також) спеціально купував такі, щоб підійшли до його рушниць, якщо кулі скінчатся, але тепер у пістолі була звичайна куля.

«Отже, чари — це не якісь там закляття, що їх можна завчити — і вони діятимуть. Це твоя сила. Я злякав його — і він пропустив кулю, як зляканий боєць пропускає удар».

Подумки Драгон картав себе останніми словами: міг би і здогадатися, що ворожбит зуміє роздивитися, хто приїхав, — не так уже й багато тепер людей потрапляє до Красного.

Утім, було ясно: сам-один він би просто не зміг узяти чародія живим; добре, що хоч сам йому не попався! А навіть якби поталанило якимось побитом узяти, розв'язати язика — то як перевіриш, бреше чи правду каже?

Спроба простежити другу групу песиголовців завершилася нічим: їхній слід повернув до такої хащі, що

соватися туди самому було б просто-напросто самогубством.

Отож козак рушив на схід, оминаючи вже обложену ляхами Вінницю, і зрештою приєднався до полковника Глуха, що вів кілька тисяч козаків Богунові на допомогу.

Те, що відчував Кирин, годі було передати словами.

Він щойно торкнувся чогось... чогось значного, чогось такого, що вабило, притягувало до себе; все пропало, залишалася одна стежка — до Богуна.

А казав же Боярин, що полковник сам мало знає.

— Тебе, хлопче, не Кирином охрестили?

Драгон кивнув, хоча хрестили його Мироном. Просто першого ж року своїх поневірянь на московському кордоні він побратався з одним донським козаком.[42]

— А як звали того, чия оце штука? Козак — один з тих, що колись везли їх до Вінниці, — тримав у руці шпагу...

— Боярином на Січі прозвали, — дослівно повторив Кирин слова небіжчика. І додав: — Царство йому небесне.

— Полковник уже знає.

З виду козарлюги було ясно: Богунове всевидіння не дивує його анітрохи.

— Наказав віддати тобі, сказав, щоб був дуже уважним і забув до нього дорогу.

Дуже уважним... Драгон витяг шпагу з піхов.

Із середини металу, наче спливаючи з-під води, почали проступати літери. Цього разу — наші. Драгон знав, що коли йому хтось зазирне через плече, то нічого не побачить.

«Капуста[43] та Гетьманенко[44] розвідують про чародійство супроти гетьмана. Можуть і про Бояна дізнатися».

Якого ще в біса Бояна?

Постривай... було щось...

— Сідай, Бо...

— *Боярином на Січі прозвали. Усі інші імена — забудь.* Драгон читав далі. «З полку піди, на Січ не повертайся, ховайся».

Це ще чого? І раптом Драгон зрозумів чого... Зрозумів, чому ті, хто стоять при владі, полюють на чаклунів, та так, що часом досить простого доносу, навіть без доказів, щоби згубити людину.

Колись давно, ще до народження Ісуса, якийсь Дамокл почав заздрити царю Діонісію — добре, мовляв, царем бути! Цар посадив дурня на свій трон і вимовив, посміхаючись гіркою посмішкою: «А тепер поглянь угору!» Той підвів очі — і побачив меч. Підвішеного на тонесенькій нитці...

«Ось чому царі-королі та владики церковні полюють на чаклунів, ось чому воліють краще сто безневинних стратити, ніж самим безславно загинути. Бояться. Проти меча та отрути відомо, як берегтися, все-таки більшість монархів помирає своєю смертю. А чари? Страшно. Навіть якщо ворожбит свій — сьогодні свій, а завтра посварилися. Вони нас з переляку усіх знищать».

Драгон уперше подумав «нас».

Неначе за чієюсь підказкою, він перевернув шпагу і продовжив розбирати кириличне мереживо літер.

«Концеж[45] збережи — це доказ для наших, що тепер ти Боян. Слово „Драгон“ означає смок[46]».

«Ну, полковнику, ну, сучий потрох — ти хоча б пояснив, чому тепер я Боян. І що це таке — бути Бояном?!»

Киринові, який навіть подумки не звав себе Мироном, ховатися було не в новину.

Але у роздертій війною країні ховатися — не за шпига приймуть, то за розбійника.

Козак звівся на ноги, і гірка посмішка скривила його уста, поки він шепотів:

— Обре, сховайся добре!

Розділ II

Спляча красуня та інші жінки

Квітень 1651 року

Якби мистецтво *бачити* не було втрачене 2321880-го JD,[47] або, як ще кажуть, 2321880 числа ери Скаліґера... А треба ж знати, що Жорж Скаліґер[48] (широко відомий у не таких уже й вузьких колах, бо за його підручниками навчалися студіози від Саламанки до Києва та від Падуї до Стокгольма) у 1583 р. запропонував систему, яку назвав «юліанським періодом» і за якою дні рахувалися підряд від створення світу, яке, на думку Скаліґера, відбулося 1 січня 4713 р. ante Deum.[49] Система ця виявилася дуже зручною для астрономії, історичної хронології та, звісно, для магії.

Так-от, якби мистецтво *бачити* не було того фатального дня втрачене... Власне, слово «втрачене» не є точним: чаклуни, як і раніше, могли бачити — хто у дзеркалі, хто у кристалі, більшість — просто у воді — події минулого, сучасного і майбутнього, проте... Проте тільки не ті, які замовляли, отож приказка «наче в воду дивився» перестала бути правдивою. Причиною (невідомою магам) стала раптова зміна швидкості обертання Землі[50] на $0,0032^s$, внаслідок чого усі «приціли» полетіли шкереберть. виправити становище міг би лише геній, який би інтуїтивно зробив потрібні поправки, але такого не знаходилося.

Так-от, якби не ця прикра обставина і якби десь наприкінці квітня 1651 р. хтось забажав *побачити* голову однієї з найвідоміших структур магів...

Чарівники, як відомо, поділяються — тільки не вірте оповіданням про магів чорних та білих — просто подібно до того, як у кавалерії існують гусари, кірасири, улани, райтари, — так і у магів є різні... типи, школи, сорти — можна сказати по-всякому, а самі маги просто не придумали загального терміна, а казали: «він із боянових», або «цей із мартелових», «із хельгових» або ще якимось...

Так-от, якби хтось із колег міг *подивитися* на нового голову одного з найславетніших напрямків, на нового Бояна, то він не знав би, плакати чи сміятися.

Степами, пробираючись, неначе зацькований вовк, рухався козак, років тридцяти (насправді, йому було на п'ять років менше, але ковтнув Киринов Драгон чимало лиха).

Хлопець тільки торкнувся магічного світу, як його вчитель загинув, і через кілька днів Киринов Драгон, він же, віднедавна, Боян, зрозумів головне — чому всі сильні світу сього, як духовні, так і світські, полюють на чаклунів, як на скажених собак: вони *бояться!* Бояться замаху на своє життя, замаху за допомогою магії.

Через чергове «полювання на відьом» обірвався зв'язок Драгона з єдиним відомим йому ворожитом — полковником Богуном (власне, у магічних справах — на відміну від тактики та стратегії — Богун тягнув хіба що на підмайстра — і не належав до якогось певного напрямку: трохи набрався в *боянових* та *хельгових*, але саме трохи).

Ситуація ж, через яку Богун звелів Киринові десь причаїтися, була така: Тимофій Хмельницький якимось дізнався, що мачуха ходить до ворожитів. Гетьманич і раніше був певен, що *вона* батька приворожила (і, якщо міряти стандартами XVII ст., розмірковував дуже логічно, бо нещасна жінка, коли Богдан нею зацікавився, була вже немолодою та *бідною*, Хмельницький же був одним з найзаможніших чоловіків в усьому повіті, до того ж — улюбленець короля, отже, чотири з кожних п'яти купців вважали б його гідною партією для своєї п'ятнадцятирічної доньки — і не поскупилися б на посаг. Як це, власне, й було з його першим тестем,

багатющим купцем Сомком).

Отож Тимко кинувся до полковника Капусти, що керував... тоді звичаї були прості, тоді відверто казали: шпигунами керує.

Полковнику до альковних справ гетьмана було байдуже, бо, на відміну від деяких майбутніх істориків та письменників, він завжди пам'ятав слова народної думи, вже тоді популярної:

Ой, ніхто не знає Що гетьман Хмельницький думає-гадає.

І знав полковник, що правдиво співає народ. Співає найправдивішу з правд: «...*Ніхто не знає, що гетьман Хмельницький думає-гадає*». І не той він чоловік, щоби ним могла керувати жінка. Отож підкладати йому шпигунку в ліжку є сенс, тільки якщо вона фанатичка — бо вбити гетьмана, як і будь-яку іншу людину, можливо. Неможливо було втекти після вбивства, про це вже Капуста подбав. Але якби Мотроні Хмельницькій було байдуже, жива вона сама чи мертва, то вже б щось утнула. Ні, вона не шпигунка, це було очевидно.

Але в полковника спрацював стереотип: чаклуни-відьми? Так-так. А... кажуть, що для чарів треба мати якусь річ, що належала чоловікові; то хто може знати, які саме чари вони на ту річ накладуть? І почалося слідство, у ході якого з'ясувалося, що пані гетьманова взяла зі скарбниці чимало золота, яке приховала на випадок поразки козаків. А з чаклунами водилася, сподіваючись зробити так, аби цієї недостачі ніхто не помітив. Проте, як відомо, магія не всесильна.

А поки що Драгон-Боян, усупереч Богуновим порадам, повертався на Січ.

Бо Богун забув (а може, й не знав) просту річ: з колишнім Бояном (він же, на козацький лад, Боярин) Кирин був знайомий усього кілька днів!

Отже, якщо на Січ прибудуть хлопці Капусти, то вони можуть щось знати лише про Боярина, а його вже немає серед живих.

Драгон не знав слова «репетиція», але він подумки саме репетирував можливу розмову.

«Так, їздив разом — за наказом пана кошового. Куди й навіщо — теж спитайте у кошового, бо Боярин весь час мовчав, а я слухав. Що, він не просто Боярин, а ще й Боян? Отакої! А... а що це таке — Боян?»

Уявивши таку картину, Драгон мало не зареготав уголос: може, хоч вони щось пояснять!

Бо Богун, повідомивши Кирина, що той відтепер є Бояном, нічого пояснювати не став: певен був, що козак сам усе знає!

А якщо серйозно, то Кіш Запорозький дуже не любить видавати своїх, а якщо без доказів... за таку видачу кошовий може відправитися до Моржениці або ж до Чорного.[51]

І йому це добре відомо.

Отож Драгон вирішив повернутися на Січ, де міг розраховувати на захист.

Хоча він зберіг паперть, яку видав їхньому загонові кошовий, і на козацькі пости ця паперть діяла, він ще приблизно годину тому зійшов зі шляху, пробирався голим степом, від одних чагарників до інших.

Внутрішнє чуття підказувало Драгонові, що якась небезпека чатує на нього звідусіль — вона і попереду, і ззаду, і з боків.

Місце сутички, що відбулася десь, мабуть, на світанку, Драгон надібав зовсім уже несподівано, і коли уважно його оглянув, то від подиву навіть зсунув на потилицю свою молдовську *кушме*.

За всіма прикметами п'ятеро забитих — судячи з вигляду — батько, три сини і ще якийсь чоловік, може, зять — були звичайнісінькими розбійниками. Розбійників Драгон — купецький син — і дитиною бачив, а потім, два роки переховуючись у Дикому полі, набачився достобіса.

А розстріляли їх з луків — татари! Яких, у свою чергу, було десь близько тридцяти...

Незрозумілим залишалося просте запитання: чому татари навіть не пробували взяти цю п'ятірку живими?

Чоловіки міцні, за них дадуть дорогого.

«Вони, бува, козаків наших беруть у ясир, а за розбійників гетьман ще б і подякував».

Більше того, татари не стали обшукувати трупи (завдяки чому Драгон і знайшов докази розбійництва цієї сім'ї, зокрема й закривавленого гаманця, якого він не став навіть розв'язувати — з ваги ясно, що там якась мізерія).

«І за це вбили людину? Ну, сподіваюся, попи про пекло не брешуть».

Стоп! Татари таки взяли одного живцем, точніше... Не живцем, а на сідло!

Ось тут він сидів, схопився, спробував бігти, ось тут його звалила стріла, під'їхав татарин, зіскочив на землю, добив шаблею (калюжа крові) — і *підхопив на сідло*. Мертвого? Навіщо? Щоправда, на шостому лотрі були чоботи з підборами, яких в Україні не виготовляли (Драгон поставив поряд свою ногу — ні, звичайна в Україні залізна підковка полишає зовсім інший відбиток, ніж каблук), отже, це *дуже багата* людина — але тим більше.

Багато зодягнутого не лише татарва — будь-хто намагався би взяти живцем!

Козак раптом кинув погляд на свою рушницю: її гніт жеврів.

Мистецтво запалювати вогонь — чи не єдине, що він умів по-справжньому, причому інколи це виходило само собою: гніт запалювався кожного разу, коли він відчував тривогу, інколи і таке бувало: Драгон ще не міг розібратися у своїх відчуттях, а гніт уже...

Так, як тепер!

Драгон встиг відстрибнути вбік в останню мить, навіть в останню півмить — і рись, що стрибнула з дерева, впала на землю. На відстані півліктя від дула рушниці — козак вистрелив, не думаючи.

Велика кішка й не нявкнула. Ще одним стрибком опинившись поряд з конем (недаремно він залишив собі не найпрудкішого, а найвитривалішого та найспокійнішого!), схопив бандолет небіжчика Боярина. Він добре пам'ятав: спочатку звір, потім песиголовці. Але цього разу Кирін почув хлопки, неначе хтось плескав у долоні.

Песиголовець вийшов з кущів, продовжуючи плескати, — таким чином він показував, що в руках зброї немає.

Сів на холодний, мокрий пісок і вказівним пальцем написав: *«Одна моя, друга твоя».*

«Про що він? Що за біс?»

«І кинджал», — продовжував звір-людина.

Раптом кінь повернувся, і монстр побачив припасовану до сідла шпагу Бояна. Собача голова здригнулася, але гість опанував себе і швидко приписав: *«Spata[52] також моя».*

— А дулі з маком? — хмуро поцікавився Драгон. — Або цієї штуки? — Він розстібнув шкіряний футляр і витяг свій келеп із зачарованим жалом.

Кінокефал аж тьякнув, затер усе написане і знову начертав на піску: *«Уб'єш мене — на тебе полюватимуть».*

— Ви на мене вже полюєте!

«А ось цього не треба було казати!»

Собаколюдина зовсім по-людськи низила плечима. *«Не знаю. Вас багато — нас багато. Ви різні — ми різні».*

— Ти ба, який вийнявся філозоф!

Песиголовець подивився у вічі людині і знову написав на піску: *«Твій святий Христофор — хто?»*

Тут уже Драгон крєкнув, бо, попри усьу слабкість своєї богословської підготовки, знав, що обидві церкви (і православна, і католицька) твердо стоять на тому, що цей святий таки був песиголовцем.

«Віддаси жінку?»

Драгон уже почав про дещо здогадуватися.

Підійшов до людини... все-таки, мабуть, *людини*... із собачою головою, приставив дуло бандолета до скроні — очі часто-часто закліпали — і подивився, що на ногах.

Справді — чоботи з каблуками. Береженого Бог береже — козак відступив кілька кроків назад.

— А ти *хоробра*. Іди, поки я не згадав про ту рись. *Жінка* щезла в кущах.

Драгон швидко набив рушницю і пройшовся берегом річки. У кущах лежали два човни, на дні кожного було по лантуху. Навіть не розв'язуючи, Драгон знав, що в лантухах — люди.

— А цей бідолашний і досі спить, — такі були перші слова молодиці після того, як вона перестала зойкати — Драгон розрізав мотузки, кровообіг відновлювався, а це боляче.

— Ти хочеш сказати — ця бідолашна? — Боян схилився над другою полонянкою, щоправда, одягненою у штани та жупан.

— Ану! Ото біс! Чула я, що цей *бан* якусь ману пускає. Я не відьма, не думай. Звуть так, бо я трави знаю. Але коли хтось чари робить — я це знаю. Сама не вмію, а про інших знаю таке.

Раптом вона зойкнула та аж сунула кулак у рот — чим і підтвердила свої слова, бо бачити, як гніт Драконової рушниці горить, вона не могла: козак тримав зброю так, що замок із гнотом був з іншого боку.

— Тікати треба.

— Т-треба.

— Сідай з нею до човна, а я берегом, бо коня я не кину.

— Тебе як звуть? Мене Галя, не Галина, а Галя.[53] Галка Стапка.

— Кирин Драгон. Служив у драгонах,[54] — пояснив він, шкірою відчувши подив. — Розповідай.

Галка продовжила:

— Приїхали вони позавчора. Чужинці якісь, та не німці. Німців я знаю.

Галка трохи помовчала.

— Знаєш, як на мене, вони різні були. З різних народів. Один якоюсь мовою говорив, на нашу та ляську схожа, зрозуміти можна.

«А вона не з простих селянок».

— Старший — ну, був би наш, я б сказала — полковник. А вони його хто баном звали, хто — лердом.[55]

— Бан?

Коли Галка вперше вимовила це слово, козак вирішив, що йому почулося. «Бан» угорською мовою — воєвода. Драгон навіть не знав, чи є тепер люди (крім князів-воєвод Молдови, Волощини та Семиграддя), які б по праву такий титул носили. І вже в закордонну подорож справжнього бана супроводжувало би не менше трьохсот людей!

— Вони до мене: кажуть, хлопець заснув, уже п'ять днів спить, чи не зможу я його розбудити.

Знову помовчала Галка, подивилася на хлопця, що виявився дівчинкою років шістнадцяти-сімнадцяти.

— Знаєш, а вони брехали. Не п'ять днів вона спить, а давно. Чула я щось таке.

Драгон теж чув у дитинстві від батька про людину, яка спала кілька років, і рідні її показували за гроші.

— Ну, я відверто зізналася — не знаю я, що робити. Вони, здається, і не сподівалися вже, так, для годиться питали. Ну, бан — той і каже — через хлопця...

«Тарозумію я, що не через дівчину!» — мало не вилаявся Кирин. Повільна розповідь його дратувала.

— Їм, мовляв, треба до самого гетьмана, то хай сплячий та ще один хлопець у мене залишаться — за плату, звісно. Ну, домовилися, що половину вперед...

— А далі?! — Драгон уже не приховував нетерпіння.

— Учора ввечері... В шинку вже тільки один Василь залишався, та ще цей содоміт...

Очі Драгона полізли на лоба.

— Він, коли думав, що ніхто не бачить, то спідницю начепив, картату таку.[56] Увечері, правда, був у штанах... Та не смикайся, я вже дійшла до справи. Раптом хтось по вікну — бах! Ми, ясна річ, усі туди подивилися — і не бачила я, як вони до хати зайшли, нечиста сила оця. Двоє. Люди з собачими головами. Ну, той — хоча й содоміт, але не з лайна зроблений — пістоль з-за пояса. А Василь — ніколи б і не подумала, що Василь! — йому ножа в спину. Та він усе ж таки вистрелив і одного нечистого вклав на місці — мабуть, куля срібна. Падав уже, а щось Василю сказав — прокляв, чи що? А тут ще ціла сімейка Ярошенківців — ну, про них я здогадувалася, чим вони... Семена вбили, робітника мого. А мене — у лантух, як і цю бідолашну.

«Чому? Чому Галку взяли живою?»

— Далі нічого не бачила, тільки чула.

«Далі ясно. Випадково наскочили на татар, які, побачивши песиголовця, почали стріляти. А тіло його забрали з собою. Але чому тебе, шинкарко, не вбили на місці?»

Село — досить велике — з'явилося з-за повороту річки.

— Обличчя запни, як татарки, — порадив Драгон своїй супутниці. — А то ще хтось вирішить, що ти привид... Бабахне... Срібною кулею.

Намагався пожартувати, але слова пролунали хмуρο. Зловісно.

«Песиголовців і звичайна куля бере. Може, й іншу нечисть не треба сріблом, вистачить олова?»

— Постривай. Тут хтось чари творить, невже сам не чуєш?

Кирин небезпеки не відчував, тому довелося докласти зусиль, щоб запалити гніт на рушниці.

— Знаєш що, давай мене слухайся: хоч я й баба, і не чарівниця я ніяка, але...

«Але поганенький з мене чаклун. Сам знаю».

Боян спішився, поклав сплячу дівчину на сідло (добре, що мерин такий спокійний), Галка і повела коня, а він ішов поряд з рушницею у руках.

— Постривай, козаче... *Такого коня в селі не було!*

Драгон навіть не спробував відкрити вогонь (біс його знає, може, і справді тут срібна куля потрібна, та й півсела збіжить на постріл) — витяг чекан.

— Ти що, *Бояне?* Своїх б'єш, аби інші боялися?

Дівчина, яка з'явилася замість жеребця (просто був жеребець, а стала дівчина), дивилася на Кирина таким поглядом, що козак раптом згадав: останній раз він був з жінкою ще до знайомства з Боярином. Задовго до

нього.

«Вона чекає на відповідь. Щось треба сказати, але що?» Раптом Драгон — як це вже бувало — почув свій голос неначе збоку:

— А хто ж знав, що свої такі дурні? Гадаєш, тільки Галка знає, що в селі є, чого немає? Жеребець грошей коштує, почнуть ловить, ще щось зрозуміють...

— Нема кому ловити — неділя ж сьогодні.

«Усі в церкві. А я з ліку збився».

— Тут щось коїться. — Жінка вимовляла слова трохи дивно.

«Ну що ж, як то кажуть:

— Пішли, куме, до церкви!

— Та слизько ж!

— А шинок по дорозі?

— Ну хіба що під тином».

* * *

...Столи та лавки в шинку були зсунуті попід стінами.

По центру — килим, на ньому два мертвих тіла.[57]

Драгонів шлунок неначе стисли лещатами, і він усе зрозумів раніше, аніж побачив обличчя жінки, що прожогом до них кинулася.

— До клуні, швидше! — прошепотіла друга шинкарка.

Перша, Галка, зойкнула і, здалося, бажала ще щось сказати, але Драгон затис її рота долонею. Він не встиг нічого подумати, прорахувати, що може статися, якщо їх побачать, але відчував, що нічого доброго.

* * *

— Це не мара, це її рахман.[58] — Чародійка всілася на лантух зі збіжжям.

Драгон мало не спитав, а яка нам різниця, якщо все одно не обійшлося без дуже сильного чаклуна — хоч так, хоч наopak,[59] але промовчав. Батьківська наука — не казати зайвого — вже не раз ставала йому в пригоді. *«А зайве, — казали батько, — усі слова, без яких обійтися можна».*

— Такого не було років триста чи всі п'ятсот. Ні, я не помиляюся. — Відьма неправильно витлумачила Драконову мовчанку. — Ми вміємо розмовляти з рахманами. Тільки зі своїми і тільки розмовляти. Ми, рагани, [60] це вміємо!

Про раганів Боян щось чув краєм вуха на Сіверщині.[61]

«Вона зрозуміла, що я її не впізнав. І підказує, що вона — рагана. Мабуть, треба їй сказати... Як там римляни називали людей, що перебувають на однаковому становищі? Здається, collega. Треба сказати колезі...»

— Недавно одну людину намагалися зурочити чарами, яких теж років двісті ніхто не вмів накладати.

У Кирина майнула думка, що, можливо, хтось знайшов стару книгу, але він притримав її при собі — і майже сразу мав привід подумки подякувати небіжчикові татусю.

— Ну-у, — рагана тягнула слова, — для такого мало знати старі закляття, ти ж розумієш.

Кирин не зрозумів, але повірив. Цікаво було, правда, що саме треба ще, крім знання заклять? Якусь особливу вдачу?

— Але тепер інше важливо, цього, Бояне, ти можеш не знати...

«Не можу знати».

— У рахманів як у нас, але як у дзеркалі.

Боян здивовано подивився на відьму, Галка Стапка, що досі стояла, обпершись спиною об стіну і виглядала прибитою, — теж.

— Ну, припустімо, якась дівчина мучить хлопця: то надію дасть, то відбере знову, а у них він її мучить.

«Ну та що нам це дасть?»

Драгон не встиг додумати до кінця, як у двері клуні вплила рахман.

— Це що, ти її звільнив? Тепер вільна і я!

«Так ось воно що! Галку взяли в полон, аби рахман була слухняною — як уб'ють її, то й рахман загине».

— А навпаки? — Кирин продовжив свою думку вголос, проте, мабуть, усі думали про одне і те ж — ніхто навіть не здивувався.

— А навпаки — дзуськи! Можеш стріляти, можеш рубати! Поки вона жива, я також жива! Так що їдь, сестро, кудись подалі.

— Ш-що? Мені! Шинок — мій!

Кирин знову мусив долонею затулити Галчиного рота і тримати міцніше — вона явно націлилася вчепитися у волосся своїй копії.

— Тихо! Якщо вас побачать — усіх утоплять! Ти своїх знаєш!

З цією думкою Галка, мабуть, погодилась, бо ще раз сіпнула й затихла.

— Шинок твій? Ти б ще про чоловіка згадала!..

Тон рахмана не віщував чоловіку нічого доброго.

— Вони ж повернуться, ці суки. І вб'ють тебе, якщо знайдуть. А мене не вб'ють, бо не зможуть.

У тій великій і кривавій завірюсі, що вже три роки вирувала по Україні, втеча жінки від чоловіка чи навпаки була не такою вже й рідкістю, Драгон про це знав. Але щось у словах рахмана не сходилося, щось... А, ось!

— А муки?

— Які?

— Залізом. Розпеченим. Чи ще чимось таким. Вони перетягли тебе сюди, бо їм було щось треба. Сама кажеш — повернуться. Убити не зможуть, а боляче зробити?

Рахман мовчки сіла на земляну долівку. І сунула кулачок у рота. *Лівий* кулачок. Справжня Галка зробила те ж саме з *правим*.

— Обом вам, куми, треба геть забиратися. — Рагана, здається, спочатку бажала ще щось сказати, але...

Драгонові руки самі схопили рушницю. Гніт жеврів.

— Вони вже повернулися. Ти, — очі зустрілися з двома зеленими вогниками рагани, — зможеш битися?

— Невідомо з ким? Я ще не з'їхала з глузду.

Сам факт, що Боян відчував небезпеку, показував: цього разу вони мають справу з людьми — песиголовців він або не відчував зовсім, або відчував якось непевно, сам хитався: або чує щось, або просто поганий настрій.

Більше того, щось — чи то чаклунський хист, який був у нього в крові (як прозоро натякав небіжчик Боярин), чи то його досвід — досвід купецького сина, який змалку допомагав батькові, досвід людини поза законом, досвід козацького отамана — чи, може, і хист, і досвід разом підказували йому, що і цього разу головний супротивник — той чаклун, який вміє те, про що інші забули, — не покажеться особисто (він уже з'ясував, що рахман того чаклуна не бачила і не здогадується, хто це може бути).

«Чари не всесильні», — казав Боярин, та й здоровий глузд те ж саме підказував, бо інакше чаклуни давно правили б усім світом.

Отож тому, невідомому, немає жодної рації лізти під кулі.

* * *

— Завтра вони нас наздоженуть. Чи ще поночі?

Рагана, яка збирала для вогнища хмиз, підвела голову, подивилася на Кирина, проте нічого не спитала. Мабуть, теж розуміла, що тікати, не залишаючи ніяких слідів, можуть хіба що привиди.

— Я вже й про твоє вміння у коня перекидатися думав...

— На тому коні можна тільки в ліжку скакати. А, ти бажаєш, щоб я спробувала їх у дурні пошити?

«Вона не перекидається, а змушує людей вірити, що вони коня бачать! — Слова „гіпноз“ Драгон, ясна річ, не знав. — Так ось чому Галка ніяких чар не відчула!»

— А нас так можеш... прикрити?

— Якщо вони дурні, та й то не певно. Деревами вас... прикрити... треба стояти на місці, а якщо хтось торкнеться, то все зрозуміє. Тваринами — а ти зможеш, як тварина, бігти? Зрозуміють, усе зрозуміють!

Щось тут було, за щось зачепилась Киринова думка...

— Галки! — Шинкарки мовчки сиділи на носі човна, дуже близько одна від одної, але дивилися в різні боки.

— Тут десь є острів? Добре б, коли невеликий...

* * *

— Дивись! — один з вершників указав нагайкою. Вони вже знали, що ті, кого вони вистежують, плывуть водою, але їх супроводжує козак верхи. Досі слідів не залишалося — мабуть, козак пустив коня по воді, хоч і попід берегом, але тут мусив об'їхати вир.

— Це він! — Переслідувачі уважно роздивилися кінські сліди у селі — там, де козак і його супутниці втекли у них з-під носа (а вони мусили затриматися, бо люди сунули з церкви, і довелося доказувати місцевим, хто та що. Відбрехалися — звісно, не таких обходили, — але час утратили, довелося й заночувати в селі, бо поспіх викликав би підозру).

— Дві-три години тому. Наздоженемо.

Ніхто з них не звернув уваги на велику кам'яну брилу біля острова, ні на старого діда, який щось смажив на вогнищі, а його ще старіша шкапа жувала молоду траву.

Якби він на цьому березі був, то, може, і під'їхали б, але — все ясно.

Про всяк випадок отаман весь час поглядав на серезку у Федоровому вусі. Срібло залишалося свого природного кольору, а воно темнішало, якщо десь поблизу творилися чари, — це було вже перевірено.

...Коли погоня щезла за закрутом річки, камінь виявився човном, з dna якого піднялися три жінки. Четверта піднятися не могла.

— Ще п'яток отченашів[62] — і пора.

Драгон підсипав на полиці рушниці і бандолета свіжого пороху, перевірів пращу, колись запозичену у

песиголовця, потім подумав і рушниці відклав.

— Один проти трьох? — примружилася рагана.

«Один». Козак усе-таки сподівався, що двоє стануть до бою. Утім, рагана йому нічим не була зобов'язана.

— Вони повернуться. Одне залишилося — напасти, поки вони не здогадалися, що ми в них за спиною. Якщо я загину, а ти викрутишся...

Відьма відповіла на ці слова дуже промовистим поглядом. Вона була впевнена, що викрутиться.

— Зроби таку ласку — знайди полковника Богуна...

Боян був переконаний — чаклуни якомсь пов'язані між собою, недарма так упевнено кажуть: такого досі ніхто не робив.

— ...розкажи все. Та головне — це московські драгуни. Я з посадки[63] бачу, сам таким був два роки.

Драгон не став пояснювати, що, крім посадки, у двох з трійки були однакові мушкети, причому дуже характерні — саме такі почали вводити серед драгун, коли він був одним з них. І що серед тих самих драгун — як «кормових», що їх набирали на літо, так і постійних, яких наділяли землею та звільняли від податків, — було чимало втікачів з України, що знімало питання: чому переслідувачі говорили українською мовою.

Усе це значно ускладнювало завдання: драгунів не вчили на шаблях битися, не вмів і Кирин. Воював келепом та щитом. Але якщо це колишні козаки, які втекли до Москви, то шаблі у них не для краси, зовсім ні.

— Я з тобою, — піднялася Галка-рахман.

«Точно — її ж кулі не беруть. Оце діло!»

— Стріляти вмієш?

— Звідкіля?

* * *

Троє почули, що їх наздоганяють, і не те щоб занепокоїлися (чути ж бо, що один вершник), але ж береженого Бог береже. За знаком отамана Федір (якому Бог дав сили на двох, а от розум, мабуть, передав комусь іншому, кого обділив силою) приготував мушкет, з якого — попри його вагу — вмів стріляти однією рукою, Дем'ян зійшов на землю теж із мушкетом у руках, сам отаман витяг дорогого голландського карабіна, який — на відміну від мушкета — дозволяв прицільну стрільбу, і притис його до щоки.[64] Навряд чи цей одинак наслідком опиратися — зразу під трьома дулами. А якщо хтось просто їде у своїх справах — усе зрозуміє.

— Аго-ов! Православні!

— Тобі чого?

Драгон під'їздив так, що його праву руку не було видно.

— Нічого! Бачу, що попереду козаки їдуть, то гукнув, аби не...

З цими словами Драгон зістрибнув на землю, бо битися кінно він не вмів — в усьому світі драгони лише їздили верхи, а воювали на ногах, у Московському царстві їм навіть шабель не видавали... Невдало стрибнув — з голови впала шапка. Утім, супротивники заспокоїлися.

— Ба-бах!!! — Рахман пальнула з рушниці — ясна річ, мимо — і вискочила з кущів, щось дико волаючи і розмахуючи кинджалом покійного Петра Білого.

І хоча цей прийом відвертання уваги винайшли, мабуть, ще до потопу, він частково себе виправдав: Дем'ян та Федір пальнули саме в рахмана, і один із них влучив — від удару жінка не встояла на ногах.

Отаман був досвідченішим — його куля вдарила в бік Драгона і не влучила в серце тільки тому, що Кирин

крутонувся, метнувши ножа і вихопивши пращу песиголовця.

Випробувавши її по дорозі, козак дійшов висновку, що секретів тут два: треба підібрати пласке, гладке каміння і махнути особливим махом. Далекобійність була мізерною, навіть меншою, ніж у пістоля, але точність — кращою.[65]

Отож, коли на нього скерував коня Федір, вихопивши з-за пояса кістень (отаман падав з ножом у горлянці), то козак обома руками махнув пращею — і вершник, який просто не зрозумів, що таке в руках ворога (як колись не зрозумів цього Голіаф[66]), вилетів із сідла.

Рахман спробувала атакувати Дем'яна, але саме спробувала: хоча той і перелякався до смерті (бачив же, що влучив просто в груди, а на такій відстані мушкет пробиває людину наскрізь, причому в отвір поранення два кулаки влізуть), проте інстинктивно знайшов правильний шлях: перехопивши мушкет обома руками, ударив так, що, мабуть, уклав би на місці гов'яда.[67] Козак подумки вилаяв себе за те, що не взяв вогнепальної зброї. Коли вирішував, то здавалося, що отак краще приспати пильність: побачать, що рушниця немає, — не стануть зразу стріляти.

Боян метнув другого (і останнього) ножа, але Дем'ян ухилився. І, випустивши мушкета з рук, пішов на Драгона з шаблею.

Хоча Дем'ян не був першим рубакою не тільки в світі, але, мабуть, і в своєму місті, Драгонові було тяжко. Він ледве встигав приймати удари на щит, від якого летіли шматочки шкіри та дерев'яної основи.

Коли ж він спробував ударити чеканом, противник швидко ухилився і так махнув шаблею, що Кирин мало не залишився без руки. Доводилося, обороняючись, чекати на помилку ворога — а її все не було...

Помилки припустився він сам: противник намагався зайти з правого боку, Драгон потроху розвертався — поки сонячне світло не вдарило просто у вічі.

Уже не сподіваючись ні на що, козак щосили — і майже наосліп — махнув клевцем.

Страшний біль обпик голову, але тієї ж самої миті Драгон відчув власний удар — так, неначе дошку пробив.

Кров заливала очі, але, витерши її рукавом, Кирин побачив, що ворогові ще гірше![68] Власне, той уже конав: розтрощені ребра пробили легені. Та й зла сила — бійка...

— Мене звать Дем'ян. Служби... Собачі морди.

Він не доказав, але Драгон зрозумів, що той прохав *замовити поминальні служби, бо боявся до пекла потрапити за спілку з песиголовцями.*

— Скажи, хто послав, — будуть служби!

— Не знаю... Він, — рука простяглася до мертвого отамана, — усе робив. Ми тільки сюди провести та...

Помираючий затнувся, але Боянові і це було зрозуміло: *«Сюди провести та з місцевими розбійниками зв'язати».*

— Даси гро...шей на служби?

— У мене слово одне! Дам.

— Не знаю, хто... Отаман наш — неначе... холоп, але в Білгороді він полковникові наказував... Гадаю — холоп боярина, та, либонь... що когось із перших бояр. Кинь, до такої... висоти не дістанеш.

— Та хоч буду знати, звідки стерегтися...

— І то правда.

З цими словами помер Дем'ян.

Рахман підійшла, тримаючись обома руками за голову. Утім, Киринові було не до чужих болів — він надто багато бачив людей, які померли страшною смертю, не обробивши ран вчасно.[69]

Порох він захопив саме на такий випадок.

— Сип на обидві рани. Не жалій. Знайди два шматки дерева.

Боян зібрав рештки волі докупи — кінці гілочок у руках рахмана зайнялися вогнем.

— Підпалюй порох — на обох ранах зразу. Бо не витримаю...

Від страшного болю козак знепритомнів.

* * *

Перше, що побачив Драгон, прийшовши до тями, — місяць та зірки у небі.

Як не дивно, але рани боліли менше, ніж минулого разу, коли його підстрелили під Лоевом. Значно менше.

Драгон зрозумів, що він лежить, укритий власним кожухом.

І що під тим кожухом він лежить не сам.

Кирин повернувся на бік, торкнувся губами її щоки — і далі все сталося само собою.

— Я, мабуть, краще лікую, ніж сама досі гадала. Галчині очі світилися у темряві.

«Цікаво — сама чи рахман? І питати незручно. А, до біса! Розберуся завтра!»

— Почекай, тобі треба ось цього випити.

Баклага була срібна. Так само належала небіжчику Білому. Ех, Петро...

Засинаючи, Драгон подумав, що, мабуть, ковтнув якесь сонне зілля.

Удруге він продер очі десь уже опівдні. І ще до того, як на поклик: «Агов, Галко!» — ніхто не відгукнувся, він уже все зрозумів. І гукав-то непевно, знав — *нікого вже немає*.

— Коня хоч залишили, такі-сякі доньки? — спитався він сам до себе.

Виявилось, що не тільки коня. Ще й другого мерина, на якому їздив Дем'ян-небіжчик. І гроші. І зброю. І — невідомо звідки — паляницю досить свіжого хліба.

І сплячу дівчину.

Драгон засідлав коней, перекинув нещасну через сідло коня Дем'янового. Щось випало. Козак підняв кинджал.

«Ота песиголовиця, мабуть, про нього говорила».

Кинджал був схожий на шпагу Боярина тільки формою клинка, але чомусь Кирин не сумнівався: їх робив один майстер.

— Де ж шукати твого... і, до речі, хто він тобі?

Питання було, як кажуть філософи, риторичне, але раптом козак здригнувся, неначе його хтось ударив.

Він знову потрапив у безвихідне становище.

Покинути безпорадну на поталу песиголовцям і, можливо, комусь ще страшнішому він просто не зможе. Не так вихований, та й, попри всі криваві роки, щось у нього залишилося від того молодого купця, який погодився взяти з собою та передати «братові» склянку — бо так попросила якась жінка. Знав би, що́ в тій склянці!

А зараз ця нещасна дівчина висла в нього на шиї, як каменюка.

І не в тому річ, що не знати, що та як пояснювати першому ж старшині, який трапиться на дорозі.

А річ у тім, що єдиний шлях, який Кирин вважав безпечним — шлях на Низ, за пороги, — відтепер закрито. Немає у Драгона свого зимівника — тільки місце в Уманському курені.

А в Січ Запорозьку жодна жінка ще не ступила.

І «вносити» теж не дозволять.

Розділ III

Страхопуд

Початок травня 1651 року

Світло від вогнища можна було побачити хіба що з небес — бо, по-перше, воно ледве жевріло, а по-друге, жевріло в ямі.

Ще місяців зо два тому козак Уманського куреня Кирин Драгон сказав би, що цього більш ніж досить, але тепер він упіймав себе на бажанні не виходити з-під дерев: чи, бува, не кружляє в небі хтось на помелі чи... як отой арабський купець казав — на килимі?

Бо він бачив ще й не таке.

Отож, вечеряючи смаженою на рожні рибою (гачок та моток шовку завжди носив із собою — батьківська ще наука, скільки разів виручала, хоча й коштує шовк дорого, та життя дорожче — дякую, батьку, не забуду до скону), він сушив собі голову: що ж робити? І єдиний вихід, що спадав на думку, козакові не подобався.

У недавній сутичці його було двічі поранено, і хоча відьма чарами загоїла рани, проте будь-який новий ворог уклав би його на місці — слабкий став запорожець, як кошеня. (Він звідкілясь *знав*, що чаклунка використала *його ж власну* життєву силу, та й не перші були ці рани в його житті, не міг він просто на травах так швидко одужати, але й слабкості такої після не таких уже й тяжких ран не мало би бути — одно явно з іншим пов'язане).

Сила ж могла знадобитися будь-якої миті, бо на козака полювали. Полювали *песиголовці*, можливо, навіть *дві* різні зграї *песиголовців*, полювали чаклуни — адже до загибелі Брацлавського полку доклали рук два ворожих ворожбити (власне, три — проте третього Боян убив), і слід було гадати, що вони вже щось та про нього знають.

Нарешті, Кирин був певен, що його досі розшукують люди Молдовського господаря, до замаху на якого козак був причетний сім років тому.

І не те лише важить, що Лупу — він і є *лупу*,^[70] сорок тисяч уже стратив,^[71] отож сім років — не термін для його помсти.

Головне, що слуга, якому молодий та наївний хлопець передав *склянку* (вірив, дурень, що ліки! Вірив, що від сестри!), встиг із палацового вікна сторчголов стрибнути — чим і порятував себе від тортур та палі, а майбутньому козакові дав час накивати п'ятами... Що, в свою чергу, означає: господар і досі не знає, *від кого був даруночок*, і навряд чи це незнання сприяє його гарному настрою. (До Драгонових вух доходили чутки про людей, що шукають хлопця з рудим пасмом у волоссі.) Два роки тому, коли гетьман уклав із королем мир,^[72] Кирин навіть не намагався найнятися до якогось купця, а подався на Низ — туди, де не люблять питань «а хто це і звідки?» — точніше, не люблять *цікавих*.

Проте... Проте не було в козака зимівника на Низу — тільки місце в Уманському курені.

Отже, з жінкою на руках, з жінкою, хворою на дивну хворобу — тривалий сон (слова «летаргія» козак знати не міг), — йому туди зась. Тим більше, що її теж шукають. Не шукали б, то можна було б почекаати у тому селі, де її залишив, обіцяючи повернутися... До речі, невідомо, хто він для неї — батько? Брат? Чоловік?

Але на неї теж полювали, і місце *песиголовцям* було відоме.

Залишався один вихід — на Дон, а, як там кажуть, — «с Дону выдачи нету».

Проте... Знову «проте»! Один із двох чаклунів, що чомусь об'єдналися проти козаків, був впливовою людиною на Москві, можливо навіть — із ближніх бояр царя Олексія. Щоб така людина — та не мала шпигунів на Дону?

«А ось про це — потім», — Драгонова рука лягла на пістоль, великий палець повільно, аби не клацнути, почав зводити курок...

— Не лякайся, ми добрі люди.

— А де ж гора? — мимоволі прохопився козак.

— Гора в горах. А нам і пагорба вистачить.

Дух Гори мав точнісінько такий вигляд, як у переказах розповідали, — невеличкий такий дідок із бородою аж по коліна. І навіть слова були ті самі, з дитинства знайомі.

— Поздоровкався б зі старою людиною.

— Здоров був, якщо вмієш хворіти.

Козак подумки лайнув себе — останні слова вийшли грубуватими.

— Неввічливий ти якийсь. Невихований. Я ж скарбу не дам. — У слові «скарб» пролунав ледь прихований глум.

— А якщо «добрі люди» — то зі спини не підходь, я ж міг і *почастувати*.

— Гадаєш, візьме? А що — рука самого Бояна...

«Тьху, та що ж це робиться? Написано на мені, чи що, чи як?»

— ...рука самого Бояна, може, і візьме. А може, й ні. А от проклясти я все одно встигну.

— Дзуськи! Я первісток![73]

— Наївна людина!

«Ну вже свого батька я знаю!»

— Не кинули б вони дитину, хай і байстря.

— Правда твоя, не кидав. Та вони всі померли, брати твої.

— Земля їм пером. — Казати *«Царство їм небесне»* в присутності духа якось не випадало.

— Ну це так. *Мати* всіх прийме.

«І його тягне на філозофію!»

— Так що, Бояне...

— Та який з мене, в біса, Боян! Я навіть не знаю, що він за один був!

Дідок узяв бороду в кулак, кілька разів обернув:

— Але ж *знаєш*, що був, що це не просто титул — ім'я людини.

«А справді — я знаю, хоча ніхто мені не казав, проте знаю, і квит!»

— Так хто ж це був?

— Цар. — Тепер дух був цілком серйозний. — Цар обрив.[74] Твій предок. Ворожбит. Мартелові з ним не

рівнятися. А про Хельгу взагалі шкода говорити. Земні володарі досі звать себе ім'ям того, хто винищив обрив.
[75]

«Якби він ще пояснив, як я вмудрився Бояном стати». Співбесідник неначе почув питання.

— Добре, що Боян, помираючи, встиг на тебе перекинути.

«Справді, як це я забув — жоден ворожбит не може померти, поки не передасть комусь іншому свою силу».[76]

— А оце брехня — те, про що ти подумав. Ніяких чар — просто я здогадався. Чаклун-то померти може, а от його сила — якби той Боян не встиг перекинути на тебе, вона б сама шукати пішла нового хазяїна — і це могла б бути і не людина.

Дух примружився, наче кіт:

— То як щодо скарбу?

«Якщо це жарт, то вже не смішний».

— Краще пораду дай.

— Ти сказав. Порада замість скарбу. Жалкувати не будеш?

Драгон відчув, що ще трохи — і він не витримає.

— Давай, діду, домовимся: якщо я правильно вгадав, що скарб мені все 'дно не дістався б, то ти мені — дві поради...

Дух зітхнув — якось зовсім по-людському:

— Купець і в пеклі торгується... Добре... Перша порада...

«Зараз він утне якусь штуку...»

— Перша порада тобі — стережися, Бояне.

Козак мовчав досить довго: з одного боку, гість відверто знущався. Проте...

Проте назвати пораду неслухною було важко. Стерегтися справді потрібно.

Отож треба було підібрати таке питання, аби дух не міг викрутитися.

— Як допомогти оцій дівчині, що зі мною?

— Ніяк. Допомога їй не потрібна.

Ось тепер Боян ледь стримався! Ні, він розумів (а ще того більше — відчував) — дух знову сказав пряму правду, чомусь, у якомусь сенсі дівча справді не потребувало нічого. *«Може, вона зараз щаслива, спить та бачить себе королівною».*

— Ну, що ще скажеш?

— А те й скажу: не я до тебе — ти до мене прийшов. Отже — є що сказати... — козак затнувся.

— Отож «або кажи, або геть забирайся»? А що, можу й забратися.

Козак одвернувся. Матері його чорт, скаже — так скаже, не скаже — ну й біс із ним.

— Нумо, хлопче, мізкуй! Ти ж мене упізнав одразу, то згадуй, що люди кажуть!

— Найчастіше розповідають, як малого хлопця побили, а він плакав, бо шапку загубив, впала вона у провалля, а ти йому її повернув, та ще й повну золота.

— Брехня. Тобто брехня про золото, а все інше що було, те було, аж приємно згадати. — Дух подивився на Кирина і, бачачи, що козак нічого не розуміє, продовжив:

— Мізкуй, хлопче, мізкуй.

«Та до чого ж він веде?!»

— Начебто я нічого не губив...

— Нічого — можливо...

«Що він хоче сказати? Я загубив не щось? А... а когось? Невже і таке можливо?»

— Друзів! Товаришів! Побратимів! — і затнувся, побачивши духів вираз обличчя.

— Хто вмер, той вмер.

— То не крути!

— Двох жінок загубив ти, Бояне.

— Та вони ж самі від мене втекли.

— Ну то й що? Як гадаєш, що буде, коли помітять — одна з двох у вогні не горить, у воді не тоне, її не лише куля — шабля й та не бере! Візьмуть на муки, усе скаже, а ім'я в тебе рідкісне, прикмета страшна...

Ну, це козак і сам знав.

- І як же мені знайти їх?

Дух мовчки показав на річку:

— Дивися, Бояне. Уважно.

Козак напружив увагу. Точніше — він би не зміг пояснити, що саме зробив, але зробив щось таке, для чого і слів не знав і що, власне, зробилося само собою при слові «дивися».

З глибини води на поверхню проступили три смуги: одна, широка, іржава, дуже нагадувала ті *сліди-не-сліди*, що їх залишали песиголовці, друга, золотиста та яскрава, поряд із нею іще одна — рожева, дуже тонка та бліда.

Драгон озирнувся, водячи поглядом по землі. Так і є — за ним теж тяглася золота смуга.

— Так-так, усе вірно.

— Скільки?

Від подиву та, чого там, і переляку (берігся-ховався, а, виявляється, воно все дарма — слід усе 'дно залишився) козак висловився не дуже ясно, проте дух зрозумів:

— Буде *видно* днів, мабуть, зо три. Злякався?

Драгон знизав плечима. Він давно вийшов з того віку, коли міг до чорта в зуби — аби довести свою хоробрість.

— Ану накажи йому щезнути.

Кирина наказав — і нічого не змінилося. Він спробував укласти в думку всю свою силу, все, що став відчувати зовсім недавно: «*Щезни! Щезни! ЩЕЗНИ!*»

Дідька лисого! Слід залишився.

— От і добре.

«Знову знущається...»

— Не зрозумів? Тепер твій слід може побачити лише рівний тобі чи, звісно, той, хто вищий за тебе. А їх небагато — і тих, і других.

— Тяжкі часи настали, якщо таких, як я, небагато.

— І се правда, важкі часи.

— Ось такий колір, — Драгон показав пальцем на іржаву смугу, — я бачив уже раз.

— Таки-так, його залишають за собою ті, хто не з нашого світу. Не забувай — одна з них рахман.

«А в них усе, неначе у дзеркалі».

— Тобто Галка — слабка чаклунка, отже, рахман — могутня.

— Галка взагалі не чаклунка, скільки тобі пояснювати? — старий розсердився бозна-чому. — Вона чує чари, це зовсім інше! І в цьому вона дуже сильна.

— А тоді чому за рахманом тягнеться ширший слід?

— Сходи туди й запитай у мого рахмана!

«Ось воно що! Він скаженіє тому, що чогось не знає!»

У схилі пагорба з'явився отвір, у якому світилося біле світло (козак подумав, що ані свічки, ані каганець не дадуть такого білого та спокійного світла — звичайно язика полум'я викликають танок тіней).

Дух пішов назад — не порачкував, а саме *пішов назад*, неначе в нього були на потилиці очі:

— А хлопцеві я золота не давав. Сільський пастушок, його б убили за золото. Я йому сили додав від землі-матері.

З цими словами дух щез в отворі, а за цим щез і сам отвір.

Козак повільно, дуже повільно обернувся. Він знав, що знову не сам, але тепер боявся налякати.

— Боян, — напівствердження-напівпитання.

«Ось що дух мав на увазі, він лише пропустив слово „вже“ — вона вже допомоги не потребує».

Утім, дівчинка не була схожа на перелякану — і на таку, що вже нічого не боїться, — теж.

«Мабуть, довіряє Боянові». Звідкіля вона знає, з ким має справу, теж було ясно: в руках тримала шпагу, про яку Богун писав, що вона є знаком — хто володіє, той і Боян. *«А якщо вкрадуть? Треба було в духа спитати».* Однак дівчина не дала козакові часу на роздуми.

— Дольх! Майн дольх!

Драгон, як і майже всі молдовські купці, знав десь дві-три сотні німецьких слів — у сусідній Трансільванії це одна з державних мов, на княжій службі чимало німців.

«Дольх — це кинджал».

Витяг його з-за халяви, простягнув дівчині. Та й собі простягла шпагу.

— Ну й що далі робитимемо?

Власне, сам себе питав, але дівчина у відповідь показала рукою спочатку на сліди, потім на коней, потім махнула рукою вздовж річки — мовляв, давай у погоню!

«Вона що, все чула? Та, мабуть, ні — розуміла б, то звернулася б нашою мовою. Ладна гнатися будь за ким — аби разом з Бояном».

Дівчина щось заторохтіла німецькою мовою, козак зрозумів лише слова «Боян» та «фатер», повторені по кілька разів кожне.

«Він усе-таки її батько. Але так не піде».

— Но Боян! Боян ніхт! Кирин! Кирин мене звуть!

— Кір! — погодилася співбесідниця.

— Кирин!

— Кір! — дівча аж тупнуло ніжною.

«Нехай його буде гречка. Це завжди пояснити можна — те, що вона так мене зве».

— А тебе? Ду найме?[77]

Дівча посміхнулося:

— Матьяш!

«Це ж хлопчаче ім'я! А, ясно — вона бажає і далі вдавати хлопця, але боїться, що я забудуся та назву жіночим ім'ям».

— Матьяш ніхт! Матвійко! — дівча кивнуло у відповідь, усміхаючись білозубо. І не встиг козак подумати про те, що півсправи зроблено, як вона сама другу робила — замугикала, почала якісь миги показувати — ну чисто глухоніма!

Драгон почав сідлати коней, та зрозумів раптом, що його слабкість щезла кудись, неначе рік пройшов після поранення та чаклунського лікування. *«Я йому сили додав від землі-матері»*, — спливли у пам'яті останні слова духа.

— Дякую, діду.

Вчулося йому, а чи справді у відповідь прошелестіло: *«Матері дякуй!»*

* * *

...Відчуття небезпеки з'явилося несподівано — звичайно, воно набирало сили потроху, а тут — неначе обухом ударило... Кирин різко звернув у гайок, спішився сам, допоміг супутниці — вона сперлася на Драгонову руку, як вельможна пані (*«Йолоп! Я йолопі Якщо це хлопчик — джура, то це він повинен мені служити! Треба було їй це... Гм, пояснити, а як?»*) — перестук копит уже було чути.

«Татари». Драгон охопив руками кінську морду, дівчинка зробила те ж саме. *«Добре, що я залишив нам меринів — кобили чи жеребці все 'дно би подали голос».*

Загін — близько тридцяти вершників — проскакав собі далі, убік ніхто й не глянув.

Щось було не те, але Драгон не міг утямити, що саме. Це були союзні татари — поряд з мурзою їхало двоє козаків, один добре одягнутий — старшина. Чому вночі — тут могло бути тисяча й одне пояснення. І на перший, і на другий погляд — татари татарами, точніше — ногайці, бідно одягнені, на ногайських конях...

«Списи! У них у всіх були і списи і луки!»

Мало того, що вміння володіти водночас списом та луком вимагало високого професіоналізму, вимоги до коня лучника і до коня, що несе списоносця, були діаметрально протилежні. У першому випадку потрібен був дуже витривалий кінь, що здатен годинами крутити карусель (такими здебільшого бувають невеликі на зріст, ззовні непоказні коники). Кінь списоносця має розвинути максимальну швидкість на короткій відстані, і чим він більший — тим краще, бо, як відомо, сила удару дорівнює масі, що її помножено на швидкість (ясна річ, Драгон не вивчав фізики, отож формулював усе дещо інакше). Коні, придатні й до того, і до другого, коштують не просто дорого, а дуже дорого, тому рядові татарські воїни озброєні здебільшого тільки луками (а ногайські — і поготів).

Отже, ці вершники або були з особистої дружини якогось значного мурзи, або... Та ні, не може бути. *«Постривай, хлопче. З одного боку, перевдягання — звичайна річ на війні, у поляків татар служать тисячі, здавна в Литві оселилися. Знайдуть вони і двійко козаків-зрадників. Але такі речі роблять, коли неподалік свої головні сили, бо якщо перевдягнені зустрінуть татар або козаків, у яких отаман добре знає татарську та Крим — а серед старих старшин це не дивина, — ніколи ж обдурити не зможуть. Хтось скаже не тією говіркою,[78] хтось не зможе відповісти на питання, нарешті, не так багато мурз у кримському війську — завжди можна знайти когось, хто знає в обличчя Юсуфа чи Мустафу. Єдина можливість — якщо вони розраховують на... на чари. Та ні, пусте — не можуть ворожбити бути за кожним рогом. Це татари, яким отаман їхній наказав одягтися бідно — аби менше впадали в око».*

Чекання було нестерпним, проте вони чекали, мабуть, цілу годину: загін міг виявитися авангардом загону більшого.

Ні, здається, немає більше нікого. І якраз тієї миті, коли козак остаточно вирішив, що можна знову вибратися на шлях, з усіх боків безгучно, без найменшого навіть шелесту піднялися людські фігури. На щастя, козацькі...

— Я що, тобі ворог, пане полковнику? — спитав Кирин, дивлячись тому у вічі.

— Я ж не знав, що це ти. — Але відповідь пролунала звідкілясь ізбоку.

Серед козаків стояло два Богуни.[79]

* * *

Вогню не розпалювали — щоб не привертати уваги. Козаки розійшлися у різні боки — і неначе розчинилися у темряві. Кирин ладен був об заклад битися, що через кільце і вужака не пролізе.

— Здивований, хлопче?

— Не тут би вам бути, панове полковники.

— Твоя правда, не тут, — засміявся один.

Засміявся?! Дідька лисого — засміялася!

Тепер Боян ясно бачив — це жінка (він навіть скопив очі на першого — ні, чоловік), що вона ніяка не чарівниця, тільки майстерно володіє однією-єдиною штукою — може змусити всіх довкола вірити, що вони бачать Богуна, на якого таки справді схожа, неначе рідна сестра.

«А може, й справді вони не тільки кохаються — звідкілясь він знав, що кохаються, — ай справді рідні?» — утім, подумав без особливого жаху, бо на одиноких хуторах у Дикому полі таке, бувало, траплялося.

— Задивився на наші обличчя, — якось стомлено посміхнулася жінка. Презирнулася з Іваном і пояснила: — Оце тобі, як вивчати науку по книгах. Коли він мене викрадав, то зробив, як сказано в одній старій книзі; ну, слугам і здалося, що я — сестра Іванова, хто там рахував, скільки разів вона туди-сюди, мене ж було наказано не випускати. А потім колишній мій вигляд назад повернути не зміг. Туди спрацювало, а назад — ні.

«А може, тому і не спрацювало, що ви обоє цього насправді не бажали? Зразу ж видно, що для вас зовнішність — то пусте».

— У чомусь воно й краще, — підтвердив його здогадку Іван, — кому я більше, ніж їй, можу довіритися?

— Ось чому люди кажуть, що у вашому полку два полковники, та ніхто не знає, хто другий.

— Отож-бо, у Дуні[80] — голова гетьманська. — Трохи помовчав і продовжив: — Про цих татар ти мені задав загадку — у селі казали, що вони між собою балакали не татарською мовою, та це нічого не варто, бо в ханському війську кого тільки немає.

— Серед польських татар теж усяких-різних повно, — додала жінка.

Справді, Драгон дещо чув про те, що польські татарські корогви поповнювалися усякими волоцюгами, більше того — навіть серед татар, що осіли в Литві та на Підляшші три століття тому, траплялися такі, що досі

розмовляли якоюсь іншою, нетатарською, мовою.

— Та займатися цим мені не з руки... Ти правду сказав — не тут би нам бути... Богдан — сказав, наче рубонув з плеча — наказав мене ув'язнити.

— А мене забити в кайдани,[81] — усміхнулася *пані полковник*, неначе розмова йшла про веселу справу. — Так ми йому і далися!

Від такої звістки Драгон отетерів. Після такої блискучої перемоги! Наступ поляків захлинувся під Вінницею, вони втратили половину війська... Ні, він не вчора народився — знає, що таке *«по-царському віддячити»*, але за гетьманом досі такого не помічали...

— Ч-чому?

— Це ти *в нас* питаєш, чому робить те чи інше Богдан Хмельницький? Я не певна, що сам Бог це знає!

— Принаймні до сповіді він не ходить, патріарх відпустив йому *майбутні* гріхи — і перестав сповідатися гетьман.[82] Та не про це мова, Бояне... Тут такі дива, що не знаю, з чого й починати... Якщо з кінця — Демка зурочили.

— Якого Демка, генерального осавулу, чи що?[83]

— Його самого. Він перебрав командування над моїми полками,[84] над Глуховими, сам привів два полки — і все це поділив навпіл, одну частину послав навздогін за ляхами, другу — на Кам'янець.

— Він що, здурів? Кам'янець Морозенко не зумів узяти!

— Що Морозенко, — невесело посміхнувся полковник, — одного разу сам султан підступав з усією турською силою, подивився на оті кручі й запитав: «Хто це місто так укріпив?» Йому відповіли, що сам Аллах. «Ну, тоді хай шайтан його здобуває!»[85]

Боян особисто не знав Демка Лисовця, не довелося й воювати під його командою, та почуте справляло враження: це ж кожен десятник розуміє — не можна дробити сили, коли вороже військо зібрано в один кулак. У козаків була значна кількісна перевага — своїм безглуздим рішенням Лисовець звів її нанівець.

«Але... може, це можна пояснити інакше?»

— Я сам його, звісно, не бачив. Та кажуть, сам на себе не схожий, уперся мов цап — раніше він упертим не був. Зурочили чоловіка, — упевнено сказав Богун, хоча Кирин не відчував такої певності.

— Та це не все, навіть і не початок. Тут таке — небіжчики повертаються з того світу.

— Мені казали, що це неможливо, — хтб сказав, Драгон не збирався пояснювати навіть Богунові.

— Мені також, — кивнув полковник. — Але... Перед початком походу сейм нобілізував[86] козаків-перекинчиків.

«Римляни Юду нобілем робити не стали, тридцять аспрів[87] — і квіт».

— І знаєш кого? Забузького та... та Ганжу.

— Він же мертвий! Усе військо бачило![88]

— Я ж і кажу.

— Може, це інший Ганжа?

— Може. — Але голос полковника показував — не вірить Богун, що так усе просто.

Думки Бояна билися в голові, немов птахи в клітці. Він сам смерті Ганжі не бачив, і Богун не міг бачити: майбутній полковник вів в Україну загін донських козаків, а Драгон до них приєднався, кинувши царське військо — і не він один так зробив, а багато хто. Але ж це тисяч сто бачило! Виїхали і від ляхів, і від наших кращі рубаки на герці, і тут Ганжу на очах обох військ убив джура-волох, якому уманський полковник як собі

вірив — а той убив його в спину.

«Постривай, хлопче. Може, в цьому і штука? Може, волох і не вбивав? Просто вдарив тупою зброєю... Та ні, навряд — перекинутися до ляхів можна було простіше».

Далі — хто такий Ганжа? Їх четверо було — *вождів полови, загонщиків*, чотири нікому не підвладні шаблі — Забузький, Джеджалій, Ганжа і... і Богун — наймолодший. Забузький не просто переметнувся — щось таке він королю повідомив, що той його перед Зборівською баталією проголосив гетьманом. Якщо ще і Ганжа — той самий або якщо гетьман повірив, що він той самий, то тоді ясно, чому тінь упала на Богуна.

— Я згадав навіть, що Роман Каторжний[89] якось розповідав — десь, мовляв, за морями є такі чаклуни, що вміють не оживляти мерців, бо це неможливо, — але змушують їх рухатися, розмовляти, а вони все роблять, що чаклун хоче; якось він ще й назвав отаких мерців — *сомбі* чи якось схоже... Я вже навіть про таке думав.

Справді, ляхи до свого шляхетства ставляться дуже серйозно, вони навіть князів іноземних не вважають рівними своїй шляхті... Забузький, Ганжа — це імена відомі, тут усе ясно. Але якщо з'ясується, що сейму підсунули не того Ганжу, — тут такий ґвалт зчиниться...

— А якщо хтось...

— Зробив те, що Іван зі мною? — підхопила Дуня Богун, — оце найпевніше.

— Але тоді правий був Боярин — у ляхів хтось є.

— У московитів також.

Розповідь Кирина забрала не дуже багато часу — він намагався казати лише головне, а Богуні не перепитували — тільки коли довелося розповісти про песиголовців, то Іван аж кркнув, а Дуня перехрестилася. Про те, що він женеться за Галками Стапками, козак пояснювати не став.

— Ну просто як у казці — чим далі, тим страшніше!

І на підтвердження Дуниних слів десь — приблизно за півтори-дві тисячі кроків — хтось заволав страшним голосом.

* * *

— Нічого не знайшли, пане полковнику. Нічого й нікого.

— Так лементують лише перед смертю. — Дуня Богунова навіть не посміхнулася на те, що її назвали паном полковником, хоча козак був явно з тих, хто знав таємницю.

— Пан полковник залишився там про всяк випадок, — і тепер козак нічим не виказав свого ставлення до ситуації — ну два полковники разом їдуть, то й що?

На сході вже свінуло, почали подавати голоси перші птахи. Дівчина, що зволила назвати себе Матяшем-Матвійком, здавалося, дрімала, сівши на опанчу, що їй підстелив один із козаків, але Драгон ладен був заприсягтися, що вона все чує й бачить.

— Ти когось шукаєш або за кимсь женешся, — Дуня не питала, вона стверджувала. — Тобі треба або до Чигирина, раз її батько туди поїхав, або на Дон, якщо вирішив її викрасти, як Іван мене — скоро вже десять років. А цей шлях не туди й не сюди.

Кирина якось гостро зрозумів, що він досі жодного разу навіть не згадав про можливість знайти Матвійкового батька у Чигирині — і що причина була та сама, яку так просто вгадала Дуня.

— Тобі треба знати, що ми робитимемо, бо ти Боян. Ми їдемо туди, де нас чекає повідомлення — що трапилося. Якщо його просто якийсь ґедзь укусив...

Про страшні напади люті, які траплялися з Богданом Хмельницьким, знали всі. Мабуть, не так воно вже й приємно — гетьманом бути, не завжди це може витримати людина.

— То Іван просто до нього з'явиться, неначе нічого й не було. Якщо нас хтось оббрехав — виправдаємося.

Дуня всміхнулася. Нічого зловісного не було в цій усмішці — просто молода жінка в доброму гуморі, але Драгон зрозумів, що одним виправданням справа тут не минеться, що коли хтось справді звів наклеп на Богунів, то такому розумникові саме час купувати прудких коней — і мчати чим далі, тим краще...

— Якщо ж *він* боїться суперництва — доведеться піти з дороги...

— Чому? — питання вихопилося неначе само собою. Козак, ясна річ, і гадки не мав, що настануть такі часи, коли кожен крок Богданів буде вважатися якщо не єдино правильним, то принаймні кращим з усіх можливих. У 1651 році питання — чому *він*, а не інший? — поставало не раз. «*І чому б не...*» Додумати Боян не встиг.

— Бо *він* — це він.

Хоча людині, що вивчала логіку, Дунина відповідь могла здатися нелогічною, Драгон кивнув — справді, Богдан Хмельницький — це Богдан Хмельницький, краще не скажеш.

— Тоді ми подамося до *нового народу*...

«*А, до цих — калмиків, чи торгоутів[90]*».

Драгон знав, що калмики, які вели тяжкі війни з Москвою та Кримом, радо брали до себе всіх охочих, московські кріпаки вхитрялися тікати до них, хоча на всіх шляхах стояли залоги, а між шляхами — завали з дерев, від одного шляху до іншого, на сотні миль та в кілька смуг.[91]

— Найгірше буде, якщо це — *його* відповідь на Іванові мрії. — Помовчала, звела очі на Кирина і несподівано запитала: — За що ми воюємо?

— За віру та волю... — Боян не знав слова «машинально», але відповідь була саме машинальною.

— А як ти собі уявляєш цю волю? І як її зробити надійною?

Не можна сказати, щоб козак не замислювався над цими питаннями, але відповідь на перше він не зміг би сформулювати ясно та чітко, а на друге — просто не знав. Не знайшов відповіді.

- Іван вважає...

Тиша загусла...

- Іван вважає, що нам потрібна...

Драгон відчув, що він зараз почує щось таке, таке...

— ...нам потрібна *своя rex publica*.

Слово «республіка» не було для Бояна новим — йому траплялися венеціанці, — можливо, саме тому його так ударило слово «своя».

— Своя, як у Голландії.[92]

* * *

«*Усе пішло шкереберть, уночі ідемо, вдень відпочиваємо*». Власне, так сталося, бо дівчина, яка назвала себе хлопчачим ім'ям, прокинулася майже опівночі — та жодних ознак утоми в ній не було помітно і досі. «*Ще б пак! Стільки спала!*» Проте саме вона вказала на невелику купу дерев, до річі, справді зручну, — досить одного вартового, щоб ніхто не зміг підійти непоміченим, — потім склала свої долоні, поклала на них голову та, перш ніж козак встиг здивуватися, тицьнула пальчиком йому в груди — тобі, мовляв, треба трохи поспати.

Боян аж розчулився... Але сон не брався.

Власне, дев'ять десятих того, про що він думав недавно, просто кудись щезло. Він не думав ані про політику, ані про чари, ані про безвихідне становище, в якому він опинився.

Спробувати обійняти її? Вона може образитися, втече, загине... Завітати до першої-ліпшої церкви? Те ж саме... Чекати від неї знаку? Можна ніколи не дочекатися.

Несподівано дівчина підійшла до козака. «Невже?»

Їхні очі зустрілися, і Боян неначе провалився одразу в дві глибокі ями.

* * *

Очунявши, козак не зразу зрозумів, чи це наяву, чи уві сні ще — і це, власне кажучи, порятувало його від великих неприємностей, бо він би кинувся на кінокефала, якби не гадав певний час, що той — точніше, та — йому сниться.

Та сама песиголовиця, давня знайома, стояла між козаком та його зброєю, а біля її ніг сидів не дуже великий, але в разі бійки досить небезпечний шакал.

Наступної миті козак згадав, що минулого разу песиголовиця вимагала собі одну з двох жінок. «Навряд чи Галку».

— Де?... — Він з жахом відчув, що кінокефалка могла сховати Матвійка туди, куди він не потрапить ніколи (але водночас саме цей переляк підказав йому, що лізти напролом не треба — коли що, перед ним єдиний «язик», отож треба спочатку спробувати переговори, а потім і самому живим залишитися, і її живцем узяти).

Але собаколюдина зробила руками кілька рухів — наче плаває, і не встиг Драгон зітхнути полегшено, як вона витягла з пояса маленький сувій чогось схожого на папір та італійський олівець.[93]

Присіла по-турецькому, використавши приклад рушниці як стіл, швидко щось написала і простягла Киринові. Той прочитав: «Ніколи не дивися їй у вічі».

Козак тільки розтулив рота, щоб пояснити, що він і сам здогадався, як повернулася та, що назвала себе Матвійком.

Драгона вже важко було чимось здивувати, але зараз... Одяг хлопця середнього статку (радше іноземця) кудись пощез, а одягнена дівчина була як молода циганка.

«А що, схожа». З України цигани повтікали, та й раніше було їх тут дуже мало, проте козак міг полонити циганку під час походів у Білу Русь та Молдову. Або вона могла полонити його.

Рухом, гідним королеви, дівчина показала собако-людині та козакові на місце, де хтось не так давно палив вогнище, потім піднесла пальчик до рота: готуйте, мовляв, їсти.

«Як же їй пояснити, що вона веде себе небезпечно, що нас запідозрять?»

Проте їм не довелося щось смажити чи варити, бо песиголовиця тякнула й щезла у чагарнику.

Здається, Матвійко добре зрозуміла це «Тяв!», бо вона взяла собі бандолет, тримаючи його двома руками (лівою — за гак, яким цю зброю підвішували до кінської збруї). Козак підготував ножа — можливо, доведеться безгучно діяти, але за хвилину сховав його: наближався знайомий з виду козак із загону Богуна. Найстаріший з усіх.

Великий мисливський хорт, що біг поряд, був живим поясненням того, як старий знайшов тих, кого треба.

— Пан полковник наказав тобі все розповісти.

«Мабуть, щось жахливе».

— Ми знайшли того, хто кричав. — Сивовусий затнувся. — Довго не знаходили, бо не там шукали. Він був на дереві. Гілки наскрізь пройшли через груди та черево.

Усі думки з Боянної голови кудись щезли. Він би давно загинув, якби не навчився розбиратися в людях і розумів — старий не бреше.

— Правдивий татарин, обрізаний. Одягнутий як ногаєць. Проте були при ньому лук, спис, шабля, кинджал та обушок.[94] Лук та шабля не з найкращих, але й не з гірших.

Тобто разом виходило дороге досить озброєння. Одне на одне — або це не ногайці, або хтось спорядив

ногайців своїм коштом.

— А потім знайшли коня. Хтось убив його палицею чи то камінням — від голови мало що залишилося, а труп віднесло течією.

Це якраз було ясно — татарин їхав попід берегом — так, щоб не залишати слідів.

— Хто ж його так — чугайстер?[95]

— Навряд. Я такого навіть не чув, щоб чугайстер на людей нападав. Як лісовик може заморочити — чув, як русалки можуть згубити — чув, про упирів чув... Чугайстер на мавок нападає — не на людей. Та це ще не все. У нього в холоші був зашитий цей... як його... шкіра, на якій пишуть. Там написано... грецькою. Але якось... неправильно, є у нас один, половини не розібрав.

Це ні про що ще не говорило — людей, що вміють читати-писати грецькою мовою, було багато і в християнських, і в мусульманських країнах.

— А зрозуміти можна було тільки одне — пан полковник каже, що всі інші слова умовні, тільки двоє їх розуміють. А для цього не було слів умовних...

Боян придушив у собі напад люті. Старий ніяк не міг дійти суті, проте якесь зауваження могло тільки ще більше його затримати — козак часто бачив таких старих.

— Там написано: *«Її забрав той, кому все залишив убитий»*.

«Тобто — я».

* * *

Тепер вони їхали втрьох. Перший — Боян, за ним дві однаковісінькі циганки, жодна проста людина не змогла б знайти й щонайменшої різниці, кожен би подумав — близнятка.

Щоправда, одна з жінок їхала на мулі, але таке, хоч і рідко, але траплялося.

Між іншим, у Бояновій голові починали роїтися неприємні думки. Та доля не дала йому домислити їх до кінця — відчуття небезпеки вдарило раптом так, неначе ще хвилику тому все було більш чи менш спокійно, аж тепер небезпека з неба звалилася.

Песиголовиця страшно загарчала, Боян ледь справився з переляканим мерином (а от Матвійків чомусь навіть не сіпнувся), Драгон зіскочив з коня, песиголовиця схопила його за рушницю, хитаючи головою. *«А, вона хоче сказати — куля не візьме: отож вона знає, хто там»*. Кирин ухопив обома руками прашу — камінь штука надійна.

Далі обрати напрямок було вже легко, бо попереду заверещали дві жінки. Однаковими голосами.

* * *

Коли Мирон — тоді його ще звали Мироном — у дитинстві слухав перекази про Страхопуда, він чомусь уявляв, що його голова — така, як у людини, лише рогата.

Насправді, мати були ближче до істини, коли казали — *«голова як воляча»*.

Щоправда, і гов'яди, якби могли мислити, навряд чи признали б отаку башку за свою. Вона була... *якось не наша*. Утім, роги великі.

Істота не мала зброї, з одягу — тільки короткі шкіряні штани, а коней довелося покинути, бо вони просто збожеволіли від самого її вигляду.

І не такий він уже й великий, приблизно разів у півтора більший за дорослого чоловіка. Щоправда, руки, які розтинали воду — Страхопуд стояв у струмку по коліна, — свідчили, що сила, може, ще більша.

Під деревом, на яке залізли обидві Галки, стояв хлопчина-підліток, тримаючи у руках дерев'яну булаву, якою пастухи відбиваються від вовків, — сук із напливом, обсмалений на вогні. *Щось* було у цьому хлопчикові,

щось таке, що змусило — поки що — зупинитися Страхопуда, який, здавалося, міг просто розчавити нахабу.

Страхопуд стрибнув уперед — й ухопився руками між ніг. Його поза та вираз обличчя беззаперечно свідчили про належність до чоловічої статті та про те, куди влучив хлопчина своєю палею.

У той же час монстр роззявляв пащеку, та вигляд мав — неначе він кричить страшним криком, хоча нічого не чути! А хлопчина на землю впав, з носа кров струменить. *(Про інфразвук козак, ясна річ, і гадки не мав.)*

Два камені з пращ розсікли повітря й обидва влучили в голову, проте, здається, вони лише привели потвора до тями — Страхопуд кинувся на нових супротивників.

Кирин перехопив свій келеп двома руками, намагаючись відвернути докори сумління за те, що взяв із собою дівчину, — може, сумління гризе й не дарма, але зараз треба не думати.

Шакал, який наче з-під землі виріс, учепився Страхопудові в ногу, щоб бути розчавленим другою. Проте потвора змушена була на хвильку зупинитися, і новий камінь песиголовиці вибив Страхопудові ліве око. Хлопчина кинув ззаду камінь просто руками, та, здається, не завдав великої шкоди.

Над вухом Драгона щось свиснуло. Усе той же самий кинджал увіп'явся в стегно потвори.

Наступної миті вони кинулися врозтіч, причому Матвійкові зовсім не перешкоджала довга циганська спідниця.

Поранений у стегно велет кульгав — тільки тому й порятувалися.

Щось ускочило в голову козацького ворожбита, якесь знання — і раніше, ніж він усвідомив, що згадав, як почув свій голос:

— Degen![96] — І латиною повторив: — Spata!

Кирин намагався зайти зі спини — щоб потрощити потворі кістки келепом, але Страхопуд розвернувся, — козак, рятуючись, метнувся вбік, посковзнувся, упав — і від смерті його врятувала песиголовиця, ще раз влучивши камінням у голову Страхопудові. Щоправда, це затримало потвора лише на якусь мить — *«та що ж він, кам'яний чи залізний?»*, — проте козак устиг відштовхнутися від землі й побігти.

Хлопчина, скочивши на великий валун, намагався вдарити палицею у скроню — велет відбив удар, дубець полетів угору, а хлопець у воду.

Однак із пораненою ногою страховиська коїлося щось не те. Страхопуд накульгував дедалі більше.

Матвійко повернулася на поле бою зі шпагою в руках — і зупинилася.

Страхопуд перебував якраз посередині між нею та Кирином. Козак атакував, шалено вимахуючи келепом, — і знову стрибнув назад, коли монстр розвернувся, підставляючи дівчині голу спину.

Проте та не зрушила з місця.

«Spata подіє тільки в моїй руці!» — Боян не знав, звідкіля прийшла здогадка, але був певен, що вона вірна.

Раптом Матвійко перехопила шпагу за лезо й кинула її вбік та вгору. Одна з Галок упіймала зброю і, неначе все зрозуміла без слів, кинула Боянові — ніби другу сторону трикутника прокреслила.

Клинок увіп'явся в землю, Боян ухопився за руків'я, рвонув на себе, прийняв бойову стійку — для того, щоб за мить утратити зброю: велет ударив не кулаком, а передпліччям, так, немовби намагався змести Кирина геть. Шпага увійшла в руку, ніби у щось м'яке, та від поштовху козак відлетів геть, а шпага залишилася.

Страхопуд знову кричав — це було лише видно, проте не чути. І... і таке ж саме гнітюче відчуття неначе донеслося звідкілясь зліва, — *хтось відгукнувся*.

— Тікаймо! — не своїм голосом заволав Кирин. — Тікай! — це вже хлопчині, що вибрався на берег і, здається, збирався голіруч битися з усіма страхопудами світу.

На щастя, потвора явно не тямилася себе від болю, отож жінки звалилися з дерева стиглими грушами, та вся

компанія так рвонула, що, либонь, не всякий вершник догнав би.

Щось свиснуло понад головою — Страхопуд вирвав шпагу й пожбурич її якомога далі.

Він конав — це було очевидно, — але з другим навряд чи вдалося би впоратися, а якщо їх не дай і не приведи кілька, то тільки й залишалося, що... Козак підхопив Матвійка за стан й усадив на коня — тварини чомусь були спокійнісінькі, неначе й не казилися всього кілька хвилин тому. На свого мерина підсадив одну з шинкарок, другу посадила на мула песиголовиця — і вони залишилися втрьох.

Собаколюдина показала рукою направо, козак та хлопчина побігли за нею. Хлопчина дорогою вирвав із землі шпагу.

Вони бігли, чуючи якийсь шум там, де залишили помирати Страхопуда.

Урешті-решт песиголовиця зупинилася. Бідолашний хлопчина настільки вимотався, що просто впав.

Драгон подивився на свою супутницю, яка, до речі, продовжувала зберігати вигляд звичайної людини. Та замотала головою.

«Не женуться, отже, ні за нами, ні за жінками».

— Розповісти комусь — не повірять, — пробурмотів хлопчина.

— Тебе як звати, козаче?

— Не козак я... — хмуро відповів той.

«Просився, — здогадався Боян, — просився у похід, та його не взяли».

— Нічого, будеш ти ще й гетьманом. Почекай тридцять три роки.

Драгон раптом відчув щось, що змусило обірвати себе на півслові. Він прислухався сам до себе і зрозумів, що сказав правду.

Цей хлопчик дійсно гетьманом стане! Через тридцять три роки...

— А звати мене Андрієм.

З цими словами підвівся із землі й пішов додому хлопчина, який не міг передбачити своєї долі, не міг знати, що через два місяці він таки стане до бою, який виявиться зовсім не таким, як у піснях, що, втративши батька з матір'ю, він піде на Січ, де його за високий зріст прозвуть Могилою.[97] І якому навіть на думку не спало втекти, кинувши напризволяще жінок, що він їх бачив уперше в житті.

— А тебе мені що, Тяфкою звати? — хмуро поцікавився Кирин у своєї супутниці. Та у відповідь весело закивала — поцінувала жарт.

Потім знову витягла свого олівця, папір і написала: *«Хтось із ваших наймає наших для вбивств».*

— А цього, Страхопуда? Його теж найняли?

«Мабуть, так».

Це багато чого пояснювало — крім головного: хто такий спритний та чого йому треба.

«Бережи її. Вона вважає себе непереможною, та це не так».

— І не може так бути, не буває непереможних.

Боян упіймав себе на тому, що він — хай на хвильку, проте забув, із ким зараз розмову веде.

«Я згодна».

— На що?

«Коли ми одружимося, хай вона буде головною дружиною».

Почуття гумору у людей XVII століття значно відрізнялось від того, яке матимуть їхні нащадки, — Боян навіть не зразу зрозумів, що це жарт. І не став сміятися.

Тим більше, що до нього дійшло: коли він знову зустрінеться з трьома жінками, то Матвійко вже все знатиме: жіноцтво нюхом чує отакі речі...

Ну й як пояснити їй?

Розділ IV

Липневі зозулі

У тому ж місяці солов'ї співали
і зозулі кукували кілька тижнів,
над звичай свій природний.

Хроніка Єрлича про липень 1651 року

Мабуть, із того літа й пішло в Україні повір'я: якщо зозулі продовжують кукувати після Петра і Павла, то це вони лихо віщують.

Єдине, що давало якусь надію, — це впертий опір, що його чинило поспільство: не лише міста та містечка — кожен хутір ляхам доводилося брати з боєм, кожен міст будувати наново, бо палали вони, здається, самі собою, та варто було війську пройти на схід, як вони займалися знову, а там, де шлях ішов лісом, його мало не через кожні сто кроків було завалено стовбурами дерев...

Проте опір цей не міг зламати ворожу потугу — ляхи втрачали час, тому втрати в людях у них були не такі вже й великі, бо взяти кілька нападників за одного захисника можна, тільки якщо захисники добре озброєні, а тепер на мури ставали старі та малі з однією на всіх рушницею...

Козаки ж — хто не втопився в болотах під час прориву з-під Берестечка та не був зарубаний кіннотою під час переслідування — пробиралися через нетрі Полісся, де тисячі їх загинули від голоду та води поганої...

Потім надміру патріотичні історики будуть стверджувати, що, мовляв, того фатального дня загинуло «усього» чотири-п'ять тисяч, — забуваючи про переслідування, голод, хвороби, а також про те, що (як і при кожній поразці) не тільки тих було втрачено, кого вбито та страчено...

Ті, хто не зневірився, пробиралися на схід, часто кинувши зброю, яку несила було нести, майже завжди з ліченими набоями; і навіть якби вони якимось дивом змогли випередити поляків та — другим дивом — опинилися всі в одному місці — це ще не було б військо...

Кирин Драгон (він же віднедавна Боян) під Берестечком не був. Йому випало з іншої чаші спити.

— Мирський захопив переправу!

— Як?!

— Ззаду! — Козак, що приніс лиху звістку, ледь тримався. — Ми гадали, що він тим берегом пішов на Смоленськ, а...

«А він переправився десь-інде, просковзнув непомітно і вдарив».

— ...заскочили заду, усі билися тільки шаблями...

«Переправлялися, за коней тримаючись, — замочили луки та порох».

— Отож, товариство, усі кінні сотні виступають зі мною зараз. Піхоту за нами Степан поведе.

— Ні!

Страшна тиша запала в наметі, страшні очі Небаби, вперті в суперника.

Не Небаба створював Чернігівський полк, а колишній кріпак Степан Пободайло. Не Небаба порятував його в страшні дні літа року 1649-го (якщо рахувати від Різдва во плоті Господа нашого, за методом св. Діонісія), а знов-таки Степан Пободайло — єдиний козак із північних полків уник розгрому тоді...

А полковник — Небаба! Тому, що зі старого роду купецького. Тому, що старшині генеральній — кому кум, кому сват.

І тому, звісно, прізвисько Небаба заслужити нелегко — це тобі не якесь там Неминикорчми!

І з Ніжинського полку — найменшого в війську — зняв гетьман Степана, замінив на якогось там Литвинченка...

Усі розуміли, що Степан з цим ніколи не змириться...

Але тепер колишній полковник важив життям. Не збирав ради Небаба — він наказ проголошував...

— Мирський захопив переправу для головних сил! Для Радзивілла!

— Будемо правити теревені, то він точно наспіє! Сам Радзивілл! З головним військом! Вдаримо швидко — може, ще встигнемо...

Кожен зі старшин одне й те ж подумав... Що буде, якщо не встигнемо...

— Гадаєш, кілька корогов — це все? Мирський не такий дурень, щоб зразу показати все своє військо! У нього три було тисячі!

— Згоден, вони і тепер у нього є. Але не більше! Не проліз би він з більшою силою, помітили б! Отож, панове полковники, готуйте сотні! Буде, як я сказав! А ви двоє куди? Хіба ви полковники?

Справді, ані Степан Пободайло, ані Кири Драгон не були полковниками, навіть наказними, Кири досі не розумів, навіщо його покликано.

— Так що, Степане, поведеш за мною піхоту. Без возів — аби швидше було.

Рясний піт виступив на чолі Пободайла.

— Знаю! Якщо Радзивілл буде там швидше за нас, то спочатку поб'є мене, а потім, без табору, ти й «Отче наш» прочитати не встигнеш. Та є на це засіб... Ану, хлопче, — повернувся він до Драгона, — давай сюди ту нечисту силу, яку ти за джуру видаєш...

У козака відвисла щелепа, полковникові аж весело стало:

— А ти що собі гадав — Небаба відьми не розпізнає? Вона яка відьма — чорна чи біла? Що — не знаєш? Це ж просто: з хвостом — чорна, без нього — біла...

— А він не перевіряв.

Молодий козак, що стояв на чатах, кішкою сковзнув до намету і... Сказати, що він перетворився, мабуть, було б невірною — просто перший крок робив ще козак, а другий — уже жінка. Рагана.

— Куди Павла діла? — хмуро поцікавився Пободайло.

— Спить. Переконався, що я — біла відьма, і спить. Кири відчув укол ревнощів. Диво дивне — не був він з раганою і не збирався, ока на неї не поклав, а от — неприємно отаке чути.

— Ти що, жмудинка?[98]

— Ні, — страшний біль прорізався в голосі відьми, на два бездонні озера смутку перетворилися її очі, — ми інший народ, нас колись звали прусами. А тепер пани у курфюршестві нас ненімцями кличуть.[99] Мало нас залишилося.

Драгон і раніше чув про ненімців, та якось не дуже замислювався, а от тепер із жахом уявив становище решток народу, у якого забрали все, ну просто *все*.

І навіть саме *ім'я*.

«Програємо — з нами те ж саме буде. Спочатку стануть неляхами звати».

Небаба крекнув, скосив очі на власний пояс (Драгон призвичаєним до таких речей оком купця помітив, що гаманець там чималий, навіть якщо наповнений сріблом... *«А там точно золото»*), рагана презирливо посміхнулася, та полковник не торкнувся грошей, а подивився їй просто у вічі:

— Рятуй Київ, пані! Він і ваш також![100]

— Ця пані у хліву народилася... — невесело посміхнулася жінка.

— Тоді тим більше, — хрипло видихнув Пободайло. Відьма різко схопила його за плече, зустрілися погляди:

— Якщо треба буде тікати, ти почуєш мій голос. Не знаю, чи зможу я, чи зможеш ти... Не знаю, чи слова розбереш, але голос почуєш! — Повернулася до полковника. — Більше нічого зараз не можу.

— Можеш! — як з плеча рубонув Небаба. — Іди собі, Степане. І прости за все, чим завинив перед тобою.

— Бог прости, Мартине. І ти мене прости...

— Бог прости, брате...

Пободайло ще щось хотів сказати, але передумав, мовчки полишив намет. Не спитав ані слова. Рагана повернулася до Драгона, ляснула пальцями.

«Вона нагадує, що немає варти біля намету, хтось може нас випадково почути. Не треба, — козак вклав у цю думку всю свою силу. — Не треба прислухатися до цієї розмови. Хто б ти не був — ти не звертаєш уваги, не чуєш, не прислухаєшся. Це тобі нецікаво».

У руці Небаби тим часом опинилася невелика (точніше — не довга, не широка, але при тому дуже товста) книга, з обкладинкою, вкритою карбованим сріблом.

Бояна неначе хтось по душі вдарив, невидимим нагаєм оперіщив щосили.

Він мимоволі аж відсахнувся, ліктем затуливши обличчя. Рагана просто на килим сіла.

— Доннерветер! — може, вона і *ненімкеня*, але мову німецьку знає. Принаймні лається саме нею. — Це ще що, в біса?!

— Обережніше, від Луки Блага Звістка.

— До дупи! Якщо це Євангеліє, то я невинне дівча! Хоча... — вона трохи опанувала себе, — дивно: це не чаклун робив. І зло тут якесь не про нас, я навіть не знаю, чи зло це взагалі.

— Так воно й є. На цьому Євангелії юда князь Ярема Вишньовецький[101] присягав, стоячи в узголів'ї своєї матері, ніколи не зраджувати православної віри.

— Це не він присягав, це вона його заклала...

Рагана не помилялася: за тридцять два роки до цієї розмови жіноча випещена рука — княгиня Раїна Вишньовецька, вроджена Могиляка, ще не стара була, зовсім ні — жіноча рука взяла хлопчачу і поклала на книгу:

— Я не вимагатиму від тебе клятв — тим більше, що тут сказано: не клянисься... я просто скажу: будеш вірний — з тобою моє благословення, зречешся нашої віри — над тобою моє прокляття...

— Він чи вона — не про те мова. Скажи краще — це його вб'є?

— Якщо він згадає, як усе було.

* * *

І якраз тоді, коли біля переправи почалася січа, у фланг атакуючих козаків ударили безкрилі литовські гусари¹.

П'ятсот татар, що спробували були зв'язати ляхів контратакою з флангу, були розсіяні мушкетним вогнем піхоти, що наче з-під землі виросла.

«Це не Мирський — це Радзивілл! Ілитви тут не три тисяч, а десять-дванадцять».

— Лягай! Прикриймо одне одного.

Рагана, що й тут ув'язалася за Драгоном (він, власне, не заперечував — чаклунка не буде зайвою в бою), потягла його за рукав.

Вони впали на землю, поряд з якоюсь колодою... *«Це просто купа колод! Ти сюди не йдеш, ти сюди не скачеш. Обійди їх! Обмини! НЕ ПІДХОДЬ!»*

Справді, колоди неначе розрізали натовп — одні брали ліворуч, інші праворуч, — але перестрибнути не намагався ніхто. Це й справді було б незручно...

...Небаба прикривав утечу, зібравши навколо себе купку кіннотників, — більшість козаків спішилася перед боєм, та тепер це стало для них погибеллю.

¹ Крилатий обладунок, що його так люблять показувати в кіно, мали тільки коронні гусари — його запровадив у 1640 році великий коронний гетьман С. Конецпольський. Але на литовську частину польського війська його повноваження не поширювалися, отож литовські гусари залишилися без крил.

Полковник вочевидь шукав смерті. А вона не дівчина, на побачення не запізнюється. Заряд картечі з польської октави[102] вдарив, вибиваючи й козаків, і своїх. Небаба встиг зіскочити на землю, не потрапив під убиту тварину... Але тут, ніби з-під каменя, з'явилися два польські жовніри. Правий рубонув Небабу так точно, що влучив між рукавом панцира та карвашем — і зрізав правицю, неначе гілку.[103] Небаба тільки очі скосив — *і рука, повисла в повітрі, якось махнула сама собою — шабля перелетіла в підставлену ліву руку; жовніри кинулися навтьоки, але на полковника наскочило двоє гусар — аби померти, так нічого й не втямивши. Один з них встиг ударити полковника по шолому чеканом, але той навіть не похитнувся (тут тільки Кирин помітив, що кров із залишку руки не тече) — і Небаба сам кинувся на переслідувачів.*

Боян (саме Боян, а не козак на прізвисько Драгон) відчув, що це «все», що Небабу не зміг би зараз урятувати жоден лікар або чаклун світу, що тієї миті, коли він зробив диво — імовірно, досі він і сам не знав за собою чаклунської сили (рагану розпізнав, а Бояна — ні), — що тієї миті він ступив за поріг, і повернути його неможливо. І ще — що він зупинив кров, та не міг позбутися болю...

Отаман уже не боронився. Він просто рубав та різав, навіть не намагаючись відбивати ворожі удари, тільки б узяти із собою якомога більше — поки воля тримає його пошматоване тіло.

...Помирав козацький полковник Мартин Небаба.

* * *

Драгон відклав убік Євангеліє — рукописне, як виявилось, — так, рагана мала рацію: це вб'є князя, але тільки якщо він згадає. Отож треба передати з рук до рук і сказати щось таке, після чого неминуче виникнуть спогади...

Дві грамоти севського воеводи: одна проїзна, на ім'я Андрія Усова, що в другій — нікому не відомо, бо того, хто їх зробив для Небаби, не знайшли, а ця згорнута в трубку, і розгорнути, не зламавши печатки, не можна. Утім, усе здавалося справжнім — а може, підписи та печатки і були справжніми, якщо Небаба не пошкодував грошей.

Питання було в іншому — хто це повезе князю. І відповідь невтішна: *«крім мене — нікому».*

Тільки Кирин Драгон міг залишитися серед живих після такої поїздки. Він міг видати себе за московита, за «служилого человека»[104] — бо справді служив цареві, ніхто з польської шляхти не знав його в обличчя (принаймні козак на це сподівався), нарешті, він був ворожитом (хай ніхто, крім рагани, про це не знає, а рагана мовчить і мовчатиме — *«та я ж сам знаю»*).

— Спату віддаси Богу, а якщо він загинув — роби, що знаєш.

Відьма головою хитнула:

— Якщо не зразу загинеш, передай свою силу — тільки не мені і не Богунові. Нас вона вб'є.

— А...

— Їй можна. Вона витримає.

Боян відчув, що він справді *знає*, як треба передати силу, але зараз *не зможе* цього — навіть якщо схоче. Тільки тоді, коли витікатиме саме життя, разом з останнім подихом.

І тоді шпагу передадуть новому Бояну.

Розмовляти їм було важко: воронячий грай глушив слова, незважаючи на зачинені вікна.

Три дні тому делегація місцевих радців погодилася не просто здати Чернігів ляхам, але й видати на страту майже беззбройну та ненавчену молодь, яку Небаба залишив у місті як останній резерв: на валах від них є хоч якась користь — каміння кидати, лити смолу...

Польський авангард уже підходив до міста, а нещасні парубки готувалися до бою, не бачачи нічого поганого в тому, що ті ж самі, хто їздив на перемови, визвалися зі своїми людьми захищати головну браму...

Проте Пободайло, про якого всі вже гадали, що він відступив на південь, шукаючи сильну позицію, бо без кінноти не посміє атакувати, несподівано з'явився з півночі й атакував з наскоку, змусивши передовий загін ляхів відступити до головних сил.

Після того, як прочитали недописаного листа, що його знайшли у саквах убитого офіцера — усім відомо, що польському шляхтичу і мед не смакує, поки він не напише усім друзям усе, про що знає або здогадується, — після цього і злетілися круки до дерев у центрі міста. Полковник показував, що з ним жарти кепські...

Кирин відчув щось таке, що годі було передати словами: от як він дізнається, де *вона*, коли на палю посадять! Чи встигне він зрозуміти, що з нею, де, як... Чи, може, просто відішле свою силу і помре, нічого не знаючи?

Тоді, після бою зі Страхопудом, Кирин ускочив у халепу... На околиці першого ж села...

— Стий! Ти хто?

— Хапайте його, це лотр!

— Дурні ви, якщо я лотр!

— Ти ба, ще й лається!

Гурт озброєних бозна-чим був явно розлючений. Крім усього іншого, складався він з дідів, калік, малих хлопців та, що найгірше, з розлюченого жіноцтва.

«Шукають розбійників. Можуть просто так убити».

— Я козак із Низу! Хто у вас тут за отамана?

— З низу? На гілляку його — буде згори!

— Га-га-га!!!

Боянові стало зовсім кепсько — отаких, як цей сухорукий, із жовчним виразом на обличчі, він бачив у

своєму житті більше, ніж бажав би.

Озлоблений на весь білий світ за своє каліцтво, він і в отамани завдяки вилудженій горлянці проліз, тільки аби покомандувати — хай кілька днів, хай навіть один день, а старшиною побути.

«Ти віриш. Ти віриш кожному моєму слову».

— Я козак Уманського куреня, Драгоном кличуть! Ось моя паперть!

— До біса йди з папертю! Тобі її жиди написали!

Боян вилаяв себе — як же він міг забути той страх, який у простолюду викликає одне слово — «папір». Вони з народження знають — папери пани пишуть: де паперть, там і лихо якесь. Багато хто з неписьменних навіть вважав, що папір наділено якоюсь чаклунською силою, тому при будь-яких заворушеннях палили архіви...

— Бий лотра!

Щось — вагою з два будинки — упало Драгону на голову — і тієї ж митті вдарила злива.

Втрачаючи свідомість, козак устиг здивуватися — щось страшне, а не дощ...

Очуняв у багні, під водою, що все ще падала з неба, — це був якийсь водоспад, а не злива.

Його підняли за руки, потягли... На ґанку стояли троє, підібрані неначе навмисне — низенький та двійко високих. Утім, старшим виявився не коротун, а один із височезних.

— Це той низовик? Якого куреня?

— Уманського...

— Щось я тебе там не бачив.

Голова розвалювалася, думати було важко.

— Паперть...

— Під таким потопом? Там усе чорнило вже змило. Звуть як?

— Ки...рин Драгон.

— Не чув. Не бачив я тебе, хлопче, і не чув про тебе.

— Я ж кажу — лотр!

Думка з болем билася в голові. Щось є, щось можна сказати...

— Може... ти й Барила не знаєш?

Старшина трохи затримався з відповіддю, і Боян уже попросився з життям.

— Барила знаю.

— Він на зріст трохи нижчий від мене. І ось тут, — козак поплескав себе по плечу, — шрам від стріли.

— Не пам'ятаю я цього шраму.

Боян не знав терміна *«суб'єктивне сприймання»*, але зіштовхнувся саме з ним. Приблизно в половині випадків прикмети, які пам'ятав він, не закарбувалися в пам'яті невідомого старшини. Чи навпаки.

— Кошовий отаман... ми з ним на зріст однакові.

— Та ні, він вищий.

— Лотр, я ж кажу, лотр!

«Його що, чари не взяли? Ні, він повірив. Помщається мені, здоровому, за своє каліцтво. Подобається йому людей губити».

Він знову втратив свідомість, а коли очуняв, козаки повірили, бо він марив про бої, згадував Богуна, а марення про песиголовців низовики просто не зрозуміли:

— Щось він ляхів часто псами лає...

— А як же їх ще назвати?

Та за цей час, поки непритомний лежав, зникли всі сліди — і чаклунські, і звичайні...

Крім усього, Іван Ріг[105] із товаришами вірити вірив, але... Вони рушили на Січ, і з усього відчувалося, що спробу відділитися і повернути кудись в інший бік не сприймуть. Вартувати вночі його також не ставили...

Під плескіт весел — човном пливли — козак утішав себе думкою, що не так уже й багато чаклунів на землі...

«Як тільки когось знайду — він повинен ще кількох знати... Піду від одного до іншого, а знайду! Аби лишень доти в халепу не встряли! Утім, Тяфка десь там залишилася, вона їх знайде, допоможе».

На Січі колобродило... Хмельницькому відгиркувалася його політика, хоча питання — чи міг він проводити якусь іншу — в даному випадку залишається відкритим.

На початку повстання козацтво вирушило на волость — на Січі мало хто й залишився. Після Зборівського миру гетьман не перешкоджав тим, хто не потрапив до сорокатисячного реєстру, йти за пороги — либонь, сподівався, що їх задовольнять особиста воля (шляхта, що поверталася до своїх маєтків, до Січі не добралася б) та певні привілеї низовикам.

Але сталося не так, як гадалося... Далеко не всі згодні були задовольнитися волею та привілеями тільки для себе. І як закономірний наслідок — два криваві заколоти та їх криваве придушення, що залишили свій слід у людських серцях...

І ось тепер далеко не всі з десяти-п'ятнадцяти тисяч, що їх можна було зібрати за порогами, рвалися до бою. Навіть загін на допомогу Небабі формувався повільно, хоча той і обіцяв щедрю платню.[106]

Утім, Драгона Січ зустріла великою несподіванкою.

— А ти запанів, хлопче! Сам Богун тобі шле дарунки!

Дарунки були дуже потрібні — рушниця московської роботи, форкет[107] та щит вірменський — з лози виноградної, накрученої навколо умбону.[108] Якщо такий щит уміло підставляти під удар, він може протриматися досить довго.

— І ще, — кошовий понизив голос, — *просив* полковник, щоб ти взяв собі за молодика козака, що оце привіз. Він сьогодні зранку приїхав...

Очі кошового просто свердлили Бояна...

— Знаю я цього парубка...

Більш нічого не сказав Драгон, бо брехню кошовий міг і відчути, а так січові закони на його боці: нікого не обходить, хто, чому та звідкіля — у Бога вірує, перехреститися вміє, горілку п'є, ще й я поручився, і цього більше ніж досить...

Вони вдвох вийшли на січовий майдан. Рагана, одягнена хлопцем, усміхалася невідомо чому.

— Не шукай, на шаблі немає літер. Усе в моїй голові.

Боян, примружившись, подивився на небо.

— Треба їхати до Чернігівського полку. Небаба навіщось шукає сильного ворожбита, непогано б знати, нащо він йому потрібен.

— Ще молодики козаку не наказували... Я, звісно, вдячний за дощ...

Рагана похитала головою.

— Дощ ти викликав сам. Я, щоправда, не знаю, коли і де, але мене там не було.

«А таки-так, я ДУЖЕ бажав, аби щось трапилося».

Уголос, утім, козак сказав зовсім інше:

— Що з Богуном? Як він?

— Чутки ходять — помирився він з гетьманом.

Козак зрозумів не зразу. Потім, як зрозумів, подумки прочитав «Отче наш». І ще раз. І ще.

У голові повторювалися знайомі з дитинства слова, а ноги йшли...

Коли ж, нарешті, опинилися у безлюдному місці, Боян уголос зітхнув:

— Ти хоч думала, що зі мною зроблять, якщо Богун зустрінеться з кошовим?

Кирин заговорив на два голоси:

— «Пане полковнику, чого це ти простому козакові шлеш дарунки?» — «Які дарунки, нічого не розумію» ...А потім мене на палю! Як шпигуна!

Усього чекав, та не того, що сталося, — відьма засміялася. Тихо, щиро, справді весело:

— Зустрінуться вони не раніш, як по війні — кошовий тут залишиться, Богун на ляхів йде. І навіть якщо ми такі будемо дурні, що не попередимо Богуну, то тільки в кошового й клопоту — про тебе пам'ятати. А мене ти зараз пошлеш уперед, бо ваш загін попливе на чайках, за такий час хтось та допетрає, що я жінка. Скажеш — є справи, треба залагодити.

* * *

Тепер було ясно, навіщо Небаба шукав ворожбита... Він чув від когось — або сам відчув, — на що здатна ворожба, але бажав перевірити це.

— Я тут залишуся. У місті. — І просто пояснила: — Павло тут. Я ж йому, шмаркачу, і за жінку, і за матір.

Боян дорого би дав за те, щоб та, що назвалася Матвійком, говорила про нього отак. Хай навіть вона скаже «шмаркач». (Він усе частіше думав, що їй може бути більше, ніж оті п'ятнадцять, на які виглядає.)

— Я... Ось тримай. — Остання відьма винищеного народу наділа на великий палець Боянної правиці каблучку з низькопробного срібла. З її допомогою було набагато легше зводити курок...[109] — На одному з драгунів, що ти їх убив, була цікава річ. Серга, яка змінювала колір, якщо хтось ворожив. Він сам, мабуть, і не помічав нічого. А отаман їхній бачив. Я б сама не змогла, але з підказкою... Тільки вона не змінює колір, а нагривається.

* * *

Боян готувався до переправи, намагаючись заглушити біль у душі.

...Штука була не в тому, як обійти лясські застави — їх-то він відчував, та й польські пости добре видно та чути.[110]

Важко було в пограбованій місцевості знайти коня.

Пропозицію Пободайла — дістатися до загонів Ждановича[111] та взяти коня у них — Боян відхилив: навряд чи зараз полковник стане допомагати гінцю царя, та й до кого гонець? До князя Яреми! Отож

доведеється йому пояснювати...

Досить того, що довелося пояснити чернігівському полковнику, отож тепер про Боянову місію знали троє — на його думку, це було рівно втричі більше, ніж треба.

Козак присів на пісок, серце просто... неначе хтось ухопив за нього й тягнув геть із грудей.

Він ніяк не міг забути очі того хлопчини. Диво дивне, бачив і смерть, бачив і муки — у XVII столітті навіть і на війну не треба було ходити, щоб стати свідком (а то й учасником) страшених звірств, — але більшість забув, забував уже назавтра, тільки очі хлопчини, в родині якого взяли шкапу, ніяк не бажали зникати з пам'яті. І в голові бриніли його слова:

«Хай би тобі щастя не бачити», — мати хлопчика відтягнула його, затуляючи рота долонею.

Вже сутеніло.

Козак прив'язав усі свої речі до сідла, порохівницю, ладівницю[112] та натруську[113] — до високих лук.

І як тільки відплив від берега, потрапив до казки.

Довкола звивалися якісь фігури, неначе виліплені з туману. Чулися якісь голоси... Потім навколо стали утворюватися... острови не острови — принаймні вони були не з каменю, не з землі, не з піску... Фігури перебиралися на ці острови, ставали чимось схожими на людей, проте залишалися нематеріальними. Вони танцювали.

«Русалки, чи що?»

Боян, ясна річ, не міг знати, що через два століття хтось неправильно перекладе назву казки Андерсена і що його нащадки будуть при слові «русалка» уявляти собі істоту з риб'ячим хвостом — у його уяві русалки мали ноги.

Він підняв над водою правицю — так, каблучка була теплою.

«А куди береги пропали, га?»

Справді, і попереду і позаду нічого не було видно — тільки вода з цими незрозумілими острівцями.

Майнула думка: спробувати доторкнутися до одного з них — не вилізти, а саме торкнутися, помацати рукою, з чого вони зроблені.

Але зразу ж прийшло розуміння, що це небезпечно, причому небезпека походила не так від цих дивних істот, як від самого ґрунту — якщо це ґрунт. Несподівано Боян побачив такий острів поперед себе та з боків, підковою, озирнувся назад — так і є, просто на його очах підкова перетворилася на кільце, причому ґрунт піднявся з глибини, так що вода з нього не зливалася — острів вийшов з води сухим від самого початку.

«Упіймали!»

Береги кільця наближалися з усіх боків.

«Постривайте! Дайте виконати ВОЛЮ МЕРТВОГО!»

Боян і сам зрозуміти не міг, чому він уклав стільки сили саме в такі слова, але не сумнівався, що діє правильно.

«Воля мертвого, воля мертвого, воля мертвого...» — цей шелест не можна було почути вухами, і острови щезли.

Козак стояв біля берега по коліна у воді.

Здивування не здивування, переляк не переляк — Боян витяг мушкет зі шкіряного чохла та замінив порох на полиці. Він, ясна річ, не знав кромвелівського афоризму: «Уповайте на Господа, але порох тримайте сухим!», проте тримався саме такої думки.

При цьому він уже вкотре пожалкував, що з трьох рушниць, які він сам захопив у бою, рагана зберегла і повернула саме цю.

Ні, мушкети роботи майстрів московської «Оружейной палаты» були дуже добрі — як для мушкетів.

Просто поки рушниці набивалися з дула саморобними боеприпасами, і то навіть у найкращих стрільців, озброєних кращими (тобто дорогими) рушницями, прицільними *в принципі* могли бути тільки ті постріли, для яких особливо дбайливо відміряли порох, обирали (часто інтуїтивно) найкращу кулю, усе це закладали ретельно та без поспіху — тобто прицільним міг бути тільки *перший постріл у бою*.

Тому мушкети (рушниці для простих солдат, які, зрозуміло, повинні бути дешевими) в усій Європі робили настільки дешевими, що прицільно з них стріляти можна було хіба що впритул. А вже на відстані в кільканадцять кроків — наводь у середину ворожого війська, у когось та влучиш![114]

Утім, Драгон підозрював, що рагана все це розуміє чудово — просто голландський карабін дістався отому Павлу...

Каблучка нагрілася так, що стало боляче — це ще що за?...

І раптом він *зрозумів*. Як — це було неясно йому самому, але він втямив, що це один із чаклунів ворожих нацькував на нього отих... так русалки це чи ні? Він не знав, де саме Боян, але був певен, що той долатиме Дніпро.

«Якби хтось плив зі мною, вони б нічого не побачили, аж поки б я не щез.

Він теж не може бачити мене, цей чаклун, але він відчув, що я з... з ними домовився і послав наказ комусь іншому».

Кирин не міг з'ясувати тільки одного — чи знає ворог, де саме козак.

Утім, у будь-якому разі треба було подаватися геть.

* * *

Вранці Боян закуняв у сідлі — востаннє виспався (і то не досхочу) ще в Чернігові, — коли знову *прийшла звістка про смерть*. Смерть *colleg'u*. Він так і не дізнався — чия саме, тим більше не знав, що якби не ця смерть, то його місія могла б перетворитися на звичайну помсту.

* * * Берестечко, день апостолів Петра і Павла (29 червня, або 9 липня — за новим стилем)

Гармати наводилися на обложений козацький табір, і тисячі смертей дивилися з їхніх жерл.

Досі в поляків лише октави були, октави колюбрини,[115] що могли щось вдіяти проти укріплень хіба що з найменшої відстані. Підтягти ж їх на таку відстань — означало б залишитися без гармашів: чого-чого, а добрих стрільців у козаків тисячі. Тому ляхи посилали ядра поверх валів, та шкоди козакам від того було мало. Але тепер зі Львова підвезли ці чудовиська, тож мав початися справжнісінький розстріл.

Старий характерник стис кулаки. Він *знав*. Він чув про цю штуку, чув давно, якось непевно — мабуть, той, хто розповідав, і сам не знав до пуття, але тепер раптом прийшло розуміння — як це можна зробити. І *чим* платити...

Кулаки стиснулися ще дужче, з горлянки вирвався якийсь хриплий звук — і сивовусий козак повільно став осідати, щоб більше не підвестися вже ніколи. Однак цього ніхто не побачив — навіть ті, хто стояв на валу зовсім поряд. Бо...

...Бо вгору шугонули стовпи полум'я, увінчані клубами чорного диму. Неначе діаманти в коронах, серед цього диму блищали бронзові уламки гармат.[116]

З несамовитою люттю легкі гармати почали абияк закидати табір ядрами, і, хоча ці ядра вбивали та калічили людей, на них ніхто не звертав уваги.

«Mea culpa,[117] — Богун, один з усіх, чітко бачив, що трапилося. — Я винен. Знав же, що Філон[118] не зможе повести на прорив. Знав».

Полковник мовчки зійшов з валу — ясно ж, що сьогодні вже нічого не буде[119] — ...і через кілька кроків зітнувся з купкою п'яних. З великими труднощами стримався, аби не віддати наказ тим, хто йшов позаду. *«Пізно. Пізно, пізно... Треба було першого дня стратити перших, хто почав горілку курити. З військових запасів збіжжя. Тепер уже пізно.»*

Прорив може не вдатися, порядку у війську немає. Тобто завтра він МОЖЕ не вдатися, післязавтра не вдасться вже точно».

— Юрку, — кинув, не обертаючись, — нагадай сотникам, що як я з наших когось п'яним побачу, то сотник хай потім на мене Богу не скаржиться.

«Треба ще сьогодні зібрати старшинську раду, відібрати булаву у Філона, до світу навести переправи. Якби тільки не було пізно».

Десь поряд закувала зозуля. *«Ти диви, прямо в таборі, і не боїться... А чому так пізно? Звичайно вони ще до Петра з Павлом змовкають... Ще й у піснях співають — „зозуля-петрівна“».*

У голові полковника забринів знайомий із дитинства мотив:

Ой Петрівочка минається Зозуля кувати забувається, Вже Петрівочка минулася, Зозуля кувати забулася...

«А на Москві є повір'я — скільки разів прокричить зозуля, то стільки років тобі лишилося... Та ну його до біса! Досить того, що вже знаю». Богун знову побачив те, що одного разу несподівано з'явилося у діаманті — він тоді не знав, де Дуня, дуже хвилювався за неї, а побачив самого себе, значно старшого, у сільській хаті.

Звичайнісінька хата, він входить, але там ляхи. Двоє хапають його, він жбурляє обох, як цуценят, вихоплює шаблю — і пістолі вивергають вогонь. Багато, дуже багато пістолів...[120]

Зозуля прокувала дванадцять разів.

* * *

Бояну доводилося переховуватися, харчуватися бозна-чим, зустрічаючи козаків, відбріхуватися. Загони, що стихійно утворювалися, — через три століття їх би назвали загонами самооборони, — могли й просто так убити. До лап людського під'їзду теж потрапляти було не варто — мало що могло спасти на розум його полковнику, у них же що не панок, то й гетьманок.

І водночас ворожбитові здавалося, що навколо нього, саме навколо нього звивається петля.

«Боярин казав, що побачити мене неможливо. Мабуть, що так і є, ато б знайшли вже давно. Він чекав, що я буду переправлятися через Дніпро, і, либонь, тепер уже знає, де саме я переправився. Зрада? Не поспішай, хлопче. Головне — знаючи, де я переправився, можна здогадатися, куди далі їду. А не могла рагана зрадити, не могла! Хіба що живцем узяли та на тортури. Проте поки вона в Чернігові, це нелегко. А Чернігів вони можуть узяти хіба що змором, і то нескоро: Небаба так укріпив місто, що куди тому Монкачу[121]».

Боянові роздуми обірвав залп, що пролунав досить далеко, та, на жаль, прямо попереду — десь поблизу шляху. Козак зупинив коня, витяг мушкет із футляра.

Пострілів більше не було, жодного.

Отже, попереду був ворог.

Боян міркував просто: стріляли приблизно десятків два-три рушниць — навряд чи більше. Ляхи такими дрібними загонами не пересувалися ніколи: країна була проти них, — таку жменьку селяни сокирами порубають. Найменший роз'їзд, який бачив козак за минулу війну, — п'ятсот шабель. Щоправда, райтарів узимку — тих самих, що з зустрічі з ними все почалося, — було не більше шквадрону,[122] проте то була тилова охорона.

Отже, дрібний козачий загін був атакований кіннотою: встиг дати один залп, а далі уявити неважко. Проте раптом Боян відчув, що він повинен оглянути поле цієї сутички. Що це дуже важливо.

Причому зробити це треба до заходу сонця, бо після нього з'являться вовки.

«А, до біса! Раз мати породила!»

Боян потроху поїхав уперед — якщо тут справді ошивається польський роз'їзд, то на своїй шкапі він все 'дно не втече. (Козак перебільшував швидкість просування польського війська. Насправді, воно рухалося дуже повільно і між ним та Бояном було ще кільканадцять миль по прямій, а прямо ж лише птахи літають.)

* * *

Бояна порятувала гроза. Якби це було схоже на тривалий, облоговий дощ, то він би просто поїхав далі, а так вирішив перечекаати.

Козак зіскочив з коня, швидко озирнувся, став під липою з розлогим гіллям. Приблизно за чверть години з'явилося відчуття небезпеки і майже водночас до Бояна долинуло кінське іржання, отож він розвернув свою шкапу, став на одне коліно, мушкет поклав на сідло. Прикриваючи полою киреї, трохи витяг рушницю із шкіряного чохла, звів курок, вставив назад. Ножом швидко зробив проріз у нижній частині чохла, всунув туди вказівний палець, намацав гачок. Тепер можна було стріляти, не витягаючи рушницю з чохла. Не боячись, що намокне порох на полиці. Шапка впала з голови, та підібрати її козак уже не встиг.

З-за повороту виїхали татари. Четверо татар, які гнали з собою невеликий табунок осідланих коней.

Щось обірвалося всередині — це була смерть.

Старший татарин — у шкіряних латах і такому ж шоломі — показав рукою (Боянові здалося, що не просто на нього, а на його голову) — і татари спішилися, тримаючи в руках списи.

«Тятиви дощ намочив!» Низьке гілля також не давало змоги накинути на нього аркан або наблизитися верхи.

Козак націлився в татарського отамана.

Клац! — мушкет осікся, буває таке і з сухим порохом.

«СТРІЛЯЙ!» — це була не просто думка — інстинктивний зойк усього козачого єства, і приклад мушкета боляче вдарив у плече.

Татарин упав, підійнявши справжній фонтан багна.

Ударом ноги, навіть не встигаючи здивуватися, що він нічого не чує, — втім, у вухах щось калатало, — козак послав свою шкапу просто на татар, які мусили сахнутися, — виграного часу якраз вистачило, щоб вирвати з-за пояса пращу у вигляді розщепленої палиці та, махнувши обіруч, розвалити голову ще одному противнику...

«Матері твоїй сто чортів!»

Отаман підвівся.

Рятівна думка втілилася в життя раніше, ніж сформувалася — Драгон перехопив пращу зубами і... потім так і не міг зрозуміти — чи йому допомогла сила чаклунська, чи просто жити кортіло. Хай там як, він оговтався вже досить високо — і не зірвався ж з мокрого гілля. Татари кинулися під дерево — дістати списами, а Боян рвонув кришку шкіряного гаманця, де звичайно козаки тримали запасні кулі, а Драгон, крім них, — два камені для пращі.

Вставляти каміння в розщип палиці не було часу — він замахнувся рукою, цілячись в отамана, той закритися щитом, та Боян, не змінюючи положення руки, без замаху, метнув камінь у скроню лівого татарина.

Без замаху — та зверху вниз, той і не пискнув. Двоє, які залишилися, порачкували, прикриваючись щитами, Боян вклав останній камінь на місце, але татари зупинилися вже на безпечній відстані.

Вони знали такі пращі, мали вже з ними справу!

Ховатися далі на дереві ставало небезпечним — дощ міг ушухнути будь-якої миті, а тоді десь у саквах знайдеться запасна тятива.

Боян відчепив порохівницю, зав'язав гаманця — як і більшість козаків, він носив на поясі не лише ладівницю з готовими паперовими набоями, але й порохівницю з причепленим до неї гаманцем із кулями — як припече, то зможеш вкласти і без набою, — і щосили пожбував усе це в бік ворогів:

«Вибухни!»

Саморобна граната впала на землю. Вибухати вона й не думала.

Розмірковувати — що та як — було ніколи.

Обережно, аби не впасти, Боян спустився на землю. Утім, це мало що змінювало: варто було б козакові відійти від дерева — татари б узяли його в лещата.

Усе Боянове єство просто волато про допомогу, і, мабуть, це він таки зробив, але таке, чого сам не чекав: якраз тієї миті, коли він знову почав чути звуки — страшний удар, хвиля жару вдарила в спину, в очах зарябило, грім ударив прямісінько над головою, і знову настала тиша. Неприродна тиша.

З-за спини виплила куля, зроблена, здається, з блакитного світла.

Чи були це й надалі його неусвідомлені чари або чистісінька випадковість, але куля попливла до татарського отамана. Той чи то скам'янів з переляку, чи, навпаки, бувши хоробрим, вирішив зустріти небезпеку обличчям, але застиг на місці.

Кульова блискавка розірвалася на отамановій голові.

Останній татарин кинувся бігти, схопив першого-ліпшого коня, скочив у сідло — тільки його й бачили.

Боян підійшов до поверженого ворога. На обличчя було страшно дивитися, а на шкірі, де середина грудей, застрягла куля. Козак присвиснув, сам того не почувши, — куля, щоправда, йшла не під прямим кутом, та все ж. З відстані менше ніж півста кроків — вражало.

Драгон чув, що серед татар Добруджі були колись майстри, які володіли секретом обробляти шкіру так, що від неї кулі відскакують, чув, та не йняв віри: куля сталеві лати проб'є — буває таке, що й наскрізь разом з хазяїном, — а хтось каже про шкіру.[123] Боян відчував, що це саме секрет виготовлення, а ніякі не чари — хоча хто знає, де закінчується одне і де починається друге? До речі, вороги застосовували чари, що вважалися давно втраченими. Тепер він зітнувся з обладунком, секрету виготовлення якого, як вважалося, теж уже ніхто не знає. У випадковій збіги Боян не вірив.

А на місце бою глянути все 'дно треба — хоча б для того, щоби знайти новий футляр для рушниці. Та перевірити свої підозри, якщо вдасться.

А підозрював козак, що четвірка татар — це все, що залишилося від татарського загону, який він бачив місяців два тому. Тоді, поночі, він не міг роздивитися обличчя, та надто багато схожого: ці скидалися на ногайців, і ті. Ці були аж надто добре озброєні — чого звичайно за ногайцями не водилося, — і ті також.

Тоді, в травні, Боян відкинув думку про загін шпегів, бо хоча в польській армії були татарські корогви, проте майже всіх польських татар, осілих у Речі Посполитій з діда-прадіда, видавала вимова та незнання Криму. Але якщо вони з Добруджі чи видавали себе за таких, що в походах хана беруть участь добруджанці, це знали всі, та мало хто бачив їх.[124]

Ворожбита порятувало відчуття небезпеки — звикнувши йому довіряти, він упав набік і вдарив ногою. Спис татарина, того, що на початку сутички дістав камінь з пращі, пройшов за два-три пальці. Мабуть, щойно очунявши, досі не був небезпечним, так що мовчало чуття.

Драгон устиг ухопити за списа, рвонути — вони впали обидва, бо ноги роз'їжджалися на мокрому ґрунті. Впали набік, обличчям один до одного. Драгон став на одне коліно, ворог намагався піднятися, ухопившись лівицею за гілку куща, та спробував рубонуту кинджалом. Прямим, вузьким кинджалом без перехрестя, яким, здавалося б, тільки й колоти. Боян якимось дивом устиг підставити руку так, що зап'ястя вдарилося об зап'ястя, лівою вихопив із-за халяви металюного ножа, вдарив ним під дих.

Ледь підвівся — руки-ноги тремтіли. Десь він бачив... Точно! Коли служив у московських кормових драгунах, був там один... З гір Кавказу втікач — Боян уже не пам'ятав, чому й від кого втік, Давидом його звали... У нього був точнісінько отакий кинджал, і він ним рубав... тільки рубав: якось сказав, що колють тільки

боягузи.[125]

Частина тих гір підлягає кримському хану, а біля них і ногайці кочують.

«То кого ж вони вдавали — горян чи татар із Добруджі? Чи... залежно від обставин?»

І тільки тут Боян усвідомив, що він досі нічого не чує. Ну просто анічогісінько.

І як же їхати далі? Перший-ліпший, свій навіть, гукне — і ти не почувеш ані крику, ані неминучого пострілу. А наказ виконати — просто не вийде.

Розділ V

Материнське прокляття

Серпень 1651 року

Боян шукав довго. Та хто шукає, той знайде — знайшов і він — дерево, на якому хтось колись зробив позначку. Вона навіть за віком була підхожа — років два-три тому хтось рубонув сокирою...

Насправді, хто та для чого — це вже не мало жодного значення. Боян відрахував сто кроків точно на схід і почав копати пальштабою,[126] яку знайшов в одного з убитих козаків на місці, де вони дали свій останній бій.

Викопавши чималу яму, вже значно обережніше викопав на її дні значно меншу. Потім поставив дві пари чобіт, теж знятих з небіжчиків («Простіть, браття. Вам уже не треба»), у ліві поклав дещо зі зброї та гаманець, зверху натягнув праві, вклав у ямку, засипав землею. Велику яму залишив, як була, пальтштабу кинув на дно.

Усе скидалось на те, що хтось, повернувшись з-під Замостя, заховав тут скарб, а тепер, коли наближається польське військо, вирив — і кинувся навтьоки. Правдоподібно? Дуже.

А якщо доведеться знову опинитися в цих краях, то є і зброя, і гроші. А поки що варто подумати.

* * *

Що більше ворожбит думав, то менше йому подобався жест, яким отаман татарського (та чи справді татарського?) загону показав на руде пасмо в його волоссі. Боян був абсолютно певен, що після втечі з Молдови ніхто не бачив його голову неголеною — як би важко не було, а голівся щодня. Тепер цю звичку довелося кинути, бо він мусив видавати себе за московита — а на Московщині за «срамное и блудоносное брадобритие» відлучають від церкви. Голити ж голову, залишаючи бороду, було небезпечно: могли прийняти за татарина — недаремно мусульман голомозими дражнять.

Отож перше, що спадало на думку, — загін послано з Молдови.

Це, до речі, могло дещо й пояснити.

Проти козаків чомусь об'єдналися два ворожбити. Один — впливова людина на Москві, тут усе ясно. Драгон пам'ятав, як після Жовтих Вод московські війська, зокрема і той полк, де служив він сам, почали стягуватися до кордону і «служивые люди по отечеству»[127] погрожували розправитися з «воровскими»[128] казаками». Бунт у самій Москві поламав ці задуми... Очевидно, московський ворожбит — один із тих, хто не заспокоївся і досі бажає союзу з ляхами проти козаків.

Але інший маг перебував у польському війську. Чому ж він з'явився тільки-но тепер? Ой як би ляхам придався чаклун і під Корсунем, і під Пилявцями, і під Зборовом...

Могли, щоправда, найняти.

Боян покрутив головою. Ну не уявляв він, щоб Потоцький чи Калиновський шукали мага по всьому світу. Не уявляв, і все тут.

А тоді мимоволі згадаєш, що у війну вступила Молдова.

На відміну від багатьох майбутніх істориків, Боян не вважав Молдовський похід Богдана Хмельницького просто походом по здобич (хоча, син свого часу, він не бачив у таких походах нічого поганого). Він знав, які скажені гроші виплачував Лупу полякам — фактично Молдова платила дві данини, і ще невідомо, чи змогли би поляки без молдовського золота зібрати велике військо — після таких страшних погромів, як Корсунь та Пилява. Отож у Богдана були вагомні підстави пристати на пропозицію кримського хана та разом ударити на Молдову. До речі, ляхи тоді показали, чого варта спілка з ними: хоча на час походу козаки були їхніми підданими, а татари — союзниками, жодних заперечень не пролунало, польське військо не зрушило з місця, та, головне, Лупу ніхто ні про що не попередив.

Як наслідок, було проголошено про заручини Тимоша Хмельницького та доньки Василя Лупу.

Це не робило гетьманича спадкоємцем молдовського престолу, бо, по-перше, — у Молдові вже рівно сто років не існувало ніякої династії,[129] князів-воєвод призначали турки — за великий бакшиш. До того ж Розанда — молодша донька, старша — за Радзивіллом. Проте можна об заклад битися, що був у договорі ще один пункт, таємний, у якому йшлося про те, щоб Лупу не допомагав ляхам.

Однак господар не змінив своїх симпатій — навіть тоді, коли ляхи, вчинивши напад на ярмарок у Ямполі, не лише пограбували, але й перерізали турецьких та молдовських купців. Розлючений візир (візир, бо султан тоді був ще малий) надіслав на допомогу козакам кінноту, а Лупу, наче кидаючи виклик, свою кінноту послав до польського війська. Це крім нових возів із золотом...[130]

Таку впертість козак міг пояснити лише ненавистю до черні, що посміла вважати себе за людей. І ще — певністю у своїй невразливості, бо звичайно турки і за менше карали.

У Лупу є ворожбит?

А нічого дивного. Давно пошепки натякали, що він сатані душу продав. Василь Лупу — перший господар після завоювання Молдови турками, що посідає престол більше трьох років.[131] Ясна річ, він, крім данини, ще й бакшиш шле усім впливовим особам у Стамбулі — однак це робили і його попередники, проте довго не протрималися. Може, частину турецьких вельмож зачаровано? До речі, чому усі замаху на князя провалюються, га?

Але тоді чому шпегі знали про руде пасмо? Їх що, попередили: треба схопити отаку й отаку дівчину, але якщо попадеться чолов'яга з рудим пасмом, то хапайте і його також? Боян аж похитав головою, і раптом неначе живцем почув голос свого мертвого попередника:

«А ще ти викапаний мій дядько Карпо... Руде пасмо у волоссі...»

«Йолоп! Боярин мене також не бачив неголеним! Як... Як і я його! Йолоп, йолоп! Пасмо — це прикмета крові Боянної! Але тоді загін міг бути і з Молдови, і з Москви — однаково».

Згарище спаленого хутора підвернулося якраз тоді, коли треба було заночувати.

Щоправда, коли Боян побачив жіночий череп, йому розхотілося спати. Уже через кілька хвилин Драгон дійшов дуже несподіваних висновків. Хутір знищили шість, щонайбільше — сім років тому — так підказували молоді деревця.

Але тоді тут ніякої війни не було! Татар якраз сім років тому до ноги погромили під Охмановом — вони довго не могли оговтатися.

«Пан винищив за непокору та й ховати заборонив? Гм, забагато було б і для найжорстокішого з панів. Та й мучеників хтось би та поховав, знайшовся би піп сміливий».

Усе це на перший погляд здавалося давньою справою, але маг чомусь був переконаний — місце небезпечне і досі. І несподівано, обминувши якийсь пагорб, аж сахнувся: в очі вдарило сонячне світло.

Якусь хвилю Драгон вважав, що йому приверзлося, але коли зробив крок уперед, то знову побачив (неначе через вікно) шлях, залитий сонцем, та дерева невідомої породи...

Крок ліворуч — знову темрява та свій, рідний ліс. Крок праворуч — знову дорога. Ще крок праворуч — нічого.

День серед пізнього вечора і дивні дерева було видно тільки з однієї-єдиної точки. Кирин устроїв у землю

на цьому місці ножа, відійшов убік, сів на колоду.

Про всяк випадок прочитав усі молитви, котрі знав (хоча в глибині душі не певен був, що має право молитися), знову став поряд із руків'ям ножа. Сонце, шлях, невідомі дерева. Козакові, втім, і на думку не спало зробити ще кілька кроків уперед. Він давно вже вийшов з того віку, коли міг ризикнути з цікавості.

Свій келеп він залишив у схованці, отож тепер поклав собі на коліна мушкет, поряд повстромляв у землю металні ножі та свою пращу — спати біля такого дива він не збирався. Від'їхати кудись убік... Поночі? Нічого не чути? Безглуздя...

Щоправда, зовсім не спати не вийшло — козак час від часу починав куняти. Давалася знаки втома.

Раптом він стрепенувся, бо... бо срібна каблучка на пальці стала теплою! І взагалі, щось змінилося...

Не встиг Боян і отямитися, як просто на нього виїхали троє кінних. Двоє схопилися за пращі, а третя, тобто перша, радісно вишкірила зуби.

— І тобі по здорову, якщо не жартуєш.

Ані своїх слів, ані відповіді козак не почув, та Тяфка явно йому зраділа.

* * *

Коли Боян прокинувся, сонце було вже доволі високо — зрадів можливості покластися на вартового. А то від самого Чернігова спав упівока.

У тимчасовому таборі залишалися тільки він та ще один песиголовець.

— Куди всі подівалися, га?

Співбесідник почав вимахувати руками, потім із жалем подивився на козака.

«От і поговорили»...

Утім, через кілька хвилин Тяфка повернулася. Сама.

— Ну, й де твій третій подівся?

У відповідь вона так красномовно поглянула, що Боян відчув себе останнім дурнем в усьому світі.

Це відчуття ще підсилилося від того, що він не знав, як задати *головне* питання. Тяфка, мабуть, усе зрозуміла, бо без слів простягла козакові чекан і без слів тицьнула пальцем у залізо.

Знову творилося те саме, вже звичне (проте від того не менш дивне) диво: із середини металу, начебто з-під води, проступило кириличне мереживо літер. Боянові так дух захопило від думки, хт́о йому пише, що не зразу втямив, що там написан...

«Не шукай мене. Щастя не для нас».

* * *

Як не дивно, але дуже швидко перший розпач минув — Боян відчув дещо, для чого не було слова в його лексиконі (це слово «оптимізм»). Щастя не для нас? Отже, вона припускає, що вони могли б бути, саме вони могли б бути щасливими вдвох! Отже, питання в тому, аби знайти її та переконати в тому, що вона помиляється. Козак так розмірсявся, що Тяфці довелося смикнути його за рукав, аби він побачив, що вона також щось написала. На землі.

«Ти її ніколи не побачиш. Тебе прокляли».

У козака неначе з ніг кістки витягли.

«Хай би тобі щастя не бачити...»

...А далі раптом, неначе хвиля морська, накопило знання.

Чому чаклуни досі світом не правлять? Чари — слабка річ, казав небіжчик — попередній Боян. Але все ж вони дають чималу перевагу. Не вмів би він чаклувати — не здолав би вчора аж чотирьох супротивників. До того ж донедавна чаклуни вмiли бачити події, що відбуваються будь-де, ба навіть у майбутньому. А це страшна зброя. Нарешті, вміння послати ворогові *річ-погибель* — це теж вам не абищо. Проте хтось виробив (чи, може, щось виробило) систему захисту. За певних умов прокляття простої, безневинної людини, кинуте на мага, подіє. Боян не зміг би цих умов порахувати, але знав: якщо тепер він почує прокляття на чужу або на свою адресу, то зрозуміє — чи це просто слова, чи доля проклятого змінилася.

Боян сів по-турецькому. *«Це несправедливо! Я тяжчі гріхи вчиняв, і нічого! А ти з ним справедливо повівся? Тяжчі гріхи, бач, вчиняв? А як воду в діжку по краплині ллють? Зрештою ж переллється».*

— Слухай... — вирвалося охриплим голосом, — але ж чари — слабка річ... Якщо нас усе-таки зведе доля...

«Погано буде...»

— Кому?!

«Якщо просто побачитеся, то тобі. Якщо щось більше, то їй».

Боян змішав усі відомі йому мови у такій пропорції, що Тяфка аж пащеку відкрила від здивування.

Тепер залишалось виконати волю мертвого та самому таким стати.

* * *

Боян їхав у якомусь напівзабутті. Навіть те, що він знову став чути... Напівсвідомо відмітив, що це Тяфка його вилікувала, і їхав далі. Він навіть не пам'ятав, коли та що їв. І чи їв та пив взагалі!

Не звертаючи ні на що уваги, Боян налетів на польську заставу. Мабуть, сказав щось доречне, бо його не вбили на місці. Потім він майже нічого не міг пригадати — тільки якісь фігури, що хапають його коня за повід, його кудись ведуть... І все це — якось плутано, неначе одужавши згадуєш, що ж під час хвороби було.

Десь там, глибоко, шкреблося розуміння, що треба отямитися, взяти себе в руки, проте це сталося тільки тоді, коли козака раптово підняли на ноги — і тільки тоді він побачив, що сидів на возі, разом із німецьким найманцем, що тепер підняв його за плече.

А дивився у вічі високий, кремезний вершник з дуже розумними, проникливими очима. Сірі очі були наче криця.

«Одягнутий як небагатий старшина найманців, але кінь... На Москві такий єфімків[132] п'ятдесят коштує».

Боян уклонився за московським звичаєм.

— Дайте йому коня. І все, що при ньому було, — сюди.

Кремезний Боянові слова не сказав, а козак і собі мовчав — ясно було, що з таким краще тримати замкненим рота, поки сам не спитає. А він спитає, тільки не тут.

Якийсь лях — судячи з наявності чекана, ротмістр,[133] — щось тихо сказав сіроокому, Боян тільки і розібрав: «Крамер». Кремезний кивнув — більше нічого, жоден м'яз на обличчі не здригнувся, проте Боян ладен був об заклад битися: він уже знає про того Крамера, хто б це не був та що б не накоїв. І це сіроокого певним чином турбує.

Вони виїхали з польського табору у супроводі двох десятків райтарів, одягнених у шкіряні панцири, озброєних (крім довгих рапір або шпаг) короткими рушницями та кількома пістолями кожен.

Руків'я пістолів виглядали не лише з ольстр,[134] але й із-за поясів, навіть із-за правих халяв. (Із-за правих, бо звичайному вершнику навіть на марші важко перехилитися вліво, продовжуючи тримати повіддя лівою ж рукою, а під час бою, коли кінь наляканий, це зовсім неможливо.) У декого пістолі ще й висіли на перев'язях для шпаг, — допомагали спеціальні кріплення.

Несподівано попереду пролунав воронячий грай. Сіроокий зробив знак рукою, райтари виїхали уперед, витягли рушниці. Боянові здалося, що за мить до сигналу він почув ще такий самий грай, тільки далі.

«У них що, за кожним поворотом дороги хтось причаївся? Дивно...» Звичайно ляхи не вдавалися до таких застережних заходів...

Назустріч із-за повороту виїхав загін приблизно такої ж чисельності. «А оце шляхта».

Старшина над тим загоном (невеликий на зріст черевань років сорока), навіть не вітаючись, гукнув:

— Ми забираємо цього гінця, чи хто він там. До князя — воєводи Руського...

Ось тепер Боянові справді стало страшно. Одна справа — їхати до ката Яреми, інша — зрозуміти, що ти вже прибув до нього.

— У мене інший наказ. Від *мого* пана.

— Не бреш, Ференце... Усі на раді, тебе туди й близько не пустять!

«Ференц? — від здивування Боян мало не вигукнув уголос. — Якщо ти, хлопче, мадярин, то я — татарин!»

Обличчя типового українця з угорським іменем заледеніло.

— Князь Ієремія на тій самій раді.

— Стули пельку, хлопе.

Драгон відчув, що черевань з вогнем грається... Ну то й що, що Ференц не шляхтич? На війні всяко буває.

— Пан Крамер, — Ференц[135] указав рукою на блондина у шкіряному колеті, такому ж, як у його райтарів, — не шляхтич. Служить моєму панові. Самовільно полишив заставу.

Слова було сказано спокійно, навіть трохи весело.

— Пан Крамер... — передражнив черевань, — під моїм захистом. Віддавай московита або візьmemo самі. Бо тут — усі шляхта, чинитимеш опір, то шляхетської крові тобі не подарують.

— Як сядеш на палю, — глумливо підтримав ще один шляхтич, ніс якого точно вказував на його найпалкішу пристрасть, — то дізнаємося, чи правда ти потурнак, га-га-га![136]

— Шляхетської крові не буде, — без притиску відповів Ференц і, повернувшись до лжемосковита, додав: — Ступай до них...

Боян рушив з місця, відчуваючи усім єством, що наближається до страшної загибелі, що оцей ліс, найпевніше, останній ліс, який він бачить у своєму житті.

Але не йому випало помирати цього чудового дня. Тієї митті, коли всі очі дивилися, як він, розсунувши конем перший ряд райтарів, опинився проміж двома загонами, рушниці людей Ференца злетіли до пліч і дві з них плюнули вогнем. Голова Крамера розлетілася, наче кавун, — червоними краплями та сірими клаптями.

Шляхтичі вихопили шаблі.

— Гонець загине! — Голос Ференца міг би перекрити гарматні залпи.

— Сті-ій! — черевань довів, що отаманом над цим загоном його поставили недаремно. Якби почався бій, то вогонь райтарів майже напевно зрізав би Бояна. Навряд чи князь Вишньовецький був би задоволений відкритою сутичкою своїх людей із посіпаками Калиновського, але одна справа — відбити гінця, який прямував до князя Ієремії, та зовсім інша — ув'язатися в перестрілку і при цьому ще й самого цього гінця втратити.

— Крамер не шляхтич! Присягав моєму пану! Я в своєму праві! А московита беріть...

— Почекай, хлопе, ще не так поговоримо...

Ференц не відповів — останнє слово і так залишилося за ним, Крамер це міг підтвердити.

Поляки розбили табір на околицях містечка, бо в замок ще трималися козаки, а квартали, прилеглі до замкових валів, вони випалили, щоб розчистити сектори обстрілу. Ясна річ, замкова залога була приречена, питання було лише в тому, скільки вони виграють часу та скільки ляхів візьмуть із собою.

Побачивши церковні бані, Драгон перехрестився по-московському, *«пятью перстами»*. [137]

На деревах, подекуди на воротах, висіли люди — ті, хто не встиг сховатися в замок або захоплені розполохом у сусідніх селах.

Між аванпостами ляхів та обложеними йшла майже звичайна словесна перепалка — майже, бо цього разу замок не мав жодного шансу вистояти, і це розуміли обидві сторони. Оскільки ж і там, і тут було досить людей, що в дитинстві співали у церковних хорах (і, отже, їм поставили голос), а ставши дорослими, зверталися до своїх, перегукуючи шум бою, то слова розносилися досить далеко.

— Може, вам ще й панщину відбувати?!

— Краще на панщину ходити, ніж на палі сидіти!

— На палі — день або два, панщина на весь вік!

— Що буде, те буде, а козак панщини робити не буде!

— Панщина — то від Бога! За непослух підете, пся крев, до пекла!

— Аякже! І там на панщину гнатимуть — ви, ясні пани, в казани сядете, а нам хмиз підкладати!

— Піддайтеся королю, він вас помилує, як Янжула та Крису!

— А вони вже купили землю в гончаря?! [138]

— Однаково не встояти вам, тут обидва гетьмани, і польний, і великий!

— Польна сука та велика падлюка, а в нас гетьман один — Зіновій Богдан Хмельницький!

Драгон з останніх сил намагався не виказати себе... Ех, якби справді мати ту силу, яку приписують чаклунам! Або хоча б уміти річ-погибель зробити, та не одну! Заклясти б монети та розсипати перед польським військом!

Кирина загнали до якоїсь клуні — неначе і не полонений, а під замком — і лише через годину, коли розпочався штурм, кудись повели.

* * *

Ясний князь Ієремія Вишньовецький не став постоем у міщанській хаті — для нього розбили намет.

Кумир польської шляхти ніяк не відповів на уклін якогось там гінця, тільки взяв із череваневих рук (Боян уже чув його прізвище — пан Соцький) грамоти, а спочатку сам прочитав подорожну. Мовчки подивився на Соцького.

— Князь його милість хоче знати, як ти проїхав через...

Пан Соцький затнувся, бо він мало не сказав — *«через козацькі землі»*, як зазвичай казали всі, проте це значило де-факто визнати за козаками право на владу над певною територією, а князь Ярема і янголу небесному наказав би голову стягти, якби той визнав за хлопством якісь права.

Драгон ще раз уклонився, показуючи, що він хоче відповісти:

— Мене воевода послал к Его Светлости ещё до Крещенья, да под Черниговом воры напали, меня зранили, а холопа мово до смерти убили.

Боян ще раз нахилив голову, рукою розвівши волосся, так, щоб усі побачили шрам. Хто там розбере, в січні він з'явився чи в лютому. (*«Ви вірите! Вірите всьому, що я кажу!»*)

— Меня мнихи выходили, а потом Небаба велел отпустить, с поваги до Его Светлого Величества, Великаго

Государя...

Князь Ієремія рукою махнув, мовляв, дай тобі волю, так ти весь титул царський повториш, аж до «отчич и дедич».[139] Правдивий московит, до речі, так би й зробив.

Якраз у цю мить — після жесту рукою — Боян раптом зрозумів (хоча це було зовсім і недоречно), відчув відповідь на питання, що вже давно його цікавило: чому ляхи саме князя Ярему хвалять, аж гай гуде.

Ще тікаючи через Україну до Московії, тоді ще втеклий купець Мирон чув, як ляхи називають князя «героєм Путивля»,[140] а дещо пізніше у самому Путивлі дізнався, що напад Яреми на місто було відбито з великими втратами, хоча не така це вже й потужна фортеця — Путивль. Ще через кілька років Кирин на власні вуха вже чув, як поляки кричали зі стін Замостя, гукали: *«Ось прийде князь Ієремія, провчить вас, як Кривоноса»*, а козаки-кривоносівці дивувалися: *«І коли це він нас провчив?»*.

Тільки тепер до Драгона прийшло розуміння, чому шляхта Ярему хвалить та перехвалює.

«Він такий, яким більшість шляхтичів бажала би бути. Вони пихаті, бундючні — він найпихатіший, найбундючніший. Вони жорстокі — він найжорстокіший. Вони здебільшого ляхи не зроду — наші кістки обросли ляським м'ясом — та зневажають народ, з якого вийшли, — він понад усіх зневажає».

— Дарма сподівався цей зрайдця, який уже в пеклі горить, — Його Милість пан круль більше може у царя московського, аніж якісь там козаки,[141] — промовив Соцький з нестерпно самовпевненим виглядом.

На нього-то чари подіяли, він-то вірить... А князь Ярема?

Раптом Драгона наче обухом по голові вдарило: він упізнав людину, що сиділа на складному стільці, перебираючи чотки, зліва від князя Ієремії. *«От якраз гідний друг для Яреми. А одягся ж як лях, не по-нашому... І хрестили ж нас однаково»*, — козак поквапився відвести погляд від найстрашнішого, найжорстокішого в Молдові боярина Костіна.[142]

Тим часом князь Вишньовецький зволив піднятися і підійти до псевдопосланця...

Ще півгодини тому козак би й повірити не повірив, що можна підійти впритул до людини, торкатися до неї рукою — і дивитися, як на порожнє місце, але в князя вийшло саме так.

Княжа рука рвонула комір сорочки. Боян мало не посміхнувся — таку перевірку він передбачав.

У XVII столітті українці не носили натільних хрестиків, а от росіяни — носили, хоча часто замість хрестиків — мідні литі іконки, таку і Драгон надів — Божа Мати з немовлятком.

Ярема кивнув, повернувся, майже дійшов до свого похідного стільця, раптом про щось згадав, знову обернувся до козака:

— Читай «Вірую»!

Боян відкрив рота — і... теж дещо згадав.

— То наука високая, вєдома царю с патриархом.[143]

Не подобалося начальству на Московщині, коли його підданці розмовляли з іноземцями про релігію! Весь час їм ввижалося, що від «німців» піде Третім Римом якась єресь гуляти! Ізиді, сатано!

Проте сатана повністю ісходити не бажав, бо без торгівлі не можна, також і війська потрібні, навчені сучасного строю, гармати нові потрібні, дешеві — московські майстри вміли лише бронзові лити, а весь світ переходив на чавунні. Так хоч-не-хоч, а довелося іноземців запрошувати, вони і нові полки навчали, і завод у Тулі ставили, про купців шкода говорити. Але якнайсуворіше було заборонено розмовляти з «німцями» окрім конкретної справи, а більше всього не можна розмовляти про віру. І боронь Боже, не читати при них молитов, бо як прочитаєш, а він питає — як ти оцей вислів розумієш, встрягне зі своїм єретичним тлумаченням... Отож і було наказано — відповідати, що не знаємо такої науки високої.

Знову кивнув князь Ярема, повернувся, нарешті сів, узяв головну грамоту, уважно обдивився висулу печатку, зірвав її, прочитав грамоту. Сам прочитав, бо вона все ж таки з держави недружньої, подивився гостро.

Пан Соцький із поклоном передав книгу. Ієремія узяв, подивився, розкрив... на очах втрачаючи інтерес і до книги, і до гінця...

«Усе! Зараз вижене — і я залишуся живим!»

— Дозволь, твоя милість, слово сказати. Распоп[144] беглый, у которого сию книгу взяли, показал, что твоя милість на ней матери присягал...

Подив на обличчі Ієремії почав змінюватися іншим виразом, коли раптом заговорив Мирон Костін:

— Це мій підданий, твоя милість. Слуга двірський. Я його тільки зараз пізнав. Послав колись з іншими до Московії, а він утік. Уже давно це було, от і не відразу розпізнав я.

Горло Бояна неначе стисли залізні лещата. До всього був готовий, але не до брехні. Ну й що робити? Кричати — бреше боярин? Так за це тільки можуть стратити.

— Мовчиш, рабе? Твоя мовчанка тебе видає!

— Узяти!

Бояна враз стисли так, що він не міг і дихнути вільно, тільки почув:

— Пришлеш, твоя милість, своїх людей.

За якихось інших обставин Ієремія Вишньовецький, можливо, замислився б, навіщо боярину Мирону гонець севського воєводи, але зараз просто десь краєчком свідомості відмітив, що, можливо, Костін сказав неправду, ну то й що? Цар ніяк не може покарати польського князя, не може, та й не захоче, навіть якщо це правдивий посланець та воєвода дізнається про його долю. Холопів у царя Олексія багато. Але іншим тепер була заклопотана голова, давно забутий голос бринів у вухах:

«У калі помреш!»

«Ні, ні, мати такого не говорила, я пам'ятаю оцю розмову, я згадав — мати тільки сказала...

„Я не буду вимагати від тебе клятв — тим більше, що тут сказано: не клянисься... я просто скажу: будеш вірний — з тобою моє благословення, зречешся нашої віри — над тобою моє прокляття...“

Тільки це вона казала і нічого більше!».

Проте в голові калатало, неначе удари дзвону: *«У калі помреш!»*

Ієремія майже не чув, як прощався боярин Костін, не замислився: а чого це він раптом завітав, машинально вимовляючи потрібні слова.

«У калі помреш!»

«Мати неправду сказала, неправду, неправду!»

«У калі помреш!»

Князь на хвилинку заплющив очі.

Що це за білі фігури з червоними плямами на місці очей?! А, це ті православні священики, яким він наказав свердлами висвердливати очі... Звідкіля він знає, що це вони? Він же нікого з них ніколи не бачив, навіть не був у Немирові, тільки віддав наказ...

«Це мене сатана спокушає! Дурна мати та її схизматичні попи давно в пеклі! Чого схотіла — аби він заради віри закрити собі шлях до найвищих щаблів! Хіба можна було, залишаючись православним, кидати виклик усьому сейму, нав'язувати свою волю Речі Посполитій? Мої перемоги — доказ того, що саме римська віра правильна! Мати не могла казати правду! Забути про неї!»

Але спробуйте не думати про білого собаку, якщо вам хтось це заборонить...

«У калі помреш!» — калатало у князевих вухах.

...Увечері того ж дня, просто на банкеті, що його влаштував Потоцький на честь взяття замку, у ясновельможного князя Ієремії Вишньовецького так скрутило живіт, що він не встиг вийти з намету.

Різачка більше не припинялася, лікарі виявилися безсилими, і рівно через сім діб, година в годину, князя не стало. Ті, хто був біля нього в смертний час, пошепки розповідали, що, втративши свідомість, князь ляв та проклинав свою матір...

* * *

Бояна, як куль з вівсом, кинули до клуні, цього разу міцно зв'язавши, хтось стиснув горлянку, а коли Драгон відкрив рота, сунули туди жорстку ганчірку. Люди боярина щось не йшли. Кирин так ніколи і не дізнався, що Костіна викликав польний гетьман князь Калиновський, щоб вивірити його позицію, адже князь Мартин вирішив просити руки Розанди Лупу, бо (як він гадав) уже близька остаточна перемога поляків розірвала її заручини із сином Богдана. Віддавати ж накази у присутності людини, що вже мала певний вплив у Молдові, а тепер могла отримати вплив ще більший, Костін не ризикнув — хтозна, які у нього можуть бути інтереси!

Тим часом ув'язнений козак зрозумів, що боярин упізнав не чаклуна Бояна, а Мирона, учасника замаху на князя-господаря, тому й збрехав князю Ієремії, аби той не повідомив Василя Лупу або сам не допитав змовника.

«Костін не знає, хто тоді дав мені отруту (якби знав, то просто наказав би вбити), але хоче знати, щоби тримати цю людину в руках!»

На своє щастя, Боян не знав міфу, начебто тортури витримати неможливо, проте чітко розумів дві речі: що допит, коли б і де він не стався, скінчиться його смертю і що перевірити зізнання кати зможуть нескоро.

Отже, можна було подумати, про те, що казати. Головне — чи казати правду? Ота Маріора... Вона зламала йому життя, вона насміялася — він-то думав, що вперше жінка з ним не за гроші... І вона не могла вірити, що в склянці ліки, — знала ж, що отой Штефан ніякий їй не брат. До речі, дуже можливо, що її вже й серед живих немає — після того, як змовникам стало відомо, що замах зірвався, вони повинні були передбачити можливість арешту Мирона... тоді його ще звали Мироном... отож сам напошувався вихід...

Але щось запротестувало в грудях Драгона. Не міг він... З його боку було щось більше, аніж просто бажання переспати, було, хай і загуло, хай зражене і зневажене, але було, було!

«Отож... Чого триматися? Мене перейняли, схопили... Хто? Не сказали, але я здогадався: люди трансільванського князя... Він помер, хай шукають... Вони знали про мене... Що вони могли знати, на який гачок спіймали мене? Що я ворожбит...»

Боян мало не засміявся — самому стало смішно... *«Чим вони могли мене змусити? Чим? А! Вони показали мені батькового листа! Ну, може, й не батькового, але рука — точнісінько його, це я вже потім втямив, що могли й підробити. Батько начебто перед смертю написав, що його отруїли за наказом Лупу, бо... бо він... Що він? Шпигував для Семиграддя? Ні в які ворота не лізе, тоді б просто стратили. А! Батько писали, що він насправді був сином Крецула, [145] чому є докази. Так... (Кирин — тоді ще, власне, Мирон — застав чимало людей, що пам'ятали недовге правління козацького гетьмана. Згадували добром, а народження поза шлюбом не вважалось в Молдові ганьбою для дитини. Отож бастарда Івана Підкови Лупу точно не залишив би живим). Вони, ці люди, пояснили мені, що в мене є один вихід — приїхати до Ясс потай, передати отруту і, поки буде сум'яття через смерть Лупу, продати все та й тікати світ за очі, бо престолу мені все одно не бачити. Я їм тому і повірив, що вони сказали — престол тобі захопити не вдасться, я ж це і сам розумів. На тому й стоятиму... Тьху! А чого це я тільки про допит? Чи не зарано сам собі співаю заупокійної? Я ж начебто чаклун? Так... А скільки їх, для початку?»*

Боян напружився... Він не міг би сказати, що саме зробив, але швидко зрозумів: двері клуні незамкнені, біля них — п'ятеро вартових, у карти грають.[146]

«А якщо спробувати... Постривай, козаче... Розв'язатися треба спочатку, тоді можна буде і спробувати».

Несподівано у клуні стало трохи світліше — саме трохи, причому світло було абсолютно природне, не від полум'я і не таке, як у духа гори. Наступної миті Боян відчув, що мотузки... *щезли*. Просто були на руках-ногах — і не стало.

Водночас чиясь рука затисла йому рота. *Холодна рука.*

Утім, незалежно від температури рятівника, дії його були правильними, бо відновився кровообіг у козацьких кінцівках, і це було дуже боляче.

Коли Боян зміг підвестися, то з'ясувалося, що на допомогу йому прийшли двоє — однаковісінькі (близнюки, мабуть), — тільки й того, що один дивився так, неначе в нього із животом негаразд, а другий — чи то хильнув трохи нектару райського, чи ніч провів із жінкою своєї мрії... такий був вигляд. І одягнені відповідно. Тобто обидва у шкіряних колетах, що їх часто носили кавалеристи, але в першого він був на всі гачки застебнутий, а другий пропустив у рукав лише праву руку та якимось чином зачепив гачки за сорочку, так що лівий рукав мало не волочився по долівці. І ще...

Боян перевів погляд з одного на другого. Потім ще раз. І ще. Не знаючи, чи вірити власним очам.

— А ти повір. — Похмурий і говорив якимось так... неначе зважував кожне слово.

Веселий та розхристаний кивнув головою.

— Я гадав, що в мене немає живих братів.

— Гадав, — знову зважив слово Похмурий. — І вгадав.

А ось цього не могло бути!

— Не вірять, — із удаваним сумом виснував Веселий. — А ми ж його, малого, колисали, ми від нього всяке зло відганяли...[147]

— Не може... — Драгон ледь стримувався, аби вголос не заволати. — Я б знав!

— Він гадає, — знов узяв слово, піднявши вгору великий палець, Веселий, — що потерчатами стають померлі брати-близнюки того, хто живий залишився, і хоче сказати, що якби це в нього було зразу два, то він би знав.

— Тобі вже пояснювали, що ти знаєш дуже мало, — утрутився Похмурий.

— Але потерчата — не завжди близнята!

— Простіше кажучи, — підбив підсумок Похмурий, — ними стають просто брати, не обов'язково близнюки. А цей блазень — взагалі мій рахман, за гріхи всього роду нашого, з часів Ноя. Він тебе підземним світом і проведе.

— Ч-чому? — Бояна наче довго булавою по голові били, отож на щось розумніше, аніж таке питання, він не міг би здобутись.

— А тому, що за тебе такі жінки просили! Султан би позаздрив, як я заздрю.

— Живий братик питає, чому саме підземним шляхом, — з деяким роздратуванням уточнив Похмурий.

— Бо навколо військо вороже! — ляснув долонею себе по коліну потерча-рахман. — Може, тобі ще гармату «Сироту»[148] дати?

Він підійшов до стіни, зробив вигляд, що зазирає в шпарину, поквапом повернувся до співбесідників і зі змовницьким виглядом продовжив:

— Та тут потрібно триста таких гармат!

— Годі! — обрубав Похмурий. — Дій, а я тут пограюся.

Потерча-рахман поклав свої долоні на Боянові плечі.

— Не пробуй вирватися, загинеш!

Боян відчув, що він летить, тільки летить униз. Подих перехопило як від польоту, так і від подиву: вони не рухалися якимось підземним ходом, як він спочатку чекав. *Вони летіли крізь землю, неначе крізь повітря.*

Боян учепився в холодні руки мертвого брата, зосередившись на тому, аби залишитися з ним — тобто

живим... Краєм ока він помічав, що в товщі землі хтось... чи щось... рухається, раз побачив щось, схоже на околицю містечка, яке, однак, було побудовано не в якійсь печері, а... просто в землі, неначе у воді чи в повітрі. (Ворожбит раптом зрозумів, що коли комусь вдасться прокопати підземний хід аж до сих місць, то не побачить він ніякого містечка.)

Раптом потерчатко змінило напрямок руху, вони рвонули вгору і вистрибнули із землі, як риби з води. Руки розімкнулися, і Боян упав на траву.

— Уф! А ти важкий!

Боян не міг слова вимовити.

— Ти мене хоч чуєш?

Козак кивнув.

— Тоді... — потерчаткові було явно ніяково, — ти... вдруге не сподівайся... нам вдруге можуть і не дозволити.

— Хто?

Мертвий брат похитав головою.

— Не ті двоє, про яких ти подумав. Не *він* і не *він*.

Боян здогадався — не Сатана і не Бог.

— А на Дніпрі ти вдало викрутився. Якщо знову потрапиш у таку халепу — посилайся на *волю мертвого*, для них це багато важить...

— Для русалок?

— Ти їх за русалок прийняв? Ну, можна і так сказати. Тільки брехати їм не здумай, вони брехню чують, особливо коли йдеться про *волю мертвих*.

— Тоді мені гаплик, бо волю мертвого я вже виконав. Навіть якщо Ярема живий залишиться...

— Не залишиться. Проте ти виконав тільки волю Небаби, а попередній Боян тобі нічого не заповідав?

Драгон не став відповідати, бо запитання було, кажучи мовою пізніших часів, риторичне.

— Брате, — це слово далось козакові набагато легше, ніж він сам чекав. — Брате, поясни, бо я зовсім заплутався.

Потерчатко примружилось, ставши ще більше схожим на батька, земля йому пером.

— Гадаєш, що я все знаю! Якби ж то! Головне запам'ятай — існують такі, як ви... Як песиголовці... Як ті, кого ви називаєте Страхопудами... Ті, в кого жива кров тече. Існують рахмани, яким би і я став... коли б отой телепень — мертвий брат, — мотнув кудись убік головою, — якби він не помер через кілька хвилин після народження. І існують такі, як ми. Як духи гір... Як ті, кого ти прийняв за русалок. Я всіх і не знаю. І ще раз кажу — вдругокроть нам, мабуть, не дозволять тобі допомогти, отож сам виплутуйся. Прощавай, братику.

Потерча вкрутився в землю, неначе гвинт у дерево. Проте сліду на землі не залишилося. Жодна травинка не змінила свого місця.

Похмурий потерча, провівши братів поглядом, витяг із-за пояса кинджал.

Він дуже ризикував, бо тепер, коли він перебував у матеріальній формі, вбити його було майже так само легко, як і людину, але — рідний брат, та ще й виконує волю мертвих. Та й не таке вже радісне було його, потерчати, *не-життя*, щоби надто ним дорожити.

Брат не міг повернутися підземним шляхом на те ж саме місце — це обмеження мало сенс у часи, коли деякі могутні чаклуни вміли викликати потерчат-рахманів, але це можливо було лише з дуже обмеженої

кількості місцевостей, отож наказати — принеси мені щось чи приведи мені когось — було майже неможливо. Тепер таких магів, мабуть, і не залишилося, проте заборона була непорушною.

Залишався лише один шлях, простий та звичний для кожного потерчати, проте не з клуні: тут він не відкриється.

Коли люди боярина Костіна разом із вартовими, що їх виставив князь Вишньовецький, зайшли до клуні, то побачили порожню клуню — і підкоп. Зразу ж ударили на сполох, проте шукали високого з рудим пасмом. Боян зовнішністю пішов у рідню з материнського боку, а от його єдинокровний брат був викапаний батько — середній на зріст.

Щоправда, спочатку здалося, що натрапили на слід: з однієї з хат вискочив офіцер, горлаючи:

— Там! Там! — півобличчя пана поручика наливалося усіма кольорами райдуги.

Один із вояків Вишньовецького вирішив, що це — слід утікача, але в хаті знайшли лише кількох шляхтичів, п'яних до нестями.

Ну звідкіля їм було знати, що піч для потерчати — дім рідний, що там він може перейти з матеріальної форми в енергетичну? Вони й слів-то таких не знали.

* * *

...Боян прикрив очі долонею, захищаючись нею від сонця. Життя він зберіг... Навіщо?

Розділ VI

Гетьманова скринька

Вересень 1651 року

— Тебе до полковника.

Драгон навіть не здивувався — вчора його побачив Богун, і хоча ніяк не звернувся, навіть голови не повернув у його бік, але явно впізнав. Боян і гадати забув про чаклунські справи, бо під Білою Церквою творилося пекло — то з поляками билися, то у власному війську виникали заколоти...

Кирин згадував, неначе крізь мутне скло, неначе був п'яний: а може, справді стомився від втоми та відчаю?

* * *

— Зрада! Зра-ада! Змовилися!

— Що? Як? Хто?

— Ста-арши-ина-а зра-адила-а-а! До-о-омо-о-ви-ли-и-и-ися-я! Усе на-а-за-ад повертається! Як було до війни!

— Гі-і-рше-е! Сірому видають ляхам!

— Би-ий!

— Сме-ерть зрадникам!

Підхоплений загальною хвилею, Драгон опинився під мурами Білоцерківського замку, де йшли переговори з польськими комісарами.

Проте ворота зачинилися перед носом розлюченого натовпу, на мурах з'явилися клуби диму, дико, страшно закричали поранені, а хтось уже ніколи не крикне.

Кров розлютила юрбу, але Білоцерківську цитадель узяти з наскоку неможливо.

Уранці Боян стояв у гурті роззброєних бунтівників... Якись люди нишпорили натовпом, витягли попереду чоловік з п'ятнадцять, з лав вірних гетьманові полків вивели двох багато одягнених, усіх поставили на край рову, і вдарив залп.

Там Кирич і зустрівся очима з Богуном.

* * *

Полковників, власне, виявилось двоє — у світлиці зайнятої Богуном хати, крім нього, сидів ще один, теж з перначем за поясом, а стінку підпирав невідомий Боянові старшина.

Богун витяг кинджал. Добра робота, такий самий, як Драгон здобув у бою в того татарина — чи це був не татарин? — руків'я прикрашене самоцвітами.

Козак придивився — так, це знову була *річ-погибель*, більше того, *почерк* той самий.

— Кому цього разу? — прохопився Боян і зразу ж вилаяв себе останніми словами — виказав себе перед двома невідомими.

— Мені. — Незнайомий полковник уважно подивився Боянові в очі. — Мені.

— Хто?

— Чортівня якась трапилася. Їду безпечним шляхом, коли це назустріч — кінь з мертвим вершником. І в нього за поясом — це. Ну, ясно, що таку зброю — полковникові.

— А... а інше — зброя, одяг — пасують до такої розкоші?

— У тім-то й річ. Одягнутий як шляхтич, кінь непоганий, піхви від шаблі оксамитом обтягнуті... Самої шаблі нема — певно, з руки випала, коли вбили. Але все це не його! По зросту підходить, а я нюхом чую — не його це! І... і з конем щось не те. Буває, звісно, що кінь з мертвим тілом скаче, але не схоже, не схоже. Тому й пішов до Івана, він у нас учений. Ну, і про скриньку порадитися.

— Перекують його ще сьогодні, — докинув своє слово Богун, — а скринька...

— Про цю скриньку Адам Хмелецький усім вуха проторочив, — вів своєї незнайомиць, — так здивувався. Він був першим з полковників...

— Взагалі з козацтва... — уточнив Богун.

— ...кого гетьман побачив після Берестечка, після того, як звільнився з ханського полону.[149] Перше Богдан запитав про табір. *«У чорта вже, — каже Адам, — табір, ми втекли з табору».* Він про гармати... *«І гармати загинули»...*

Богун промовчав, хоча частину гармат він тоді врятував.

— І тоді він раптом: *«А скринька з червонцями та чохлам?»* Хмелецький тоді сам був такий, що й уваги не звернув, каже тільки: *«І вони загинули»*, а здивувався вже потім... Ну, золото ще туди-сюди, хоча не така він людина, щоби про червонці думати, коли битву програно, але чому йому від скриньки чохла шкода? Подейкували про цей чохла, що він його більше скриньки береже... Ну, а хто в нас перший характерник?

Богун продовжив, не сперечаючись. Про те, що серед ворожбитів він зовсім не перший, а козак, що оце стоїть перед двома полковниками, — то і є славетний Боян, про якого чули всі, хто *щось* уміє, і навіть дехто з простих людей — усе це іншим знати було зовсім необов'язково:

— Не питайте мене, звідкіля знаю, але знаю...

* * * Грудень 1648 року. Київ

Коли гетьману доповіли, що з'явилися разом митрополит з патріархом,[150] він здивувався — невже вони гадають, що це вже кінець, що йому пора вже збиратися? Так, усю ніч було дуже зле, але тепер уже попустило!

Вдруге Богдан здивувався, коли побачив за спинами мніхів обличчя Лавріна Капусти. Вони підозрюють отруєння? Але всі страви готувала Глафіра, козацька вдова, її чоловік загинув ще під Переяславом, сина ляхи посадовили на палю. В усій Речі Посполитій не знайдеться золота, щоб її підкупити.

Проте Йоасаф навіть не став витратити часу на привітання:[151]

— Сину, дозволь братові Павлу...

Богдан кивнув, не чекаючи продовження. Павло був приставлений до Йоасафа константинопольським духовним начальством, навряд чи він був тільки медикусом, але тепер це не мало значення. Ясно ж, що патріарх царгородський з важливим посланцем поганого лікаря не пошле. Навіть якщо він не лише лікар. Павло, сивий як лунь, років, мабуть, п'ятдесяти, нагнувся, пальцями підняв Богданове повіко, повернувся до порога і сказав мартинцям:[152]

— Ночви потрібні.

Іван Брюховецький просто отетерів. Швидший на думку Петро Дорошенко рубонув рукою повітря (водилася за ним така звичка) і вибіг надвір, а повернувся з ночвами, з яких Глафіра годувала свиней. У якомусь іншому випадкові Петро спочатку пошукав би, на кого їх покласти — не любив брудної роботи, — але зараз навіть про пиху, вельми притаманну його роду, забув.

Павло дістав велике перо, полоскотав гетьмана у горлянці. Понюхав масу, що вилася в ночви, кивнув.

— Ш-що... — Лаврін Капуста аж охрип з переляку.

— Якщо за ніч не помер, то житиме. Мало поклали, а статура міцна. — Павло, на відміну від Йоасафа, говорив із сильним акцентом, повільно — слова добирав.

— Оце тобі, сину, наука — не їсти, не пити з ляхами.

— Гонець короля Його мосці не торкався кубків ясновельможного пана гетьмана, а їв усе те ж саме! — не по чину встряв Брюховецький.

Богдан відчув роздратування — начебто і розумний Іван, і освічений, а от... *«Яка тут, у біса, Його мосць! Ясно ж — отрута з Варшави, а через гінця королівського чи інакше як — Лаврін дізнається. Так що Ян Казимир не „Його мосць“, а моя згуба[153]»*.

Павло посміхнувся — самими губами:

— Пан козак забув про Митридата, царя Понтійського.

Гетьман аж на ноги підхопився, проте дякон з несподіваною силою змусив його сісти на ліжко. *«Їли з одної тарелі![154] А він сам, мабуть, до цієї отрути привчений, як отой цар... Митридат... Якому змалку давали отруту потроху»*.

Патріарх щось сказав Павлові грецькою мовою, той вийшов, а Йоасаф до Капусти звернувся:

— Накажи, пане полковнику, усіх геть з хати та сам подивися, щоби нікого не було під вікнами.

Павло повернувся з невеликою скринькою червоного дерева, інкрустованою слоновою кісткою, перед очима гетьмана вклав її до чохла з м'якої шкіри, що мав отвір не знизу, а збоку, і зав'язав. Від скриньки просто віяло старовиною та чимось ще, чого гетьман не розумів.

— Свята православна церква засуджує такі речі, але сказано: той, хто втратить душу для ближніх своїх, — той її збереже. Ми з кіром Паїсієм...

Патріарх поважно кивнув.

— ...Беремо цей гріх на себе. Тримай її завжди при собі, та не змінюй чохла, бо в ньому головна сила. Може так статися, що той, хто прийде з наміром учинити шкоду тобі, просто забуде про задум свій. Так буде не з кожним: є люди, на яких чари не діють, але...

Митрополит затнувся, проте швидко знайшов потрібні слова:

– І панцир теж, буває, проб'є куля, однак ти його носиш під одягом, бо проб'є, та не кожна!

— Не знаю, як і дякувати вам, святі отці!

— Справами дякуй. Будь вірним оборонцем церкви, ще краще, аніж був досі.

Богдан не став приховувати свого здивування.

— Ми не засуджуємо тебе, сину, Боже борони! Ти вже багато зробив! А про те, що ще треба, поговоримо, коли вповні здоровим станеш.

Можна й не говорити! Йоасаф, що втратив свою митрополію, хоче залишитися в Україні.[155] Це добре, бо з Сильвестром[156] розмовляти важко. Треба тільки відписати в Царгород, щоби патріарх дав дозвіл. Не обманюй себе, Богдане. Вони хочуть більшого. Скасування унії та повернення православної церкви усіх храмів, земель... Там, де панують козаки, це вже зроблено. Але ж православна церква мала чималі добра аж у Любліні, аж у Вільні, аж до Кракова. На це ляхи не підуть... І навіть якщо взяти короля та сенат за горлянку, Рим заборонить. Але чи можливий почесний мир з королем? Учора тобі підлили вже не перший доказ, що ні. Ти вже думав про це, не раз думав. Ті, хто гадає, що ляхи простять нам перемоги, загибель стількох шляхтичів, спалення маєтків, переляк, — помиляються. Вони що завгодно підпишуть, вичекають слушної миті і... і ті, хто тепер каже: треба поступатися, треба з королем помиритися, — вони теж сядуть на палі. Боровицю забули! Скільки років пройшло? Уже одинадцять? Тоді Адам Кисіль давав слово гонору — Павлюка не стратять. Ще й додав, гадюка: «Хай разом із Павлюком до Варшави їде й Томиленко. Усі ж знають, що він був проти повстання!». Стратили й Павла, й Томиленка, упокій, Господи, душі мучеників!

А якщо так... Тоді непогано мати зачіпку. Якщо все-таки доведеться підписувати якусь угоду, то туди й запишемо — повернути церкві все, геть усе! Ясна річ — поляки не виконають. А це — привід...

Гетьман зібрався на силі, встав і підійшов під благословення.

Усе завершилося добре, і тільки Іванові Брюховецькому кілька днів не йшов з голови спогад про те, як Дорошенко махнув рукою. Прив'язався цей спогад і спокою не давав. Чого б це?

Двадцять років по тому.

Неясно, чи це зробили навмисно, чи воно випадково так вийшло, але гетьмана поваленого кинули на землю просто біля підніжжя Сербиної могили, на вершині якої чекав разом зі старшиною переможець. Юрба голоти, що схопила недавнього свого кумира, гула, неначе рій бджіл.

— Ну, Іване, де боярська шапка[157] твоя? — Дорошенко, з цієї хвилини гетьман обох берегів України (на півроку всього, але хто знає своє майбутнє?), і сам розумів, що знущення над переможеним його не красить, та стриматися просто не зміг. Надто багато накоїв раб Божий Іван, так багато, що народ, який ще недавно молився на лівобережного гетьмана, перехрестив його з Брюховецького в Бреховецького. А ота шапка боярська! Ясно ж, що це замість тридцяти срібняків.

Брюховецький підняв голову, на обличчі кров змішалася з багном:

— Скурвий син, і жінка твоя б...!

Знову ж ніхто не знає, чи навмисне, чи випадково, але Іван влучив у найвразливіше місце суперника — видатний політик та воїн був нещасний у подружньому житті...

Петро рубонув повітря рукою.

Нетяги, що оточували Брюховецького, зі страшним криком ударили — усі зразу і хто чим міг.

— Сті-ійте! — з тим же успіхом Дорошенко міг спробувати зупинити апокаліпсис, та навряд чи його і почули — за страшним гармидером.

— Я не хотів... Я думав, він постриг прийме! Ви ж знаєте, я завжди так рукою роблю...

Але навіть не придивляючись до обличчя своїх старшин, гетьман уже знав, що не вірить йому ніхто. І чи вірив він сам собі?

* * *

Ясна річ, що розповідь Богуна була набагато коротшою, а про події, що відбудуться через багато років, полковник і гадки не мав. Він просто пояснив, що йдеться про оберіг гетьмана.

«Він хоче, щоб я його знайшов. А де, як?»

— Цю скриньку король подарував якомусь барону з Пруссії. Високий, рудий та однухий. Поїхав собі до дому.

Боян був просто приголомшений, хоча насправді дізнатися про долю скриньки було не так уже й важко.

Єдиним справді складним моментом залишався зв'язок, але коли зв'язковий зміг добратися до польського табору та передав агентові, що треба зробити, то далі все було просто: розвідник підпоїв одного з тих, хто грабував намет Богдана Хмельницького після штурму табору під Берестечком:

— А не пам'ятає твоя милість, хто взяв скриньку червоного дерева у шкіряному чохлі?

Шляхтич з подивом витріщився.

— Бачиш... У мого батька така була, з діда-прадіда. Хлопи пограбували. Якщо це вона, то я викуплю.

Шляхтич задумався.

— Червоні злоті ми між собою поділили. А скриньку піднесли королю Його мосці, бо один німець сказав, що там, мабуть, подвійне дно, а під ним — папери. Щоправда, натиснули там, натиснули тут — і відкрилася, і там дійсно було потаємне місце, проте порожнє. Але круль йому ж і подарував скриньку за кмітливість, отому німцю.

— А звали-то як?

— Б-барон. В-високий, рудий та однухий. Він не з того полку, що його курфюрст прислав, і не з найманців, а з посполитого рушення, щось він казав, якимсь пристав до пана Мазловецького, гербу Юнчик.

Козацький агент ще підлив співбесідникові.

— То, мабуть, до нього і поїхав?

— Н-ні, Мазловецького вбито ще першого дня бою, і вся челядь його погинула. До себе поїхав...

Козацький агент, ясна річ, не знав, якого біса скринька комусь знадобилася, проте завдання було безпечне — навіть якщо співрозмовник пам'ятатиме, про що мова йшла (ох, напевно!), то це нікого не зацікавить.

Кирин відчув напад роздратування — вони що, тут усі збожеволіли? Знайти в цілій країні барона... Якщо він справді туди поїхав!

— Отут я й згадав, що ти теж трохи *навчений* та що чужу ворожбу чуєш мало не за милю.

«А заздалегідь ти мене не міг попередити, що отаке про мене скажеш?»

— Оце, — Богун вказав рукою на третього зі старшин, що досі мовчав, — Рудольф.[158] Правдивий німець та старий козак.

* * *

Для початку рушили на Чернігів. На лівий берег поляки не сміли соватися, а литовське військо, знявши облогу неприступного Чернігова, теж перейшло на правий.

Боян позирнув на своїх супутниць. Тоді, коли він їх побачив, то аж здвинув на потилицю шапку, а одна з двох заявила з невинним виглядом:

— Ти ж сам казав — як з тобою щось станеться, знайдіть Богуна. От ми й знайшли.

Взагалі все виглядало дуже правдоподібно, — вони домовилися, що як покинуть козацькі землі, то

Рудольф удаватиме самого себе — навряд чи хтось сторонній пам'ятає про його втечу, а Кирин буде його джурою — волохом, який польською знає лише найпотрібніші слова, а українською так просто анітелень.

Жінок вони начебто підібрали десь на згарищі: повертатися їм просто нікуди, отожд...

Штука була в тому, що троє мандрівників з чотирьох, схоже, не сумнівалися, що в першій же хаті, де заночують, компанія просто розіб'ється на пари. Відверто кажучи, Боян теж на саму таку думку відомо що відчував і намагався заспокоїти своє сумління, розмірковуючи, що *та*, якої він навіть імені справжнього не знав, для нього все одно втрачена. Але чим більше так думав, тим гірше себе почував...

— Поїшся, ми їхати, а там наших п'ють? — по-своєму витлумачив Рудольф замисленість супутника. — Не путе пій. Силі рівні. — *Літеру «в» німець інколи плував з «ф», але інколи вимовляв чисто. Те ж саме стосувалося «б» та «п».* — Гетьман (з «г», «г» та «х» теж були проблеми) не стане то пою — останній сил, програти тут — все програти. Потоцький попоїться, по ф нього за спина форожий край, за кошен дереф хлоп унд сокира. Якщо наші мати перемоґ, усім ляхам капут. Ніхто не рятуйте. Попоятся ризик — і путе мир.

У словах супутника був резон, але вони аж надто добре підтверджували ту думку, якою Драгон не став би ділитися ані з Богуном, ані з духом гори, ні навіть із *нею*... Чим далі, тим більше Бояну здавалося, що позавчорашній заколот сам Хмельницький і викликав. З одного боку, налякав старшину (*«будете цілувати Потоцькому зад, то вас чернь розірве»*), з іншого — ляхів (*«ось бачите — військо не допустить капітуляції»*), виявив і знищив тих, за ким може піти сірома, а ті два полковники, найпевніше, зазіхали на гетьманську булаву.

— Тяжкий мир буде...

Як не крути, як не верти, а після Берестечка та поразки Небаби на вигідні умови годі було сподіватися. Від повної капітуляції врятуватися б...

Боян картав себе, хоча, перегортаючи минуле, не знаходив жодної можливості щось зробити інше. Поночі перед їх виїздом Богун знайшов спосіб поновити розмову.

* * *

— Не знаю, як і почати...

Кирин трохи не бовкнув: *«А ти кажи правду, вона сама підкаже початок»*, та вчасно ухопив себе за язик — Богун — полковник, послух у нього на першому місці, тому козиряти тим, що ти Боян, не варто. Тим паче — слабенькому, поганенькому Боянові.

— Я гадаю, що цей кинджал не єдиний, що під Берестечком Амурата зурочили.

А ось тепер можна заперечувати, бо на суперечку по суті справи Богун не образиться.

— Може, звичайна зрада?

Чи боягузтво? Люди часто бачать чари там, де їх насправді немає.

— Пряма зрада хану невігідна, та й зрадити можна було інакше. Переляк у татар був, ще й який переляк. Але чому? Не такі вже вони боягузи.

— Дехто каже — байрам у них. Гріха злякалися.

— Байрам на початку шаввалу,[159] цього року це восени, та й немає в ісламі заборони воювати в святкові дні, навпаки — прямо прописано, що це можна. Чому я... У мене близький слуга — татарин, він недавно розпитав у татар Карач-бея. Ті, що дещо *знають*, в один голос: була ворожба.[160] Перед битвою ляхи пропустили до хана шведське посольство, дозволили йому найняти у Львові драгомана, та ще й деяких слуг.

«Посольство — звичайна річ».

— А зі Швецією війна в них буде рано чи пізно, скоріше — рано. Капуста вважає, послі їхали домовлятися, щоб на такий випадок татари теж ударили, то чого б це пани сенатори пропускали таке посольство? Ну, ясно, підсунули шпигунів,[161] та чи тільки? Хтось із посольського почту подарував кинджал Амурат-салтану. Про те, що саме Амурат командує ордою в бою, знали всі.

— ...Той виліз разом із ханом на пагорб під самим носом у короля, неначе навмисно — ось він де я!

«Справжня річ-погибель, якщо вона й далі буде у тебе, то одного дня ти сам кинешся... на вірну смерть»,
— згадав Боян слова свого попередника.

— ...ляхи, не будь дурні, вдарили з гармат та мушкетів, Амурат упав, і орда кинулася навтьоки. Ось тобі й маєш! Тіло Амурата дісталось ляхам, так що кинджал, можливо, той самий.

* * *

Проте — гадай, не гадай, а робити свою справу потрібно.

— Слухай, я знаю в Чернігові одну жінку — вона добре Пруссію знає, родом звідти.

— Казав би правду, — втрутилась одна з Галок, найпевніше за все — справжня, бо Галка-рахман була лівачкою. — Знаю там сильну відьму.

— Фітьма, не фітьма. Фи усі фітьм.

— Ти ба!

— Ти диви!

Рудольф (високий, на вигляд приблизно сорокарічний блондин з блакитними очима) явно починав жартівливу розмову, яка мала зробити неминуче більш природним, проте доля ще не вичерпала на сьогодні своїх сюрпризів.

Відчуття небезпеки прийшло несподівано і лише трохи випередило тупотіння копит, що долинуло ззаду. Драгон підняв руку, зіскочив з коня, за своєю звичкою поклав рушницю на сідло, силою волі запалив ґніт. (Він сам після втечі рушницею так і не розжився: його стару рушницю Галки Стапки зберегти не змогли, більш того, пояснювали її зникнення якимось туманно. Довелось попросити у Богуна, той десь дістав аркебузу з подвійним замком — водночас і ґнотовим, і коліщатковим. «Оце вже точно не затнеться»). А що стріляти, маючи опору, можна було й однією рукою, козак витяг із-за халяви металюного ножа.

Бендікс, нічого не питаючи, витяг палаш, узяв його в зуби, поклав руку на приклад бандолета. Добрий у нього був бандолет, сілезький, прикутий ланцюжком до перев'язі, а гаком німець чіпляв його за пояс. Ззаду почувся якийсь шелест — одна з Галок Стапок злізла з коня, лягла на землю.

Четверо, що на перший погляд здавалися найправдивішими козаками, наблизилися впритул, і Боян уже понадіявся, що помилився, коли раптом до нього дійшло — і він вистрелив. Два постріли злилися в один — Рудольф натиснув на приклад бандолета, ствол піднявся (шовковий пояс, за який було заткнуто ствол, це дозволив) і пальнув, не знімаючи зброї з пояса. На такій відстані промахнутися неможливо, та й кожна куля смертельна.

Наступної миті Бендікс ударив третього лжекозака палашем у груди, вирвав його із сідла, так що не зовсім ще мертве тіло повисло на клинку, а за якусь мить німець ніби струсив його помахом.[162] Це було настільки страшно, що останній з невідомих махнув шаблею майже навмання, а от за рухом Рудольфового палаша Драгон встежити й не зумів.

— В-ви що? — подала голос Галка-рахман.

— Ось. — Рудольф підняв руку того, кого застрелив першим. — На фиглят — зфичайний козак-нетяг, та це не рук пітняк, а айн я пачиль: фін носіф персні, — дійсно, на пальцях білі смужки, це Боянові теж впало в очі. — Дофго носиф. Пахато рік. — Німець повернувся до Кирина. — Нас зратили.

— Богун не міг.

— Нестеренко такош.

«То цей невідомий полковник — Максим Нестеренко[163]».

— А більше ніхто не міг, бо ніхто не знав. Навіть якщо нас бачив зрадник, то послати до своїх — а вони б послали оцих — не встигли б нізащо.

— Кхм... — На обличчі обох Галок можна було пекти раків, отож Боян рывкнув:

— Ану кажіть!

— Ну... один з них допомагав нам знайти Богуна.

— Ти правду кажи — їх двоє було, та Петра тут немає.

«А ви з ними спали, та ще тому Петру й рушницю мою віддали! А другий з іншим загоном, іншим шляхом іде, нас шукає».

— Ми туже ф непеспек, по з нами твої однакіф фрау.

«Дві однакові? А я справді дурень, бо цьому можна зарадити, із самого початку можна було!»

* * *

— Махічний трюк! Топре, як у них нема сильний мах...

— Є, та не близько.

— Краще помолиться, щоб не було в них таких, як... як моя... — промуркотів один із двох абсолютно не схожих підлітків.

Щоби Боянові довелося менше напружувати свої сили, жінкам дібрали дещо з одягу вбитих (заодно пересвідчившись, що це таки шпегі — кожен із них мав по два гаманці: в одному, як і личить сіромасі, — якийсь дріб'язок, у другому, далеко схованому, досить багато грошей. Боян, до речі, задумався, бо серед монет чи не найбільше було підробок шведських солідів, карбованих у Сочаві... ну, назвати це повною підробкою було важко, срібла приблизно однаково,^[164] але забагато їх, забагато. Знову слід у напрямку до Молдови!).

Те, що хлопчики-джури носять одяг з чужого плеча, не дивина... Щоправда, бісові доньки і не подумали, переодягаючись, зайти за якийсь там куш, через що в процедурі відбулася перерва...

— Слухай, а ти що вмієш? — Галка-рахман доволі довго мовчала, Драгон уже вирішив — не зізнається, але зрештою жінка заговорила:

— Те, що вам і потрібно. Чую чаклунські речі. *Вона* чує, коли людина чарами діє, чує, живе... так би мовити. А я — мертві чари, які колись хтось уклав у речі. Мертве чую. Скриньку вашу почую...

Це дійсно був чималий дарунок долі, але ця примхлива панночка знову повернулася іншим боком.

Заночували на березі якогось струмка, бо задумка Боянова (слова «гіпноз» ворожбит, ще раз повторимо, не знав) діяла лише тоді, коли супутники були в нього перед очима — не будеш же з жінкою разом до вітру ходити. Та й самому ж спати колись потрібно. А воно ж осінь... Утім, погоня не може знати, куди вони їдуть, отож за Черніговом можна буде повернути всім справжній вигляд. Боян став на чати першим, хоча це була лише відстрочка часу. І, власне, чого тягнути?

Судячи з усього, Рудольф не збирався спати і першу половину ночі, і другу, але ж він залізний. Протнути людину наскрізь і то нелегко, а підняти на клинку, неначе на списі... Буревій якийсь у людській подобі...

Каблучка, яку він свого часу заховав разом зі зброєю, трохи нагрілася, а відчуття небезпеки було зовсім новим. Не таким, як на ворожих людей. Не таким, як на ворожих песиголовців. Зовсім новим. Кирін крикнув:

— Achtung! — Кількасот німецьких слів він, як відомо, знав.

Крикнув і стрибнув уліво, бо на голос і вистрелити можуть.

Проте пострілу не було, певний час взагалі нічого не було, Бендікс зі зрозумілих причин мовчав... І раптом... Боян ледве встиг махнути прикладом рушниці — якби відчуття не підказувало йому, з якого боку слід очікувати небезпеки, ніколи б не побачив сірої тіні, що метнулася до горлянки...

Вовк упав на землю, щось блиснуло, і тварина завертілася, скавучачи...

Виявляється, німець теж уміє ножі метати...

— Він тебе не вкусив? Скажений, мабуть.

Одна з Галок була так само одягнута, як і німець...

Тільки й різниці, що він — як Адам, а вона — як Єва.

— Вольф мокрий. Фесь мокрий. Піткрадайс вплав. На зфичайний вольф це не схош, та на сказ — тим пільше. Махічний трюк.

«А німець, схоже, вгадав».

Киринові майже не довелося спати, бо Галка-справжня вважала сон зайвим марнуванням часу...

* * *

Подорожувати країною під час війни взагалі небезпечно, а надто коли треба восени ночувати в лісі. По-перше, без вогню не заночуєш, а навіть приховане вогнище може побачити хтось. *«Та-ак... Кажете, що за наказом пана полковника? Тоді чому не в селі, як порядні люди?»* Другою проблемою загрожувала стати їжа — вони ж не взяли із собою навіть казанка, сподіваючись, що в більшості випадків у корчмах ночуватимуть або в селянських хатах. Та й купувати щось... Це тільки на перший погляд просто — придбати у селі їжу *«Продати вам півня та паляницю, та головку капусти? А навіщо? Заночуйте в корчмі, там і нагодують...»*

Отож тільки-но Боян закуняв (спочатку табір лаштували, потім думав, потім знову Галка-справжня наставила роги законному чоловікові), як його розбудило таке ж саме відчуття небезпеки, як і минулої ночі.

Козак ухнув пугачем, схопив карабін, пращу — і тут затріщало, а Рудольф вистрелив.

Ще один вовк...

— *Вони нас вимотують...* — знову той самий голос, що наче сам собою іде з горлянки, без його, Бонової, волі.

— Was ist das?

— Як ти після такого виспишся? Ще кілька таких ночей — голими руками візьмуть. Треба купити човна та позбутися коней.

— До Чернигіф плисти мимо Киїф, а там литфа.

— Цьому горю я знаю, як запобігти.

* * *

Киринові знову відчував себе зрадником... Очі коней, які не бажали йти, які бігли за ними берегом та іржали. Як це часто бувало з вояками, що пройшли через справжнє пекло, доля коней схвилювала його більше, ніж доля людей — починаючи із самого себе. Але продати чотирьох коней разом — то не уникнути запитань, їх запам'ятають, хтось та додивиться, куди попливли.

Пливли ночами, причому Боян розкошував — йому-то вдень спати не можна, отож гріб Рудольф та жінки по черзі. Удень вони спали, а якщо якась людина проходила повз місце їхньої днівки, то вона бачила або якусь купу колод, або кам'яну брилу... Мимо Києва пройшли глибокої ночі, а Киринові ще й щосили посилав навколо думку: *«Ти на річці не бачиш човна. Не бачиш».* Найважчим було добувати та готувати їжу.

— Та скинь ти чоботи! Скинь, скинь... Тепер дивися — край ногою намацав? Отак і веди великим пальцем, поки він у нору не влізе.

— Нора хто сидить?

— Рак, казав же тобі, телепню.

— Сам телепень. Рак мене палець цап!

— А ти його тягни. І хапай.

— Чому рак, не рипа?

— Бо я таки телепень.

Свого часу Боян не додумався сховати своє рибальське знаряддя разом зі зброєю та грішми — так воно і пропало.

Рак, спечений у золі, не такий смачний, як варений, та доводилося Драгонові смакувати і гіршим, Рудольфові, судячи з усього, теж.

* * *

Степан Пободайло був похмурим, як дощ зі снігом:

— Що, прийшли забрати останню відьму? Беріть, бо тут такі справи пішли, що й сорок відьом не допоможуть. Про мир чули? Чернігів здати, полк знищується, якщо трапиться таке диво, що когось із колишнього полку впишуть-таки до реєстру, то він мусить забратися з рідних місць — козакам дозволено жити лише в Київському воєводстві. І взагалі козаків буде лише двадцять тисяч. Він що, гадає — ми так просто цьому підкоримося?

Бендікс прокашлявся.

— Не мошна. Перетих трепа. Зіпрати фійсько. Тватцять тисяч відкрито, тисяч тесять на Січ, ще кілька потай. Та ґолофне — чекати, поки фони перетеруться.

— Хто? — потер долонею лоба полковник.

— Реґулісти[165] та шляхта. Феликі ґетьмани... як це... летве зіпають, хтось із них та помре.

А це таки дійсно так! Що великий литовський ґетьман такий старий та хворий, що вже давно не ходить у походи, про це знали всі. Останнім часом пішли чутки про хворобу Потоцького: теж старий.[166]

Справді, варто хоч одному з них померти, як та-аке почнеться! Поб'ються можли пани за ласий шматок.

— Твої б слова та до Бога, але хіба ми не поб'ємося? Народ зневірився! Бунти будуть, це як «Отче наш», та ще он Дзиковський людей до Московії підбиває: там, мовляв, землі вільної — три дні скачи, не об'їдеш. Воєводи пільги дають. Так що коли доведеться обирати між панським ярмом та Москвою — ясно...

— А чим шлехт?

— Тим, що вони не повернуться! Кажеш, зберемо військо? А буде кого збирати? Одні геть підуть, інші...

Боян і уві сні не міг уявити, що через багато років, коли з учасників цієї розмови серед живих залишиться він один, дійде до нього чутка про страту полковника Дзиковського. Цар Олексій виявиться нічим не кращий за короля, Шереметьєви з Ромодановськими — за Потоцьких та Конєцпольських, і пристане полковник до Стеньки Разіна, щоби разом «тряхнуть Москвою». Але вони програють...

— А ще охочі панські дупи лизати зараз възпрянуть, а їх до біса! Є такі, що й задарма згодні лизати, тільки б пани підставили! Знаєш, що Радзивілл пропонує? Усю старшину взяти до шляхетського стану — навіть мене, хлопа! — та надати нам маєтки з вакансій![167] Ну, а ґетьману — в сто разів більше, і звання воєводи, і ще чого він сам забажає! Смачна на гачку наживка!

Пободайло махнув рукою.

— Годі патякати, що буде, те буде!

Обличчя полковника стало страшним, досі таким Боян бачив його лише раз — коли зрозумів Пободайло, що в брамі Чернігова його урочисто зустрічають ті самі, хто готувався відчинити цю браму ляхам:

— *Що буде, те буде, але козак панщини робити не буде!* — І гірко додав: — Беріть свою відьму... Коней також дам — бозна, чи вони нам знадобляться.

* * *

Рагана, всупереч Драгоновим сподіванням, поїхала з ними сама.

— Погралися, та й годі! Йому одружуватися треба, і так родина на мене вовками дивиться: бояться, що округчу. В одному ти помилився — я не з самої Пруссії: дід від німців утік до Литви, та не він один.[168] Проте там бувала, бувала...

Три жінки на двох чоловіків... Це може викликати подив. Проте погоня, якщо взагалі не загубила сліду, шукатиме двох однакових жінок, а рагана і Галки ще чогось такого з різних трав наварили, що Галка-рахман стала вогненно-рудюю, а в Галки-справжньої на лобі з'явилася дуже помітна родима пляма. Саме завдяки цим прикметам Боян і зрозумів — з певним запізненням...

— Ну так, це я... — руда Галка всміхнулася, зуби блиснули в п'їтьмі, — бо вона понести може, а я, як вона. Увляєш, що буде, як вам їхати з двома тяжкими? Ви нас плутали і раніше.

Кирина було виховано у тодішніх поняттях — якщо в чоловіка багато коханок, то він, хоч і грішник, та ще той молодець, а от якщо в жінки чоловіків багато, то вона ясно хто.

Але якось усе притупилося...

* * *

Те, що в Рудольфа був якийсь план, не викликало сумнівів. Як і те, що таємні справи для нього не новина і не дивина.

Небажання німця щось розповісти Кирина навіть схвалював, хоча і побоювався: а що як уб'ють німця? Тоді треба буде щось вигадувати самому, але нічого не лізло в голову.

Все стало ясно, коли вранці той звелів жінкам пофарбувати йому волосся.

— А ти зроби так, аби фсі гадали — ф мене айн ухо ніхт! Форог зрубайль! І фолос. Роби так — ніхто не притифляйсь уфажно мій фолос. Ми знайт... Той парон жиф у пана ґерпу Юнчик. Це литофський ґерп. Я знайт, де жифуть пани, які мать цей герб! Ми їхать. Їх — парон! Рудольф фон Бендікс! Хтось путе казати — ти па, а ф наш мертфий пан теж пув хість — парон, теж рудий, — цього разу «д» у слові «рудий» вийшло чітко, — теж мав айн вухо, тільки найме маф інше! Я отфечайт — о! А яке найме?

* * *

Попри певні Драгонові побоювання, все поки що йшло досить непогано. Вони зупинялися у корчмах, Бендікс теревенив зі шляхтою та євреями-шинкарями, жінки зі служницями, Кирина слухав уважно, але вдавав із себе волоха — на щастя, знавців волоської мови не знаходилося. Єдине, що ніхто ані пари з вуст про іншого рудого та одноухого барона німецького, — обережні розпитування про пана Мазловецького теж нічого не давали, хоча про герб Юнчик знали всі.[169]

Іншою прикрістю (хоча й передбаченою) було те, що в корчмах до дівчат весь час чіплялися. Добре, коли це був простолюдин — Рудольф просто пускав у хід кулачище, після чого нахаба втрачав інтерес до спідниць не лише на цей вечір, але, мабуть, що на весь тиждень. Гірше було зі шляхтичами — щоправда, до певного часу надто гарячих стримував розмір Бендіксового палаша та те, що кожен більш-менш досвідчений рубака (тобто кожен дорослий шляхтич) за рухами вгадував у німцеві справжнього майстра.

Прикрість трапилася якраз тоді, коли Кирина нічого й не чекав. Корчма була затишною, відвідувачів майже не було, тільки в кутку грівся літній литовський татарин, який, проте, потягував пиво (милостивий Аллах простить, тим більше, що в Корані сказано лише про вино). Боян примостився в протилежному кутку та й думав, думав — коли це раптом знадвору донісся зойк однієї з Галок.

Кирина кинувся до дверей, німець, ясна річ, випередив — він взагалі був моторний — і нарвався на кулю. Точніше, на дві одразу. Драгон не думаючи рвонув пораненого за пояс, відтяг до стіни, вихопив із-за пояса келеп...

— Він утік! Утік! — Галки вкотилися до корчми. Сукня справжньої була розірвана на грудях.

— Ні сіло ні впало!

— Слова не кажучи!

— Притис до стіни та ось!

— Бо він знав, що Рудольф вискочить на крик!

«Так ось чому я не відчував нічого! Він був небезпечний тільки для німця! Я чую небезпеку, скеровану проти мене або усього заgonу! А він ішов на Рудольфа! А, власне, чому? Старі рахунки якісь? Та ні, Рудольф тепер сам на себе не схожий! НІМЕЦЬ САМ НА СЕБЕ НЕ СХОЖИЙ!»

Боян підійшов до шинкаря, підняв келепом його нижню щелепу:

— З ким цей зарізяка сплутав нашого пана? Ти знаєш!

— З челебі[170] Карлом фон Ертелем, — пролунало ззаду з легким акцентом.

— Цей челебі на вашого пана і схожий, і ні, — продовжив татарин. — Той, хто бачив, не сплутає.

«Отож убивці дали опис прикмет, він дізнався, що їде рудий одноухий барон, який нікому не дозволяє лапати своїх служниць. Вирішив, що двох таких баронів бути не може, і виманив німця на двір, щоб не потрапити в пастку в корчмі».

— І де ж цього фона шукати? Попередити треба.

— Мабуть, у Крулевці.[171] Він привіз речі вбитого пана Марусецького...

«Сплутали! Марусецький, а не Мазловецький! Шукали б ми Мазловецького аж до Страшного суду!»

— Та поїхав до Крулевця.

Кирин обернувся, зустрівся поглядом із роганою, що поралася біля пораненого, і та кивнула — мовляв, витягну. Боян одяг на себе Бендіксів перев'яз із прикутим на ланцюжку бандолетом, узяв свою аркебузу.

— А чи варто шукати вбивцю, хай притулком йому стане пекло, який так влучно стріляє і може сховатися де завгодно?

— Він не повірить, що наш челебі не той челебі, і повернеться. Доб'є.

— Розум пана козака...

Боян ледве втримався, аби не здригнутися, та вчасно втямив, що співбесідник ужив слово «козак» у його татарському значенні — «озброєна людина».

— ...Гострий, неначе меч Зуль-Факар, яким пророк Мухаммед — нехай Аллах його привітає — навертав людей до ісламу. Я, Мустафа з роду деї Річчі...

«Хіба в татар може бути такий рід?»

— ...Допоможу знищити шайтанового вилупка, бо в вашого пана не те вухо відрубане і статура зовсім не та, а стріляти, не перевіривши, може лише той, кому не гріх убити двох замість одного. А раз так, то непогано показати цьому *bravo*[172] шлях до заслуженого ним пекла. — Татарин упіймав здивований погляд Драгона (слово «*браво*» було тому відоме від венеціанських купців) і пояснив: — Рід деї Річчі з далекого міста Генуї. Спочатку. Потім сотні років ми жили в Криму, у Кафі, а коли прийшли турки, то Гедік-Мухаммед,[173] хай душа його потрапить і до нашого, і до вашого пекла, наказав татарам винищити всіх генуезців. Та знайшлися серед татар такі, що не виконали наказу.

«Але довелося побусурманитися, а потім хтось із твоїх предків став до польської служби».

Мустафа виявився справжнім дарунком долі. Драгон і сам непогано міг іти за слідом, але перед воротами корчми утворилося таке багнище, що Боянові знадобилося б кілька хвилин, щоби зрозуміти, який із слідів, що виходять із нього, належить їхньому невідомому супротивникові. Мустафа «узяв слід» (якщо про людину

можна так сказати) зразу і впевнено.

Татарин звернув до пуші і їхав досить швидко — козак побоявся б так мчати серед дерев. Утім, успіх погоні залежить не від того, чий кінь кращий скакун, а чий витриваліший, тут коні козака й татарина були майже поза конкуренцією. До того ж вони вели в поводу коней, на яких звичайно їхали Галки Стапки — можливо, дещо гірших, але Мустафа похитав головою, на здивований погляд козака показав нагайкою на сліди. Кирин уважно придивився. Кінь убивці одночасно підіймав та опускав то обидві ліві, то обидві праві ноги. Неначе олень. Боян, як купець та воїн, сам любив інохідців, бо така манера дуже зручна для вершника, і він, і кінь менше стомлюються, можна проїхати більшу відстань — отже, задешево інохідця не купиш.

Кому ж став поперек горлянки барон, якщо його слідами відправили видатного стрільця на доброму коні? (Місце, де вбивця завалив на землю одну Галку — справжню, відштовхнувши рахмана, було за дванадцять Драгонових кроків від дверей, та головне — *під гострим кутом до них*. Це було певним чином зручно — Рудольф просто не встиг побачити ворога, і тому... Боян вважав себе непоганим стрільцем, але з такої позиції, стріляючи з пістоля, він міг би й промахнутися. Браво ж був певний, що влучить — і таки влучив з обох стволів.)

Слід ішов проміж дерев, Мустафа підняв руку, їхні очі зустрілися, і Драгон кивнув. Вони без слів зрозуміли одне одного: bravo не міг знати, чи буде за ним погоня. Але водночас не міг не знати, що може бути два різні типи погоні. Один-два, щонайбільше три чоловіки могли кинутися за ним негайно. Велика погоня, якби комусь вдалося її організувати, вирушила б не раніше як на світанку, бо вже сутеніло. *«Найпевніше, зранку тільки б до корчми дісталися, а в погоню — ближче до полудня»*.

Отож супротивнику саме час було б організувати засідку, почекати з годину; якщо за ним женуться, то... пан або пропав! — якщо ж ні, то за ніч та ранок на інохідці він проїде стільки, що погоня стане пустою справою.

А ось тепер він відчув почуття небезпеки! Неблизько, але є!

— Він їде до перелазу. Попереду річка, яку ми, правовірні, називаємо Коксу. З волі Аллаха її берег такий, що спуститися до води — і то нелегко. Поночі я не став би спускатися, особливо з конем. На перелазі це легко, проте поряд із перелазом, із того боку, руїни якоїсь вежі, мабуть, за часів Вітольда[174] там брали мито.

«З цієї схованки він нас у воді розстріляє». І раптом прийшла певність — Боян знав, що робити.

— А чи дуже буде здивований мій друг, якщо він побачить дещо з того, що люди, не гідні звання «челебі», називають витівками шайтана?

Мустафа помовчав, і Боян не на жарт злякався: щось йому підказувало, що з ним — можна, що татарин не видасть, та й не дуже-то спілкувалися мусульмани та християни проміж собою. Але якщо він помилився, то тоді Мустафу доведеться вбити, а... *«А я не зможу!»* Для козака — як і для кожної людини цієї доби — вбивство було звичайною річчю, вбивство людини іншого народу мало хто і за гріх вважав, а якщо ще й іншої віри — то це взагалі був подвиг.

Але Мустафу Боян убити не зміг би. Не зміг би, і все!

Нарешті татарин промовив:

— Я багато жив і дещо бачив, отож якщо мій супутник покаже мені щось нове, то, можливо, мені доведеться прикусити палець подиву і замкнути свого рота на замок обережності. Проте я не стану робити чогось такого, що не сподобається другу, бо сам сказав, що допоможу йому, й не зрікаюся свого слова.

* * *

Перелаз справді був майже ідеальним місцем для оборони — спочатку треба було спуститися до води, рухаючись по світлому піску, — тобто тебе побачать і глибокої ночі, потім перейти річку, ширина якої сягала тридцять кроків, — отже, весь час ти для тих, хто засів у вежі, — як на долоні.

Кирин спішився, узяв рушницю. Мустафа приготував кушу,[175] що було просто предивно, їх давно не використовували на війні.

Татарин по-своєму зрозумів подив супутника:

— Багато хто з правовірних гадає, що куші прокляті пророком, хай привітає його Аллах. Але насправді він

прокляв лише ті, які зводяться людською ногою. Власне, це куша для полювання, проте на таку відстань вона б'є точніше від рушниці.

«Ти бачиш Страхопуда! Бачиш! Страхопуда!»

Боян опинився у предивному становищі. Очима він не бачив нічого, точніше, бачив усе те ж саме — річку та береги.

Уявою ж бачив височенну кремезну постать, що неквапом спускалася до води.

Від вежі відірвалася темна тінь. Ким би не був браво, він битися з невідомою потворою не збирався. Козак вистрелив у коня, але стріла Мустафи знайшла іншу ціль — браво зойкнув так, як кричать лише останній раз у житті.

— Навіщо?

— А навіщо брати його живцем? Аби він сказав, хто його надіслав? Навіть якщо скаже правду, ти певен, що хочеш знати її? Ми привеземо тіло до корчми, аби всі бачили, що він загинув під час утечі, від стріли у спину, і нічого сказати не встиг. Його господар пошле когось іншого, а ми будемо сподіватися, що той браво піде по сліду справжнього фон Ертеля. Але у вежі є ще хтось, бо він вів другого коня в поводу.

Такого ж висновку дійшов і сам Кирин, тільки іншим шляхом. Перезарядивши зброю, вони обережно перейшли річку, наблизилися до вежі. Ніхто не стріляв, ніхто нічого не казав.

Мустафа раптом став на сідлі — хвильку тому ще сидів у ньому, і вже стоїть, ухопився за уламок стіни, підтягся. У нічній тиші пролунало клацання, яке неможливо було з чимось сплутати, і спокійна відповідь Мустафи:

— Нас двоє, ханум, а заряд у тебе один.

Драгон увійшов до вежі, викресав вогонь, подув на трут.

— Жива!

— Живий!

...Посередині вежі на купі різного сміття сиділа Маріора.

— Так-так. Старий Мустафа відійде подалі, бо цікава тут буде розмова.

Кирин про всяк випадок притягнув ближче до себе яничарку, що її жінка поклала на землю.

— Ну?

— Що — «ну»?

— Зразу вб'єш, чи як? — останні слова жінка вимовила таким тоном, що сумнівів у тому, що вона має на увазі, бути не могло ніяких.

«Та чи вважає, що я не змінився і за одну ніч усе забуду?»

— Кінь твій... Їдь хоч до біса.

Козак розрахував правильно: з подиву жінка вклякла на місці.

— А що ти мені можеш зробити? — Розмовляли вони волосською мовою, отож Драгону доводилося добирати слова — підзабув її трохи. — Викажеш? Що б не донесла, кому б не донесла — тебе не відпустять, бо потрібна будеш для розпізнання. А там я на допиті все скажу, так що ще днів зо два у нас на балачки буде — на сусідніх палях. Лупу — тесть Радзивілла, не забувай! А тому, хто підіслав вас, поясни, що помилився коханець твій: у фон Ертеля ліве вухо відрубане, а в нашого — праве!

Маріора вилаялась так, що й на полі бою рідко почуєш.

— Усе вгадав, крім того, що Ханс мені чоловік вінчаний. Проте кинув. Я спала, а він кинув. Треба було мені

тоді тобі правду сказати і тікати з тобою, але ж випитого вина назад не вернеш... Ох! Було в мене життя, був у мене коханець — старий та багатий, ну... і, бувало, доїдала я його наїдки з кимось молодшим. Один з них мене, дурепу, і вмовив: мовляв, і задоволення, і гроші дадуть. Спокусити тебе та вмовити передати пляшку було легко.

«А послати свою людину вони побоялися, бо їхній слуга на тортурах сказав би, чий він. Я ж міг видати лише жінку А тоді підозра впала б на її відкритого коханця, який і не знав нічого».

— Потім, коли Петру прийшов з грошима... Не знаю, Бог чи Сатана напоумив мене, але я підмінила кубки. Ніби заснув. Ані плям — ніяких ознак отрути. Ну, я до Ханса. Найманець. Теж бувало, що бувало! Показала йому золото і збрехала, що, помираючи, Петру... Якщо він Петру... прохопився, що Ханса теж уб'ють, бо він може знати. Отож кинулися тікати через весь Дойчланд.

«Вона із Семиграддя, отже, німецьку знає».

— А хто нас цього разу послав, я й не знаю. Ханс знайшов когось, платили йому за вбивства. Гадаю, що князь якийсь, бо не дуже-то він влади боявся, було так одного разу: нас узяли вже, а Ханс щось сказав судді — потримали нас у в'язниці, поки не перевірили, — і відпустили. А мене він брав із собою, бо там, де не пройде вбивця-чоловік, там жінка в ліжку пролізе.

Раптом відчуття небезпеки вдарило по нервах Бояна. Таке було враження, що хтось — але не людина, не песиголовець, не той невідомий, хто керував вовками, — раптом побачив їх та й зненавидів.

Заіржали, затупотіли, кудись поскакавши, коні, рачкуючи, до вежі увійшов Мустафа.

— *Вона* знає, що ми тут. І за кіньми не поженеться.

— Хто?

— *Вона!*

— Людина, звір чи нечиста сила?

— Звір!

Боян повернувся спиною до опалого листя, на якому кілька хвилин тому сиділа волошанка, і воно спалахнуло. Спалахнуло, не засліпивши козака — той недарма повернувся спиною.

— То ти чаклун! — Маріора зраділа, але був у її голосі й переляк.

— Потроху, але я ще не бачив жодного звіра, що пішов би на вогонь.

— Ти багато чого не бачив, — голос Мустафи не тремтів. — В очі або між очі!

«Він хоче сказати: „Стріляй в око або проміж ними!“»

— Я — двері, ти — верхній пролом, ханум — бійниці. На щастя, ніхто не чув, аби вони полювали вдвох або більше.

Раптовий порив вітру доніс різкий запах. Це було щось знайоме, знайоме... Точно! Якраз до рокового побачення з Маріорою. У їхньому каравані їхали клітки з тиграми, їх везли для якогось герцога, для його звіринця...

«Тигр? Звідкіля? А ось про це — потім».[176]

Хвилини спливали у напруженому чеканні.

Маріора все тісніше притискалася до Бояна.

По каменю зашкребли велетенські кігті, в амбразурі з'явилися два жовто-зелені ока. Жінка і Кирін вистрелили майже в одну мить, але вже в момент пострілу козак зрозумів, що промахнувся. Голова звіра — під час спалаху пороху Драгон устиг роздивитися, що це велика кішка, — щезла, але, раніше ніж вщухло відлуння пострілів, хижак перемахнув через пролом у стіні, яким раніше скористався татарин, і на якусь мить зупинився

по той бік вогнища.

Власне, утворилося коло: навпроти звіра, дивлячись на нього через вогонь, стояла жінка, з боків — Боян і Мустафа. Козак підняв бандолет, чекаючи, що хижак піде в обхід вогню, підставивши свої очі або йому, або татарину. У другому випадку Кирін міг би послати кулю під ліву лопатку та спробувати потрощити кістки кішки келепом. Звір, до речі, чимось був схожий на рись, але тільки чорну та збільшену в п'ять-шість разів.

Несподівано Маріора щосили штовхнула Бояна в спину, назустріч звіру, а сама кинулася до амбразури. Яким дивом бандолет не бабахнув від поштовху, залишилося таємницею, але козак упав на бік, побачив тінь у польоті, натиснув гачок і знепритомнів від страшного удару.

* * *

Свідомість поверталася повільно. Якись тіні, чийсь обличчя — і біль. Знову морок і біль.

Нарешті, він підняв голову, озирнувся — для того щоб переконатися, що лежить все у тій самій вежі, проте тут дещо змінилося. І дехто з'явився.

— А! Зер гут! Скажи «данке» Бригіті...

«Це ще хто?»

— Ми її поршники.

— Рано дякувати... — Рагана, яку, як виявилось, звать Бригіта, була настільки стомлена, що аж змарніла, під очима — синці, взагалі, було таке враження, що не спала кілька днів поспіль. — Вгадав, я не сплю з того часу, як підстрелили Рудольфа. Самій би сказали — не повірила б, що хтось таке зробить. Обом вам уже брама відкрилася, і... і зовсім таке вилікувати я не можу. Лягай, тобі ще не треба рухатися. Прикро те, що ті трави, які Галки знають, уже відійшли, а запасу в них, сам розумієш, немає.

— Мустафа...

— А як би ми тебе знайшли, якби він загинув? Ти краще поясни, що це за курва була та чого вбити хотіла?

Боян замислився. Він ані трохи не сумнівався, що рагана (думати про неї як про Бригіту він поки що не міг) — що рагана ніколи не стане його ворогом, більше того, якщо доля розкидає їх по різних таборах, відьма особисто йому ніколи не завдасть шкоди. Проте... чого не знає, того й не скаже на муках.

Рагана мовчанку зрозуміла невірно:

— Можеш не встидатися: що ти спав з нею, то мене не обходить. Кумам Галкам теж краще мовчати. Я хочу знати, чого чекати.

— Я не соромлюся, тут не зразу збагнеш, із чого й почати. Той убитий — її чоловік. Ти правильно все зрозуміла, був колись гріх. Я й не чекав її тут побачити. Доносити вона не піде, бо я дещо про неї таке знаю, за що не минути страти. Гадаю, якби не хижак, вона вбивати мене не стала б, а тут просто злякалася.

— Чого ж тоді її чоловік стріляв у Рудольфа?

— Він найманець. Кому служить — вона сказала, не знає.

— Ти повірив?

Козак спробував знизати плечима, проте все тіло пронизав гострий біль.

— Чи не однаково? Головне, що вона повірила — Рудольф не той...

— Що Рудольф не Карл.

— Навряд чи її пан стане помщатися за слугу-вбивцю.

Боян не знав, що пропускаючи епізод із суддею, який відпустив двох спійманих убивць, він робить величезну помилку, а Бригіта зробила не меншу, не переповівши йому похмурих легенд, яких свого часу

чимало чула від одного дивака, з яким прожила два роки.

— Тепер, панове, хто там з вас казав, що всі жінки — дурепи?

«Вона жартує! Знайшла час. А може, так і треба?»

- Іх ніколи не каше турних річей!

— Отож доведіть, що чоловіки розумніші. — Бригіта Рудольфа неначе й не чула. — Знайдіть вихід там, де я не знайшла. Нам треба негайно вшиватися звідси, бо ми нарobili шелесту. Але Рудольф зможе сісти в сідло не раніше, ніж за тиждень, а Кири́н — добре, якщо за два. І перші кілька днів їм можна буде їхати тільки кроком, щодня не більше години. А інакше рани відкриються. А слабкими будете іще до-овго...

Ворожбитові здалося, що на його голову впала кам'яна брила.

Розділ VII

Вона — остання

Жовтень 1651 року

Чим більше Кири́н думав, тим безнадійнішим здавалося становище. Навколо їхньої компанії було стільки галасу, що доводилося лише дивуватися, чому ще до вежі не завітав якийсь там осоцький[177] чи інша падлюка. Власне, те, що вони знаходилися в лісі озброєні, за польсько-литовськими законами — то вже злочин, за який карають на горло. (Щоправда, для людей шляхетського роду закон не писаний. Та чи визнають Бендікса шляхтичем? Адже він хоча й дворянин, але не польський...)

Та рухатися пораненим не можна! Далі — якщо враховувати, що хтось, невідомий, але при тому могутній, полює на одновухого рудого барона, то, здавалося б, треба поголити Рудольфу Бендіксу голову, волосся, що відростатиме, більше не фарбувати, припинити вдавати, що в нього відрубане вухо, — але забагато людей бачили його рудим та одновухим.

Ну і, нарешті, Маріора... Кири́н не сумнівався, що свідомо доносити вона не піде — сама себе згубить. Але може потрапити в лапи урядникам — тоді все скаже на муках.

З відчаю козак навіть пробував був викликати потерчат, але... Мабуть, вони правду сказали: вдруге їм не дозволять допомогти братові.

Хоч святому Кири́ну свічку став, та де знайдеш його образ?

Від гірких дум козака відволікла поява Мустафи.

— Чи не взялися б дві чарівні сестри...

Як не маскувалися Галки, певна схожість залишалася.

— ...походити навколо вежі.

Галка-справжня була заперечалася, та рагана глянула, як сотник на п'яного вартового перед тим, як розстріляти його, — після цього обох Стапок неначе вітром здуло.

— Учора будинок пана Марусецького пограбували. Господарів не було, слуги хто в село подався, хто п'яний був. Шукали у флігелі, де жив фон Ертель. Гороскоп, що він склав для молодого пана, дивилися. Та не знайшли нічого...

— Звідкіля знаєш?

— Бо сам їх злякав. Я ж стрілець[178] Марусецьких, мене й залишила пані Ядвіга, щоб я за домом та слугами подивився — я ж не п'ю ні горілки, ні оковитої...[179] Хто заліз у флігель, не бачив, бо сам туди не пішов, а, почувши кроки, вистрелив з пістоля у повітря, та сліди... Сліди отої ханум, яку пан Стефан...

Кири́н назвався Ште́фаном — на десяток волохів хоч один Ште́фан та знайдеться.

— ...Помилував, а вона його — ні. Старий Мустафа не пішов по слідах, бо, добігши до лісу, пані на коня сіла, а її кінь — осьде. І ніхто не чув, щоби десь украли або купили коня, такі речі всі знають. То вона не могла бути сама...

Боян відчув себе останнім йолопом. Кому повірив? Це ж найпростіший та найпереконливіший спосіб збрехати — сказати половину правди, а решту змовчати.

Маріора ні разу не казала, що їх тут тільки двоє! Вони дізналися, що з півдня їде рудий одновухий барон німецький, але ж шлях роздвоювався! Отож один поскакав сюди, другий — а то й двоє! — туди, а жінка чекала їх у вежі! Так... а що ще? А те, що вона хитро підвела його до думки: «Ханс головний, я нічого знати не знаю». А чи може таке бути? Вона отруїла досвідченого шпега. Це ж на словах легко — поміняти кубки, а в житті — спробуй! Вона вмовила найманця Ханса втекти з нею, і так усе зробила, що він не кинув її, відібравши гроші, а обвінчався. Просто кажучи, отаман у цьому загоні — вона, навіть якщо хтось (наприклад, сам Ханс) думав інакше. І це ще невідомо — утікав чоловік з обома конями тому, що кинув сплячу дружину напризволяще, чи відволікав увагу потвори — щось не схожа була жінка на сонну.

А що з того?

— А чи багато людей знають, що барон фон Ертель поїхав саме до Кралевця?

— Менше, аніж порятувалося від потопу. Вона навряд чи дізналася.

Так! Маріора продовжує виконувати своє завдання! Можливо, вона й не знає, на якого князя працює, але це не головне — коли вона повернеться додому, то її знайдуть. Що і навіщо шукала? Одне з двох — або якийсь слід, або... або вона теж полює на скриньку. Ні, Ханс стріляв відразу, так би вони скриньку втратили, після такого пострілу тільки-но і тікати.

Раптом козака кинуло відразу і в жар, і в холод.

«А чого це я вирішив, що вони когось із кимось сплутали? Якщо вони бачили нас, то могли зрозуміти, що... Вони могли зрозуміти, що ми теж — по скриньку, тому й стріляв Ханс у нашого отамана».

Драгон заплутався остаточно, проте ясно було одне — за ті тижні, що вони тут пробудуть, Маріора та її невідомий спільник дізнаються про все.

Несподівано Мустафа посміхнувся жорстко.

— Чи пригадує пан козак, що старий Мустафа казав: я багато жив і дещо бачив? Старий Мустафа, коли ще був молодий, бачив, як люди пишуть замість чорнила молоком. І цього напису не бачить ніхто, поки папір не зігріти... Тому він часто підносить різні папери до вогню, начебто щоби краще розібрати.

З цими словами татарин простягнув Боянові аркуш паперу, де трохи нижче якогось німецького тексту чимось іржаво-рудим, але при тому кириличними літерами було написано: *«пельмиги[180] ис батуси в дудорге никема шайла ш тпайнжозе».*

— А...

— Рука не його.

Те, що явний та таємний тексти написані одним почерком, Боян бачив і сам.

— Листок випав із книги про філозо́пське ка́міння. Якраз тоді, коли челебі фон Ертель їздив до старої пані Марії переповідати, як загинув онук її, завітав до нас один шляхтич смоленський, дуже хотів бачити пана Карла, неначе той був райською гурією, ночував у його кімнаті. Та не дочекався, а потім челебі від пані Марії прибув заклопотаний чимось і зразу подався до Крулевця.

«Не здогадався, де той заховав лист!»

— Челебі бував на Москві?

— Служив у них, та втік до нас.

Отакі! Боян аж поглядом уперся в очі татаринів: невже той вірить, що каже? Утім, він міг і не знати.

Московський уряд добром не відпускав іноземців, які завербувалися на його службу. Втекти? Га, легко сказати — у мирний час офіцерів-німців не посилають у прикордонні міста, а тікати з самої Москви... Це навіть для природного москвитя нелегко, бо не вільно царському підданцеві просто так кудись їхати — це в них називається «*бездельно, мимо государева указа*». У них застави на кожному кроці. Ішов лісами, харчувався грибами? Не кожен це зможе.

Ясно, хто такий Карл фон Ертель, ясно як Божий день...

І трохи ясніше стало, чого на нього полюють.

— Старий Мустафа бачив і те, що буває потім. Там, де починають писати молоком, там закінчують великою кров'ю, отож краще бути від таких людей так далеко, як я волів би бути далеко від шайтана та джинів.

Боян відкрив рота, щоб заперечити, і... закрив його. Мустафа був ким завгодно — тільки не дурнем. Він і сам усе чудово розумів, краще нікуди.

— Багато бачив і чув старий Мустафа... Час від часу він бачить та чує теж старого хлопа Петра, який завжди знає, якою буде зима, а яким літо — і ще жодного разу не помилився. Каже старий Петро — білі мухи, які прилетіли сьогодні, не розтануть аж до Благовіщення. Отож якщо ви змінюєте частину коней на санки, звісно, з приплатою...

А оце вихід!

* * *

Легко думати, коли їдеш, у санках лежачи... Важко думати цього разу...

Сани та коні до саней — верхових не запрягти — влетіли в чималу суму приплати, бо той, у кого їх купляли, розумів, що покупцям потрібно звідси зав'язатися...

Добре, хоч теплими речами розжилися ще у Чернігові — із самого початку ясно було, що доведеться повертатися у холодний час. Та все 'дно довелося ще ведмежу повсть купувати, і теж — недешево. Двох верхових коней також довелося залишити, без них же нікого нікуди не пошлеш...

Отож грошей залишалось мало — хоч на велику дорогу йди! Власне, по ній-то і їдемо...

А їхати ж іще далеко...

Боянові думки всякчас крутилися навколо шпигунського листа.

За час своїх поневірянь на московському прикордонні Драгон дізнався, що у лихих людей цієї держави (з яких і кормових драгун набирали) аж чотири потаємні мови.

Перша, найпростіша, — слова звичайні, але їхній зміст інший, причому інший не просто так, а був у новому змісті сенс певний. Ну, наприклад, «*бобер*» — багато одягнутий, але без зброї та охорони (хутро в бобра коштовне, а битися він не може). «*Замочити*» — вбити, бо «кінці», тобто трупи, найчастіше ховають у воду. Або «*малина*» — хата, де тобі без запитань дадуть притулок та дістануть усе, чого бажаєш (навіть східний гашиш) — тільки б тебе тут знали та мав би ти гроші. (Хоч як це дивно, розгадати таке переносне значення було більшості людей XVII ст. несила, бо 99 відсотків людності ніколи не займалися нічим, окрім своєї важкої праці, тому, зітнувшись із чимось незвичним, вони просто губилися, здебільшого навіть запам'ятати почуте не могли).

Друга та третя таємні мови називалися однаково — «*тарабарською*» — тут або слова вимовлялися задом наперед, наприклад «*йытагоб дзеоп*» — «*багатий поїзд*».[181] Або за кожним складом додавалося «*да*» чи «*та*»: «*вда летасуда обдалатавада*» — «*в лесу облава*». На перший погляд — дитячі забавки, проте, якщо ти та твій співбесідник насобачилися говорити швидко, то сторонній, не привчений, просто не встигне «*перекладати*». І нічого не зрозуміє.

Нарешті, остання та найскладніша — ОФЕНЯ. Це була справжня мова, хоча і штучна.

Кожному (!!!) слову російської мови, крім займенників і сполучників, та ще імен, що дають при хрещенні,

відповідало офенське слово, зовсім на нього не схоже. Утім, змінювалися за родами, числами і таке інше ці слова так само, як і російські.[182]

Боян не сушив собі голову запитанням, хто та навіщо проробив отаку велетенську працю — знав, що відповіді все одно не знайде.

Кілька офенських слів ворожбит знав. Серед них «Батуся» — Москва та «дудорга» — крамниця.

Отож щось із Москви у якійсь там крамниці...

У якій — не розгадати. Що саме — тим більше.

Ну що ж, хай буде, що буде... Цікаво, що там робить Богун?

* * * Вінниця.

Місто Вінниця зовсім непридатне для оборони. Узимку Іван зайняв оборону в монастирі, створивши навколо нього три кільця валів зі снігу, облитого водою. Ляхи втратили половину війська, а здобули лише один вал.

На жаль, у жовтні таке неможливо. А монастирські мури тільки від татар і придатні.

— Вони за дві милі.

Семен Височан промовляє не те щоб пошепки, але вже за кілька кроків його не чути. З цим галичанином завжди так — перед боєм він такий — тихий...

— Кварцяних[183] корогов таки немає.

— Це добре.

Точніше, це буде добре після перемоги, але поки що надвірні війська Потоцького, Калиновського та інших панів якщо й поступаються регулярним, то не набагато. Слабке місце у ляхів — ті три чи чотири корогови, в яких зібралася місцева шляхта зі слугами.

Все-таки неправду співають: «Потоцький, Потоцький, розум у тебе жіноцький», — Дуня Богунова ніколи б не впіймалася на такий голий гачок. Ну, не зовсім голий, голова Богуну — спокуса велика, але не можна вірити чуткам про ворога, бо здебільшого всі чутки ворог сам і розпускає.

Коли стало ясно, що Богун не здає Вінницю... Не поспішай, Потоцький, це вже перша твоя помилка. Богун вивів свої війська з міста. І з містечок вивів. І з сіл. А що він у монастирі Богу молиться, то це нікого не обходить. Що? Ясновельможні пани бояться їхати до своїх маєтків, поки Богун так близько? Правильно бояться.

А Потоцький повірив! Повірив чуткам, що Богун засів у монастирі, бо дізнався про черговий зрив перемовин між Польщею та Швецією і сподівається на війну між ними. Воно було б непогано, проте Богун у військовій справі на інших не покладається.

Насправді, що потрібно козацтву? Передих потрібен, і тому не можна порушувати триклятого Білоцерківського договору, не можна давати ляхам зачіпки. А ще козацтву перемога потрібна, для підняття духу, хай невелика, але чиста перемога, хай хоч дві тисячі ляхів, але погромити їх так, щоб навіть найбільший на всю Польщу хвалько не міг видати цей бій за їхню перемогу. Але миру при цьому порушувати не можна! Що, гадаєте, неможливо? Зле знаєте Богуну із Височаном!

І ще повірив Потоцький, що частина козаків розбрелася — хто змирився та повернувся до рідного села, хто на Січ подався. Не без цього, не без цього...

Коли Потоцькому доповіли, що козаки під захистом табору рухаються Уманським шляхом і що їх трохи більше, ніж доклали шпегі, коронний гетьман тільки кивнув — слід було сподіватися. І того, і другого.

— З Богом, поспішайте! — Коронний гетьман свідомо не взяв кварцяних військ, яким так і не виплатили жолду.[184] Ще, чого доброго, бунтувати почнуть, конфедерацію[185] оголосять. Він узяв власні корогови, корогови Калиновського, попросив у інших магнатів, зібрав до купи всю шляхту, що скаржилася на Богуну. Вийшло трохи більше двох тисяч, з них чотириста піхотинців. Піхота, ясна річ, відстане — та це передбачено диспозицією.

— Усе, як я наказав!

Особисто гетьман не братиме участі в цій баталії. Це не його чину діло, та й не треба звинувачень у свідомому зриву перемир'я. Військá поведе його син — Петро, староста кам'янецький.

Микола Потоцький, попри вік та хворобу, сам скочив на коня. Ну, не без стремен, як личить молодому гусару, але борзо скочив. Закашлявся, обвів поглядом заклопотані обличчя, прикинув, хто щиро непокоїться за його, гетьмана, життя, а хто тільки вдає.

— Найкращі для мене ліки — це голова Богуна!

Колона кінноти рушила навперейми козакам.

* * *

Табір рухався, і тільки погляди, що кидали козаки на польську кінноту, показували, що вони помічають її.

«Удають, що вони з нами не воюють. Можливо, вони навіть гадають, що хтось розпочне з ними переговори?»

* * *

— Сам Петро Потоцький...

— Добре, що він, а не рябий собака.[186] Якби у ляхів було хоч трохи порядку в державі, той би вже був на місці Калиновського.

— А хто тоді на місці Потоцького?

— Староста яворівський.[187] Тільки їх двох я і боюся.

Для Височана думка про те, що Богун може когось боятися, була трохи дивною, проте з оцінкою противника він був, загалом, згоден.

— Поки він ні про що не здогадується. Інакше не так вишикував би військо.

Богун промовчав.

* * *

Петро Потоцький при всьому безсумнівному військовому досвіді ще не втямив, що на війні треба або бути командувачем — або не бути ним.

Микола Потоцький призначив сина Петра командувати каральною експедицією. Але майже до останньої години гетьман (батько, перший сенатор країни, вождь клану) розпоряджався сам, сам організовував розвідку (яка не знайшла інших, крім людей Богуна, козаків на багато миль довкола). Тепер Петро Потоцький мусив втілювати в життя чужий задум на підставі чужих відомостей. У його арсеналі залишився єдиний запобіжний засіб — пан Петро розіслав пікети — невеликі, аби себе не послабити.

Атакувати табір кавалерійською лавою здавалося повним безглуздя, спішитися — безглуздя ще більшим, бо тоді кількасот вояків довелося б залишити за коноводів.

Але Потоцькому здавалося, що він знає, як спростувати слова того француза,[188] який стверджував, що під захистом табору козаки відіб'ються і від удесятеро більшого польського війська.

Цим засобом він вважав маневр, до якого на Сході не вдавалися, та й на Заході він вважався вже застарілим.

Кілька корогів вишикувалися у дві колони, узявши табір у лещата.

Щоправда, доля перших рядів обох колон була сумною.

— Бити по конях! — гаркнув Семен Височан (тепер він тихим не був!).

Сенс цієї команди полягав у тому, що кавалериста з-за шиї коня майже не видно, а легко поранений чоловік може продовжувати бій. Навпаки, поранений кінь майже завжди скидає вершника, а це — у кращому разі — перелом ключиці, що само по собі виводить бійця з ладу. Та колони, ясна річ, не зупинилися — і ті, хто випав із сідел, сконали під копитами наступних рядів. Проте ті загони, що прикривали бічні грані табору, не могли підтримувати безперервного вогню. Втративши приблизно по п'ятдесят людей кожна, колони наблизилися впритул, перший ряд випалив (хто з пістоля, хто з карабіна), затим половина звернула праворуч, друга ліворуч, наступний ряд теж випалив і теж повертав. Караколь — ось як називався цей тактичний прийом.

Щоправда, в житті все було не так красиво, як на папері, бо поранені коні, що скинули вершників, влаштували страшний безлад. Проте частина козацьких коней, запряжених у вози, вийшла з ладу, у рухомому таборі утворилися розриви. Наступні ряди колон спробували увійти в ці ворота, проте в козаків виявився невеликий резерв, який складався з лучників, що посилали стріли градом (не один Петро Потоцький вважав, що застарілість зброї чи тактичного прийому не заважає його використати), а з возів полетіли порохові гранати. Їх бойова ефективність була невеликою, та вибухи лякали коней.

До всього кілька фальконетів ударили картеччю, і кам'янецький староста побачив, як його колони показують тил. Це не засмутило поляка, бо перше завдання було виконане — козацький табір змусили зупинитися. Тепер треба було лише зачекати, поки підійде піхота — хай усього кількасот вояків, але разом зі спішеними драгонами вони візьмуть табір. Шкода, що не взяли із собою гармат, проте такими розкислими дорогами їх провезти неймовірно важко, а легкі фальконети проти табору нічого не вдіють.

Але... Що це за... Зліва, обминаючи невеликий гайок, вилетів кіннотний загін — приблизно в триста п'ятдесят вершників. Це було досить дивно, бо козаки звичайно у кінному строю не атакували (за дев'ять років до того так само дивувалися московські воєводи та татарські мурзи[189]).

На чолі загону... Петро Потоцький перехрестився, але це не допомогло... На чолі загону летів Іван Богун, хоча ще кілька хвилин тому все польське військо бачило, як точнісінько такий самий полковник на точнісінько такому коні їхав попереду козацького обозу, а потім, не поспішаючи, сховався проміж возами. Якщо додати, що за гайком мала перебувати нехай невелика, але застава, — з неї ніхто не порятувався, жоден кінь не прибіг і не пролунало жодного пострілу, — то не слід дивуватися, що думка про витівки нечистої сили запала не в одну польську голову.

Для того щоб зрозуміти оце, слід пам'ятати дві парадоксальні речі: по-перше, найскладніше в кавалерійському бою — це навести лад після завершення атаки, коли частини перемішалися, коні та люди розгарячилися. Навіть найкращим військам на це був потрібен час. Друге — що мистецтво джигітовки та фехтування, яким так любили хизуватися кавалеристи усіх часів та народів (а надто коли на них дивляться дівочі очі), у реальному бою насправді мало чого й варте. Коли через півтора століття Наполеонові скажуть, що єгипетські мамелюки набагато краще володіють конем та шаблею, аніж французи, він відповість: «Два мамелюки легко порубають трьох французів, сто французів мають рівні шанси проти ста мамелюків, триста французів у більшості випадків переможуть триста мамелюків, тисяча французів завжди розіб'є півтори тисячі мамелюків».

У кавалерійському бою перемаже той, чий бойовий порядок щільніший, чий загін розів'є більшу швидкість, та практично завжди перемагає той, хто вдарить із флангу. Зараз Богун зумів здобути всі три переваги — міцно збитий загін на повному галопі вривався у фланг юрби, на яку перетворилася колона після атаки. Вривався, виставивши списи, які при великій швидкості вершника відбити неможливо.

Одночасно з табору вискочили козацькі лучники (що були вже комонні) і засипали ляхів стрілами, поціляючи головно в офіцерів.

Перша колона перестала існувати за лічені хвилини. Загинули, ясна річ, не всі, але вцілілі чкурнули куди очі бачили, тобто їх теж можна було вважати втраченими. Знов-таки — водночас із усіма цими подіями козацька піхота вийшла з табору, та, наставивши списи, рушила на праву колону.

Брацлавський староста наказав сурмити відступ, щойно оговтався від несподіванки — віддамо йому належне, оговтався він швидко, — так що друга колона, втративши всього кількох людей від пострілів найкращих козацьких стрільців, опинилася на вершині пагорба, де знаходився їхній командир з резервом — драгонами.

Тепер кількісну перевагу — хай невелику — мали козаки, проте поляки зберігали перевагу тактичну — вони стояли на горі — та збройну — більшість кінноти була в панцирах. Петро Потоцький вирішив зачекати

піхоту тут, на пагорбі, а тоді... Раптом він побачив, що козацька кіннота розібрала з возів запасні списи замість переламаних у сутичці, а піхота на руках підтягує вози ближче до пагорба. Навіщо? Чекати на відповідь довелося недовго. Хоча дрібнокаліберні фальконети Богуна не могли докинути картеч до вершини, проте ядром — невеликим, фактично великокаліберною кулею — поціляли. Крім того, в козаків виявилось кільканадцять гаківниць та з півтора ста нарізних рушниць.

Натомість польські кавалеристи здебільшого були озброєні короткими карабінами, бандолетами, ба навіть просто пістолями, драгонія — однаковими голландськими гладкоствольними мушкетами. Отож козаки відкрили вогонь з майже безпечної для себе дистанції. Ясна річ, не кожна козацька куля влучала (і навіть не кожна п'ята), проте перед поляками відкрилася перспектива помирати, не платячи смертю за смерть.

— Сурмити відступ! — Бій було програно, треба рятувати тих, хто лишився живим.

Та це виявилось легше наказати, ніж зробити. Далася ознаки головна вада польського війська — слабка дисципліна. Поляки ще тільки зійшли з пагорба та почали шикуватися для маршу, коли козацька кіннота зухвало обігнала польську колону — козацькі коні, що не робили багатомильного переходу, були свіжішими, а самі козаки — легшими (у поляків навіть у легких корогвах багато хто кольчугу носив). Раптом командир однієї з корогов, що їх надіслав князь Заславський, піднявшись у стременах, указав чеканом — і приблизно триста вершників (обидві корогви цього князя та дехто з шляхетської збиранці) спробували атакувати спокусливо підставлений козацький фланг. Проклинаючи все на світі, Потоцький наказав ще двом панцирним корогвам підтримати атаку, а решту розвернув проти козацької піхоти, бо чого тільки не буває на світі.

Якби польське військо справді було регулярним, такий маневр міг би мати шанси на успіх — втім, з регулярним військом Богун і воював би інакше.

Козацька кіннота намагалася відірватися від поляків — здавалося, що це їм не вдасться, що хай і стомлені, але непогані коні поляків доженуть, коли два однаковісінкі Богуни (о Матка Боска!) зробили однакові рухи (тільки один праворуч, другий ліворуч) своїми перначами (а от перначі були зовсім різні, щоб їх не можна було сплутати навіть на великій відстані). Козацький загін поділився на дві частини, двома дугами охоплюючи поляків, а там, де вони розійшлися, з куряви виступив ще один загін козацької піхоти. Гадати, звідкіля вона тут узялася, не було часу. Не так воно легко — мчати просто на рушничні дула, частина поляків почала інстинктивно осаджувати коней, корогви, що під час гонитви за Богом розтяглися, змішалися, перетворившись на юрбу, і тут гримнув залп. А наступної миті з флангів ударили Богуни.

Єдине, що втішало Потоцького, — думка про те, що Хмельницькому доведеться йти на поступки, аби сенат не визнав цю сутичку за *casus belli*, [190] так що, можливо, голову Богуна вони ще добудуть.

— А що, шляхтич шляхтичу вже нерівня? — жоден м'яз на обличчі Богдана Хмельницького не виказував, з якою насолодою він вимовляє ці слова.

Польський гонець у першу мить не зрозумів, до чого тут рівність шляхти, та, добре знаючи козацького гетьмана, не сумнівався, що той зв'яже кінці з кінцями.

— Кальницький полк розпущено, про що ми повідомляли короля Його Милість. Та, дяка Богові, у Речі Посполитій кожен шляхтич може мати стільки війська, скільки він зможе. Надвірні війська старости кам'янецького зійшлися з військами шляхтичів Богуна та Височана Семена — буває, чи мені не знати! Але на цьому-то й стоїть золота вольність шляхетська, в тому-то й рівність братерська! Коли я отак скаржився на вбивство сина мого укоханого, царство йому небесне, король Володислав що сказав? «Якщо у вас шаблі є, хто захищатися забороняє?» [191] Навіть у самому Кам'янці староста шляхтичу не суддя...

У голосі Богдана забринів біль, якого він не зміг приховати, попри всю свою витримку: Суботів укріпив сам Господь, а потім ще батько, небіжчик, додав: потрапити туди можливо було лише греблею, яка вся з хутора й прострілювалася. Був би він удома, нізащо б не відчинив браму, бо шляхтич старості не підлягає, а підстарості Чаплинському — й поготів. Почервоніли б ставки від їхньої крові, і навряд чи отой набрид, що зібрав Данило Чаплинський, витримав би під щільним вогнем на вузькій греблі! Та не було господаря вдома, а наймити першими стріляти в підстаросту не наважилися... І син загинув, син старший, а двом іншим неначе зламали щось — Тимофій знервований став, через дрібниці за шаблю хапається, Юрко навпаки, тихий занадто. Не дай Боже нікому побачити те, що вони бачили!

— Навіть у самому Кам'янці староста шляхтичу не суддя, а в чистому полі — вони й поготів рівні! Або не рівні — у кого шабля гостріша!

...Жодних звинувачень офіційно пред'явлено не було. Микола Потоцький, перший сенатор країни, не міг виступити проти *золотої шляхетської вольності*.

* * *

Сніг падав і падав. Розумні люди перечекали би його десь, а найкраще — в корчмі, та треба їхати... Треба!

Рудольф уже трохи очуняв, кіньми правив. Кирин, лежачи, думав, та придумати нічого нового не міг.

Раптом Бригіта, що їхала верхи, повернулася до саней:

— Halt! — Та коли Бендікс виконав наказ, уже русинською мовою додала: — Ходь сюди, Бояне!

На узбіччі шляху бовваніла досить велика кам'яна брила. А що вітрець, хоча й слабкий, повівав із заходу, то зі сходу від валуна сніг залишився таким, яким був кілька годин тому, і на цьому снігові зберігся чіткий відбиток кінського копита.

Підкова здалася Киринові знайомою.

— На обох були підкови такі. І на коні, якого ти вбив, і на коні цієї...

— Маріори.

Маріорин мерин утік, злякавшись невідомого хижака, але потім Мустафа його упіймав і привласнив, як здобич.

Отже...

— Вони вдвох в одному сідлі їдуть. Подивись, який слід глибокий.

— Ја.

— Тобто їх було троє. А запасних коней не мали.

— Знаєш, я так гадаю, що їхня скарбниця у сумках була, і саме на її коні. А Мустафа її собі взяв.

Справді, Мустафа не дуже-то розводився, щό знайшов при сідлі впійманого коня, та чого б це він став грішми ділитися?

— Як гадаєш, коли їхали?

— Не більше години.

— Доженемо чи тут постоїмо?

Питаннячко було не з простих. Якщо невідомий, що подорожує з Маріорою, вправний вояка, то козаків — у їх нинішньому стані — може й здолати, хоча Бригіта вміє стріляти. Проте стріляти першими — доведи потім, що це були вбивці, а стріляти другими — може, й не буде такої можливості.

- Їдьмо, — прийняв рішення Кирин. — Повільно, бо стояти не можна.

* * *

У наступній корчмі Маріори не виявилось, а розпитувати — побоялися: той, хто ставить питання, завжди повертає увагу — часто більшу, аніж той, про кого розпитують.

Ще через тиждень закінчилися місця, де говорили зрозумілою мовою, і пішли жмудські[192] села.

Німецький офіцер та його слуга, зранені під Білою Церквою, ні в кого не викликали підозри, хіба що до дівчат різні п'янички чіплялися все частіше, втім, Бендікс уже ходив майже як здоровий, тож давав відсіч — поки що язиком (не кожен навіть із п'яниць займатиме пораненого воїна).

Перед одним з литовських сіл і з'явилося відчуття небезпеки.

— Звертаймо!

Рудольф — зразу видно бувалоого воїна — і питати не став, звернувшись на кригу якоїсь річечки, жінки зойкнули, у Бояна зайшлося серце, проте санки не провалилися, а німець мовчки вказав на майже такий самий слід: вони не перші, хтось уже сьогодні на санях їхав.

Кирич перевалився через борт саней, усе тіло пронизав біль... *«Тільки б рани не повідкривалися...»*

— Was ist das?

— Подивитися треба. Як п'ять разів свисну, то повертайтеся, бо пішки не дожену.

Боян притиснувся до обриву, так він бачив шматок дороги, а його самого було важко помітити, тим більше що Кирич знову зібрав свої сили, щоб подати сигнал:

«Ти не придивляєшся до річки! Хто б ти не був, ти не придивляєшся до річки!»

Вершників було троє, одягнені та озброєні як дрібна шляхта, але... Драгон стис зуби. Останній із трійці був з його рушницею.

«Тепер я знаю, який ти, Петре!»

Шпеги — а ким вони ще можуть бути? — проїхали, і раптом... Навіть через триста п'ятдесят років психологічна наука не завжди зможе дати відповідь, як виникають у свідомості людини ті чи інші асоціації, Боян же й слів-то таких не знав, але в голові ворожбита чомусь...

«Йолоп! Тарабарських мов не дві, а три!»

Кирич відійшов далі, посковзнувся на кризі, впав — знову страшенний біль прорізав усе тіло, але це було вже пусте.

«Третя тарабарщина — лише на письмі, її й поважні люди вживають, не лише розбійники. Я щось чув. Точно. Беруть літери. Не всі, приголосні. Пишуть їх у два ряди. Не все, не все, ще було щось! А! Один із рядів пишуть задом наперед! І замінюють літери!»

Боян від хвилювання навіть вихопив з-за халяви ножа, написав літери на снігу. *«Першу частину невідомий писав офенею, слова „пельмиги“ — я не знаю, найпевніше, воно означає „наказ“ (Боян майже не помилюся, воно означало „папери“), отже, „наказ із Москви у крамниці“, далі він перейшов на тарабарщину, бо в офені немає імен, а назви лише їхні, московські, — „наказ із Москви у крамниці Пітера Вайса у Кнайпхофі“. Маємо адресу! А це ще що?»*

— Я ж вам наказав повернутися лишень тоді, коли свисну!

— Цікаво було подивитися, що ти тут робиш. Якби тебе помітили, нас би все 'дно знайшли по сліду, а гуртом легше битися навіть зраненим.

— Бригіто, спитай у Рудольфа, де в Німеччині місто Кнайпхоф?

«А що як воно не місто, а село, маленьке, що тільки свої знають?» — та побоювання виявилися даремними.

— Навіщо питати, я сама знаю. В Кенігсберзі.

— Як Поділ у Києві?

— Майже так. Кенігсберг, Крулевець — це назва замку. Навколо нього три міста та десяток містечок,[193] хоча вони зрослися давно.

«Нам треба туди, але нас випередили суперники».

* * *

Їхати легко, але ж треба і з санок сходити... Біль та слабкість не проходили, рагана зробила, мабуть, більше, ніж можливо, але ясно, що до Крулевця прийдуть не два бійці, а двійко хворих. Жінок, ясна річ, теж

рахувати треба, та... Невесело від таких підрахунків.

— Питися холофой трепа. — Рудольф про те ж саме думав.

— Битися, може, й головою, та рубати шаблею. Ти своїм палашем зараз когось порубаєш?

— Порубаєш. Шкарлуп фіт яйкі.

— Краще б подякували, що живі лишилися, воно вам і не світило. — Бригіта підійшла нечутно, втім, у галасі трактиру їх однаково ніхто не чув.

— Вдячні до скону, та й не лише за це.

Рагана взяла кухля, з якого Рудольф тягнув пиво, понюхала, похитала головою.

— І як це можна пити?

— А тшо мошна?

— Молоко! Я домовилася, нас проведуть потаємними тропками.

Німець був, м'яко кажучи, дуже здивований.

— Ми мошем їхати яфно. Ich bin...[194]

— Du bist[195] глуха тетеря! Скільки разів при тобі згадувалося, що Маріора виконувала наказ когось значного! Може й таке бути, що його, — відьма штовхнула козака, — прикмети в кожного митника!

...Провідник справді виявився схожим на розбійника (а також і на ведмедя), так що Боян намагався не показувати свою слабкість і не відводити руку далеко від аркебузи, хоча відчуття тривоги й не попереджало ні про що. Утім, стежка виявилася не такою вже й таємною, десь години зо дві до козаків нею пройшла ціла валка.

Біда, як завжди, вдарила несподівано — у першому німецькому селі.

* * *

Село було як село... Драгон помітив, що рагана чомусь спохмурніла, та питати було ніяково.

Якийсь собака обстріхував санки, все було як завжди... Раптом старий, що, власне кажучи, од вітру хитався — маленький, зморщений, у якомусь дранті — латка на латку, — витягши з рота люльку, на собаку прикрикнув, Боян навіть не розібрав, що саме було сказано.

Бригіта сіпнулася, неначе її хтось нагаєм оперезав, злетіла з коня, підбігла до старого і заторохтіла, як козакові здалося, жмудською мовою. Потім прислухався — ні, не жмудська...

Старий відповідав тією ж говіркою, але було ясно, що деякі слова йому доводилося пригадувати. Кілька разів у його мові чулося німецьке «дер, ді, дас»...

Відьма раптом утратила інтерес до розмови, плечі її опустилися — здавалося, зараз заплаче, раптом жінка випрямилася, знову стрибнула в сідло, вправно стрибнула, не кожен гусар так зуміє, старому кинула гаманець (той аж не зразу й підібрав його — так здивувався, червоний сап'яновий гаманець лежав на снігу, як великий згусток крові), під'їхала до саней, раптом вихопила з ольстри пістоль, навела його в голову Бендікса... Звела курок...

Обличчя жінки було жахливим: якщо таке уві сні наснитися, прокинешся у холодному поту, клацаючи зубами.

Німець укляк, скам'янів, мабуть, не лише тому, що був слабкий після ран.

«Ні!!! ОСІЧКА!! ПОРОХ, НЕ ГОРИ!» — Боян вклав у цей заклик усю свою силу.

Ще одне клацання — пістоль справді осікся.

— Курва твоя мати, Бояне!

Кирин одного разу вбив людину за отаку образу небіжчиці, проте зараз він навіть нічого не сказав. І також не через слабкість.

...Їм здавалося, що сплинуло безліч часу, хоча насправді — одна-дві хвилини. Можливо, якби Бригіта розплакалася, то все було б якимось інакше, але сліз у неї не було.

— Warum?[196] — нарешті тихо запитав Бендікс, і краще б він цього не робив.

— Варум-гарум! — передражнила відьма. — *Бо твій народ винищив мій народ!* Я сподівалася... казали, що подекуди ще живуть наші... Але — цей...

Він слугою був, старий став, вигнали, як собаку! Він каже — ніде немає!!! Ні-і-і!

Рагана розвернула коня — і помчала.

Кирин знав, що вона не повернеться.

Розділ VIII

Гірше ніж смерть

Грудень 1651 року

Вони продовжували свій шлях, хоча Боян уже не вірив не лише в успіх, але й у те, що їм вдасться залишитися живими. Двоє зраних, слабких чоловіків, дві не дуже надійні жінки, майже без грошей — крім того гаманця, що рагана кинула своєму останньому співвітчизнику, у неї ще один залишився. З усіх лише один знає німецьку, проте ніколи не бував у Пруссії, і вимова за милю видавала вихідця з Півдня Німеччини: і що він робить у зовсім іншій державі?

Щоправда, Драгон трохи пам'ятав латину. Свого часу він почав був навчатися в Могилянській академії,[197] проте від пошесті померли мати і дядько Олександр, і батькові знадобився помічник. Та вони розуміли важливість латини для купця і дозволили придбати книгу «Розмови запросто» уславленого Еразма, що з Роттердама,[198] а майбутній козак, за порадою одного освіченого старого італійця, завчав твір напам'ять цілими сторінками.[199] А що волоська мова, схожа на латину, була для нього другою рідною, то навіть тепер він міг так-сяк розпитати в освіченої людини, де що знаходиться. Проте освічена людина звичайно посідає певне в суспільстві становище, отже, в неї можуть виникнути небезпечні питання.

З таким песимістичним настроєм вони в'їхали до комплексу поселень, що були відомі як Кенігсберг, Кралевець, Кралевець, і зупинилися в найдешевшому заїжджому дворі на околиці Кнайпхофа.

— Це не той Кнайпхоф...

Рудольф, що повернувся з прогулянки-розвідки, виглядав стомленим, а пройшов же не більше як чверть милі... Ото вояки!

— Дивись! Кнайпхоф — острів. На зюйд від Кнайпхоф, на норд фіт нас — громада Форштадт,[200] далі — Прегель, на Прегель острів...

«Прегель? А, так звуть річку...»

— На острофі бург Кнайпхоф. Цей земель налешать Кнайпхоф, та тут фсе окрем і путе окремо громата.[201] Крамниць на остроф...

— І там щось є! Якась річ потужна! — не втерпіла рахман, яку німець брав із собою.

— Прегель змерз ніхт. Піля мостіф тшиста фота, міш мости криг слабкий, миш і то профалиця.

— Тобто влізти туди поночі не вийде.

«На мостах варта — це як Бог свят, та й на околицях цього Форштадта, найпевніше, рогатки».

Цього разу відчуття небезпеки підсилювалося потроху, начебто хтось наближався пішки.

Супутники Боянові вже звикли до таких ситуацій — Галки вмить опинилися на солом'яному матраці (один на всіх був, до речі) і вкрилися периною, за німецьким звичаєм. При цьому рахман прихопила з собою Бендіксів бандолет — останнім часом вона трохи навчилася стріляти — за два-три кроки, дасть Бог, не промаже. Сам Кирин перевірів ніж за халявою — добрий ніж, справжній бахчисарайський,[202]і бити ним можна, і метнути його.

Дверцята комірки (назвати це кімнатою було б занадто) відчинилися без стуку.

Простий чолов'яга, не високий, не низький, не худий, не товстий, білявий та сіроокий — так тут же всі такі...

Боян потягся був за ножем, що в такому становищі зробив би кожен мандрівник XVII століття, та удар ціпком по біцепсу паралізував його руку.

Рудольф та Галки й не сіпнулися, бо кинджал, що його незнайомиць тримав у лівіці, було з'єднано з пістолем.

Одна з жінок зойкнула, злякано зиркнула на незнайомця.

Той у відповідь заговорив польсько-білоруським суржилом, який часто вживала литовська шляхта і який Драгон розумів:

— Та кричіть, скільки влізе, ніхто й уваги не зверне.

«А він справді певен! Чому він такий...»

— ...бо знають, що я від Феми.

Боян знати не знав, хто такий Фема (чомусь подумав, що це людина), але видавати своє невігластво не випадало, а от розмову треба було підтримувати — може, потім щось вдасться зробити, тому він буркнув:

— Таке кожен може сказати.

Непроханий гість тихо, але щиро засміявся:

— А ти на обличчя пана Рудольфа поглянь...

Поглянути було на що. Бендікс неначе привида зустрів.

— ...та в нього запитай, скільки б я прожив, якби збрехав отаке.

— Як Фема узнайт, то айн день. Цвайн день.

«Айн — це один, цвайн — два».

— Можливо, тиждень. Та не позирайте на зброю, якщо хтось із вас мене вб'є, то вийти з кімнати вам не дадуть — вийти ви, *сини мотузки*, можете лише зі мною.

Рудольф шумно втягнув повітря.

— Так, це суд. А я — суддя. Збирати для вас дванадцять судів — забагато честі, ви ж не князі...

Удар Бендікса був несподіваний та страшний — начебто й не поранений лейтенант. Щоправда, наступної миті німець схопився за груди і його обличчя перекошило від болю, проте гість зігнувся навпіл (Рудольф влучив точно під дих), Галка-рахман прожогом рвонула з-під перини, додала прикладом усе того ж бандолета, але німця вже не було в кімнаті. Тут тільки козак зметував, що пришелець — у самому жупані! Німецька зима — не наша, недарма річка не замерзла, проте без теплового одягу все ж не ходять.

Аж двоє ввалилося до кімнати. Хоча обличчя Рудольфа видавало страшенний біль, за руку Маріору він тримав міцно, а ніж упирався жінці в горлянку.

Галки тим часом завершили зв'язувати чоловіка рукавами його власного жупана, які відрізали його ж таки кинджалом.

Рудольф кивнув головою в напрямку до дверей. Кирін зрозумів натяк, майнув на сходи — кімрка знаходилася під самим дахом, — підібрав шубу (що її Маріора, вочевидь, намагалася накинути німцю на голову, проте той ухилився), повернувся назад.

— Чого фи до нас?

Жінка не зрозуміла або вдала, що не розуміє. Драгон на мить затнувся, забув, як буде німецькою мовою «вона», калічачи слова, вимовив:

— Фрау шпрех зі дейч. — І тут же вилаяв себе телепнем, бо, якби сказав рідною мовою, Рудольф усе б зрозумів.

— А! Зер гут!

Щось залопотав німецькою, Маріора закусила губу, щось відповіла, Боянові тон цієї відповіді здався непереконаливим. Мабуть, Рудольф теж прийшов до такого висновку, бо почав зв'язувати непрохану гостю, потім запхнув їй у рота шматок тканини, що відірвав від її власної сукні, з іншого змайстрував кляп для її супутника.

— Фони все прехайль, фони б нас — капут. По ми пачиль їх, фони прехать про Фему...

Маріора рвонулася, та обидві Галки притисли її до підлоги.

— Отне казаль прафда — Фема не пропачить прехні про сепе. Але якшо нас фпити, то ніхто не знайт. Фрау хоче шпрехт? Фимить із рота, та як путе кричати — затушіть.

— Із задоволенням! — рахман, здається, висловила дві думки — свою та Галчину.

Проте Маріора заговорила не німецькою, а волоською:

— Врятуй мене!

«Клин між нами вбиває, сука!»

— Я відслужу! Ми таки так — сказали хазяїну, що ми з Феми, але обличчя ховали, не розпізнає він нас, але якщо він нас знайде тут зв'язаними, такого не приховаєш, а Фема не простить. Я все буду робити — забери лишень звідси.

Боян мало не сплюнув — уже втретє згубити його намагалася, та туди ж!

— Поясни, чому ви сюди з'явилися і до чого тут Фема?

— Ханс убивав людей для Феми. Я не знала, бо про таке не кажуть уголос, та цього разу нам третій потрібен був, аби мову знав, отож чоловік мій покликав Зигмунта, той п'ять мов знає, навіть московську, навчився в герцогстві.[203] Той побоювався, отож Ханс йому й сказав — мовляв, як біда — Фема виручить. А я дізналася, лише коли ви Ханса вбили... Стали ми з Зигмунтом шукати того барона, якщо ми його дістанемо, нагорода наша — як крізь землю... Зигмунт вирішив — ви можете знати, а знайти, де ви зупинилися, було неважко.

— Брешеш. Це ти вирішила перевірити нас. Ну не тяг отой Зигмунт на отамана! Маріора зиркнула зляканим поглядом:

— Ти дійсно чаклун. То залиш мене собі! Як ти чаклун, то боятися тобі нічого!

«Якби ж то!»

Коли Боян переповів почуте всім, промовчавши лише про пропозицію взяти красуню собі (хоча, здається, всі здогадалися), то Бендікс знизав плечима:

— Саме так їх гадайль. Фбифати не мошна. Розв'яшить її.

Щось швидко промовив німецькою, переклав для супутників:

— Зараз ми з нею ходіть, казаль, аби закладаль наші сані. Потасть знак... — Він красномовно провів по горлянці ребром долоні. — Потім ти ропить так — тепе прийнять за Зигмунт. Ми казаль — поїхать не зовсім, ти тут. Ми, казаль, скоро повертайтс.

Маріора увігнала кинджал у серце Зигмунта з такою швидкістю, що Кирін не лише перешкодити їй не встиг — не побачив, як вона схопила клинок. Він рвонув свого ножа з-за халяви, але козака зупинив голос німця:

— Хальт!

— Розумний! — посміхнулася до біса красива жінка. — Буде тривога, всіх перевішають! А якби його живим тут знайшли, Фема добралася б до нього, а він би мене виказав! Ушиватися треба!

* * *

Важко сказати, чи був у Бендікса якийсь план, чи він правив до лавки Вайса у надії на сліпий випадок, але стався саме такий випадок.

— Стій! Оту річ, що в крамниці була, тут провезли!

Бендікс зметикував зразу, розвернув санки:

— Каши кути!

Драгон напружився, побачив слід, схожий на той, який колись тягнувся за Галкою-рахманом.

На виїзді з міста стало ясно, що людина, яка везе зачаровану річ, подорожує з трьома супутниками та двома в'ючними кіньми — тут мимоволі довелось посерйознішати, бо, навіть якби вони з Рудольфом були в повній силі, то й тоді не обов'язково, що вони б узяли гору над чотирма, тим більше, сліди однозначно вказували — всі четверо досвідчені кіннотники.

Рудольф зупинив санки, проте Маріора почала щось казати німецькою, від чого вираз обличчя німця змінився не на краще.

— Він намірився, — пояснила Боянові жінка, — завести мене за кущі та прирізати там. Чи просто покинути, воно одне на одне. Та я розтлумачила, що ви без мене пропадете. Тіло Зигмунтове знайдуть, якщо вже не знайшли, пошлють погоню. Масті ваших коней на заїжджому дворі пам'ятають — по них і знайдуть. Щоб сховатися, треба знати країну.

— А ти знаєш?

— Шість років живемо тут, щоправда, в мандрах усе. Світильник, на ланцюгах підвішений, бачив колись?

— Хто не бачив...

— А під ним темне коло! Зараз піде сніг, а я знаю тут одну мизу, де ніколи не задають питань, а якщо хтось запитає про нас, то ніхто нічого не бачив, не чув, не знає.

«А чи вийдемо ми з тієї мизи живими?»

— Мене не відпускайте: якщо пастка — встигнете всадити ножа чи кулю. Я сказала Рудольфові, де звертати.

Драгон не відчував небезпеки, проте й погоджуватися не було бажання.

— Барон утече.

— Не втече. Ось побачиш, є й від мене користь! Зараз треба самим не попастися, а там... Та щоб я рудого, одноухого не знайшла?! Тим більше, з чаклуном разом, та й Рудольф не вчора народився.

Тим часом санки звернули з головного шляху. Ще півмилі... В Україні це б називалося хутором, причому

багатим хутором.

Хазяїн, немолодий, лисий як коліно черевань, не виказав ніяких емоцій, проте була прикмета, яка підтверджувала слова чарівної вбивці: він не запитав імен нежданих гостей.

* * *

Вечерю подали скромну й поживну — якусь кашу та глечик пива.

Боян засопів, сказав:

— Постривайте! — узяв ложку, кілька разів зачерпнув каші (кожен раз з іншого боку миски), згодував Маріорі і лише потім дозволив їсти своїм — кожному власною ложкою. Тою, яку возили з собою. Пиво теж вона першою спробувала, а пили просто з глечика. Бо отруїти можна й кухоль.

Лише глупої ночі, коли всі поснули, Кирін обережно розбудив Бендікса:

— Фема ця — вас іст дас?

Рудольф піднявся, виглянув за двері відведеної для них кімнати і теж пошепки почав розповідати.

— Таємний суд. — Цього разу він вочевидь доклав зусиль, аби вимовити слово ясно та чітко. — Давно, туше давно кайзер Рорбарт[204] під час одного походу[205] дізнався, що родичі винних залякують судей. Тоді він зібрав дванадцятаро, їх ніхто не знайт! Вони самі не знайт один другий! Тільки сам кайзер знайт, хто вони є.

— А судили як?

— Ф масках.[206] Після похід фони зперегли цей суд, Фема. У нас як? Злодій тікай, айн, цвайн, драй — і фше інше... — Німець затнүвся.

- Інше князівство, — підказав Драгон, що трохи чув про Німеччину, де траплялися держави з одного міста, ба навіть містечка.

— Ја,[207] князівство. Закон...

— Не діє, бо можна втекти.

— Ја, не діє. Фема діє. Фема не купить — ніхто не знайт хто. Фема на кордон не дифись! Фема... тільки найбільш криміналь, там, як... — Бендіксу знову не вистачило слів.

— Нечуване злодійство?

— Ја!

Залишалося з'ясувати лише одне.

— Як же ти здогадався, що вони брешуть?

— Як Зигмунт почав нас судити. *Сини мотузки* — це ті, кого Фема судить, але вона... бере тільки те, що зроплено ф Райх! Ф Дойчланд! А ми там нітшого не робиль.

— Кордон перейшли таємно...

— Ні! Айн — це мізер, цвайн — тут не Райх.[208] Я зрозуміль, фін преше. Але отой Карл... — Бендікс ще раз затнүвся.

— Хочеш сказати, що він учинив щось страшне? Я гадав, він шпигун московитів.

Рудольф замислився. Надовго.

— Не тільки. За його голоф послали в інша країна. Якпи Фема знайт — фін пофернеться, фони просто почекай, нікути не поспішай. Вони вирішили зробити йому капут, навіть як він залишайсь Поланд назафжти. Фема не хфилюфайс, як фін шпигуфаф тля Москфи у ляхів. Фін вчиниф інше, таке, таке... Зер шлехт!

* * *

Прошло три доби, Боян потроху наливався люттю. Фон Ертель, найпевніше, тікав усе далі й далі, контролювати кожен крок Маріори не вдавалося, і все, що вона бажала сказати хазяїну, вона вже сказала. На довершення всього, трансільванська красуня відверто дивилася на нього, як на свою власність, причому в Кирина не виникало жодних ілюзій щодо причини: якщо він і справив на жінку-вбивцю якесь враження, то не невідпорного красуня, а зовсім навпаки: Маріора вважала, що зможе прибрати його до рук та й вертітиме телепнем, як забажає.

Кири́н тільки тихо сподівався, що вона помиляється, що досі не може забути, як сім років тому обвела його круг пальця. Вона була страшніша за скаженого собаку та отруйну гадюку, разом узятих.

Скільки їй тоді було років? Шістнадцять-сімнадцять, ну, може, на один більше. Вона встигла наставити роги своєму хазяїну (а той таки щось у житті тямив!), перехитрила шпигуна, підкорила собі Ханса, хоча втеча з найманцем та з великою сумою грошей мала б закінчитися інакше, а вона — втратити гроші й життя. Вона років п'ять-шість убивала людей!

У той же час — і то саме тому — сердити її було небезпечно. А надто тепер...

На щастя, вона справді передала — через господаря «малини» (як на російський штиб Боян називав мизу), — що той, хто наведе на слід, отримає кілька солідів, а для багатьох «гулящих людей» (ворожбит знову жив московського вислову, бо він здавався найвідповіднішим) це ціле багатство.

— Він не так далеко. Треба почекати, поки піде сніг, щоб ніхто не зрозумів, звідкіля ми з'явилися.

— Ти мене ще стріляти повчи... — пробурмотів Боян, проте вийшло не грізно.

— А як ви його там дістанете? Там теж миза, село досить велике.

Про це вже думали та гадали.

— Тобі за що обіцяли гроші? За вбивство. Поїдемо ми з тобою та одна із жінок.

Навіщо потрібна Галка-рахман, Драгон пояснювати не став.

— Якщо все так, як треба... — (*«тобто якщо скринька при ньому»*) — я його для тебе заб'ю. Половина нагороди — моя.

Насправді, козак і не збирався залишатися у Німеччині та чекати винагороди від Феми. Проте Маріора була потрібна як провідниця, а Галка — щоб слідкувати за самою волошкою — хай та лише спробує її вбити...

Пізніше Рудольф відкрито з'явиться туди, де жив Ертель, і заприсягнеться, що скринька — його. Додасть грошей... Або ще щось придумає.

Сніг пішов другого дня.

* * *

— Не знаю, вона це чи не вона, проте щось там є. Те саме, що й у крамниці було.

— Їдьте додому. Ну, до тієї мизи, де Рудольф з твоєю... сестрою чекає.

Коли Кири́н повторив це волоською, Маріора примружилася:

— А ти?

«Ач, удає, що їй не все одно».

— Чаклун я, не забувай. «Якби ж це ще й допомогло».

До рішення пожертвувати собою Кири́н прийшов просто, без будь-якого надриву. Скриньку треба повернути — тут сумнівів не було. Чи любив козак гетьмана Богдана?

Навряд чи це можна було назвати любов'ю. (Драгон двічі брав участь у заколотах, хоча в обох випадках

його радше просто підхопила хвиля — і тоді, коли після Зборівського миру він приєднався до тих, хто на Січі вимагав іншого гетьмана, і три місяці тому.) Але Боян усе частіше згадував слова Дуні Богунової: «Бо він — це він»...

До того ж саме Маріора допомогла чіткіше зрозуміти, наскільки пустим стало його життя після того, як через нього вихором пронеслася та, що назвалася Матвійком...

Отже, все було вирішено. Як не стане барона, Рудольф прибере скриньку до рук.

Треба було добитися, щоб його не обшукували. Утім, справді, чаклун він чи ні?

Коли жінки поїхали — вони прибули втрюх на двох конях, бо в їхньої компанії після втечі рагани кінь під сідло залишився лише один, і господар мизи позичив ще одного (на Боянову думку, таким конем лише воду возити, на ньому він жінок і відправив), — козак, прикривши пістолі полою, додав на полиці свіжого пороху, перевірів ножі.

Пістоль покійного Ханса він ще раніше набив вухналями, сподіваючись, що цього разу це вже не помилка. Ех... Якби він не зробив цього з рушницею... Побратими залишилися б живі...

Боян рушив коня.

Їхати було нелегко. Жаль до самого себе просто кричав: *«Оцей куц я бачу востаннє! І це також не побачу ніколи більше! І це! І небо...»*

— Ich bin gekkomeh mit Herr Baron von Ertel![209]

«Ви всі нічого не підозрюєте! Нічого! Нічого!»

Щось майнуло у вікні, Боян загорлав щосили:

— Herr Baron! Ich muß mit Ihnen sprechen![210]

І додав у якомусь натхненні:

— Подагоданята! Скотарода тудат будадетат![211]

Високий, худорлявий, рудий, одноухий чолов'яга без верхнього одягу вискочив на ганок.

Навряд чи міг бути ще один такий збіг, але повторювати чужих помилок Боян не бажав:

— Du bist von Ertel?

— Ja...

Один із двох стволів таки затнувся, проте другий перетворив обличчя барона на криваву кашу.

Та береженого Бог береже, а Драгон бачив випадки, коли люди виживали, хоча, здавалося б, мали померти на місці.

Тому він вихопив другий пістоль і додав.

Повернув коня. *«Може, ще й порят...»*

Страшний удар по голові — і все поринуло в темряву.

* * *

Цеберко холодної води привело козака до тями, втім, головний біль не пройшов. *«Хтось буздуган[212] кинув. Смерть буде важкою».*

Удар ногою під ребра.

— Крепкой. — Петро та його два супутники. — Не стогне. Важко з ним буде.

— Ничо, не скажет подлинной, так скажет подноготную.[213]

— Хлопці, а це той, по кого посилали нас. Башка голена, але це він.

— Шукали-терялі, а сам прийшов.

— Токмо до боярина довести тяжеленько станет.

— А що? Лантух!

— Не довезём зимой-то.

Двоє — невеликий, але з виду міцний горішок, із цапиною борідкою та середній на зріст, непоказний — говорили суржилом, причому щось підказувало Драгонові, що тільки маленький з московського прикордоння, другий — просто нахапався десь російських слів, а ось третій, власне, Петро... Неначе з Брацлавщини, але щось не те...

«Знайшов час! Рудольф приїде сюди, вони упізнають його...»

— А німець-то где, а, курвин син? Б... ваші?

— Чхати на них! А як його везти, ворожбит боярський мене навчив. — Петро кивнув на жаровню, де розжарювалося щось металеве. — Аби чари навести, треба бачити, а без очей — ворожби катма.

Тільки цієї миті Боян зрозумів, що він не один в'язень у підвалі — слабко, як кошеня, застогнало дівчатко. Він скопив очі...

Кирин здавна знав, що є такі пани, яким усмак катувати людей, особливо — дітей...

Петро підійшов до дівчини, вдарив кинджалом. Утім, тепер це можна було вважати за милосердя.

— Краще б ви про себе подбали. Скажіть господареві, що про ці баронові забавки вже знає Фема, та...

Боян хотів сказати: *«та послушайте, що він скаже про Фему»*, проте з драбини, що вела до льоху, долинуло:

— О майн гот! — Господар був тут.

— А нам байдуже. Усе зроблено, сьогодні і втекти можна.

«Знав би... Можна було б влаштувати засідку».

І прийшов біль...

* * *

Біль аж палав у роті та горлі, навіть сильніше, аніж на місці виколотих очей.

— М... м...

— Ага, все добре. Що, чаклун, — Петро копнув ворожбита у ребра, — думав, що дорогою здіймеш галас, звинуватиш нас? Гірше, думав, не буде? Буде й іще гірше... Тепер ти тільки «му», як ялівка!

— А как его ваш хозяин пытать будет?

— Одне «му» — то це буде «так», два «му» — «ні». Га-га-га!

— А может, всё лучше было дать выпить? В горло влить — и немой!

— Шкода на нього такий напій витрачати, господар нам його на ту курву дав, що так спати любить... Одна любить, га-га-га!

«Матвійко! Вони її не спіймали!»

— Знати б секрет!

— Господар і сам не знає. Йому один голландець продав за такі гроші, що ми за все життя не побачимо. З Катаю.[214] А цього хазяїн писати змусить. Усе напише.

«Тепер мені палі треба чекати з надією».

* * *

Усе було ще гірше... Якщо можна так висловитися... Темрява...

Нічого, нічого, нічого не бачити. Нічого не можна навіть попросити.

Гріх сказати, але Боян не зразу втямив, як пояснити на мигах, що йому треба до вітру.

Козак їхав — точніше, його везли — на смерть, позбавлений останньої втіхи — чи останньої муки? — бачити небо, сонце, людей...

Навіть спробувати погнати коня, аби, зрештою, розбити голову чи скрутити в'язи, він не міг — везли в санях.

Залишалося... Залишалося сподіватися на диво, якого він сам створити не міг.

...Постріл! Коротке іржання смертельно пораненого коня! Ще, ще постріли! Щось кричить Петро, та його крик переходить у смертельний стогін. Він чує, як люди підходять до санок.

— Шифий! О майн гот, що з ним робить!

— Може, це й краще... — відповідає *той голос*. Хіба вона розмовляє нашою мовою? — Чим тебе заклили, Бояне? *«Щоб ти щастя не бачив?»* А тобі обов'язково бачити мене?

— Ти диви, плаче! — Голос одного з ворогів обірвав видіння.

Чи вислух?

«Я навіть уві сні нічого не бачу! Чи це було марення наяву?»

З того дня такі сни (чи не сни) почали ввижатися часто.

Драгонові здавалося, що його рятують то Рудольф, то Маріора, то Галки Стапки (він дуже реально чув панічний зойк *«Її куля не бере!»*), то Тяфка, то потерчата. Мабуть, він слухав (бо як же ще скажеш? Бачити нічого не бачив) цей сон кілька разів на добу.

Інколи спадало на думку, що так починається божевілля.

«А може, воно й краще. Катуватимуть, а мені ввижатиметься, що з Тяфкою розмовляю».

І раптом — коли згадав про Тяфку — прийшла несподівана думка.

«Песиголовці вміють наказувати тваринам. Без слів. І той, невідомий чаклун, що нацьковував на нас хижаків, теж уміє. То чому б мені не спробувати?»

Сани віз один мерин, двоє з трьох ворогів їхали верхи.

Боян зібрав свою волю в кулак.

«ПОНЕСИ!» — Кінь рвонув так, що, здавалося, сани розваляться. Візниця заволав з переляку.

Але не встиг би козак і до десяти порухувати, як щось свиснуло в повітрі, санки повалилися на бік, він ударився об щось тверде й холодне. *«Крига! Ми їдемо річкою! Знайти б ополонку — та й зразу!»*

Підбігли, почали лупцювати...

— Робята, а это он ли это? Ваш колдун ручался, что он не умеет.

— Може, й ні — яка різниця? Треба ж мені побити когось!

«Дурень. Я дурень. Треба було вичекати. Тобто вдругокроть треба буде вичекати та впасти з якогось урвища. Третьої спроби не буде».

* * *

Вони вже покинули німецькі землі, пройшли землі жмудинів, пройшли, проїхали ту частину Литви, де можна було зрозуміти мову.

Наскільки можна було судити з почутого уривками, тепер вони пред'являли лист глейтовний,[215] підписаний кимось із Радзивіллів.

«Справжній чи підробка? А яка мені користь, навіть якщо дізнаюся? Я вже нікому нічого не скажу... СТІЙ, ХЛОПЧЕ! Згадай, що казав отой Саркіс... Купець Саркіс, вірменин, розповідав про царя Хеттума, як у нього вирости нові очі![216] Чаклун я чи хто?»

Знову всю волю зібрано в кулак:

«Я ХОЧУ БАЧИТИ!»

На жаль, нічого не змінилося.

Він прокинувся і якось зрозумів три речі: лежить у санях один, візниця кудись відійшов, а шлях веде лісом.

Сніг падав досить густо.

«Не встигне занести слід, а шкода».

Не встиг він додумати до кінця, як у вухах забринів голос рагани: «Доц ти викликав сам».

Боян не думав — точніше, не думав словами. Усе його тіло, усе єство пронизала впевненість. «Вийде!»

Кінь рвонув з місця.

— О Боже!

— Нікуди не дінеться!

Петро не поспішаючи закрив флягу з горілкою (поки візниця засідав під кущем, двоє інших зігрівалися), неквапом розвернув коня, який шалено забився, почувши гул.

Вихор, що вдарив Петрові просто в обличчя, був настільки потужним, що кінь аж порачкував. Стихія наче осатаніла, нові пориви вітру несли хмари снігу, за три кроки вже нічого не було видно.

— Ни х... себе! А говорили, он слабенький!

— Помовч! — Петро і сам був приголомшений.

Погоня стала просто неможливою.

* * *

Завірюха вила, кінь, певне, не бачив, куди скакав.

Утім, Драгон і сам не був певен, чи він хоче, щоби конячка вивезла його до людей. Це була вже українська земля, але влада, ясна річ, польська. Знайти осліпленого та без'язикового легко...

Що ж! Може, його милостиво вб'є холод. А навіть якщо і вовки — все ж краще, аніж тортури та паля.

* * *

Кінь, зрештою, зупинився, і Боян почав готуватися до смерті. Це було непросто — розібратися у тому, що коїться в душі.

З одного боку, він не був невіруючим (хоча у XVII ст. невіруючі люди траплялися не тільки серед філософів,

і Мирон-Кирич-Драгон-Боян таких здивував). До того ж потерчата, здається, підтвердили існування Бога та Сатани (хоча, власне, слова *«не ті двоє, про яких ти подумав»* не значили, що ці двоє існують).

У той же час його релігійність, як і віра більшості людей цієї доби (та чи тільки цієї?), значно відрізнялася від офіційних приписів церкви. І думка про те, що священники самі мало що знають, западала хлопцеві в голову задовго до того, як у його життя увійшла магія. До того ж, хоча офіційне богослов'я однозначно трактувало чародійство як сатанинську витівку, в народі (зокрема і серед частини духівництва) ставлення до людей, які *щось уміють*, було радше схвальним. Спадало на думку і те, що, з усього судячи, здатність до чаклунства передається у спадок, через кров, і що він ніколи не використовував магію для своїх забаганок.

Отак розмірковуючи, Боян дійшов двох висновків: по-перше, його попереду чекає *невідоме*, по-друге, від нього нічого не залежить. Крім одного... Спроба (як його вчили) перекинути свою силу *ій*, не просто не вдалася — Драгон просто нічого не відчув.

Отже, дух гори та Бригіта мали рацію — це можна зробити лише в останню мить життя.

Тут пожалкуєш, що не потрапив на палю! Ось, наприклад, тепер — кажуть, смерть від морозу легка, неначе засинає людина, він може й не зрозуміти. І не встигнути.

«Чаклун-то померти може, а от його сила — якби той Боян не встиг перекинути на тебе, вона б сама шукати пішла нового хазяїна — а це могла би бути й не людина».

Боян спробував уявити звіра, наділеного магічною силою. Спочатку думав про вовків та ведмедів, потім додумався до чаклуна-зайця — самому смішно стало.

Раптом конячина рушила з місця. Це ворожбита категорично не влаштувало: чого доброго, знайде людей, а де люди, там влада, польська влада.

«Стій! Ані руш!» — дідька лисого, конячина простувала повільно, але впевнено, неначе знала куди.

Що ж! Сніг продовжує падати. Боян намацав борт саней (ані рук, ані ніг йому не зв'язували — навіщо?), перевалився, врізався в м'який, холодний сніг і скотився кудись униз — конячина йшла понад схилом, чого він не знав.

Падаючи, він ударився об щось головою і знепритомнів.

* * *

Прийшовши до тями, козак не зразу вловив якесь нове, але водночас знайоме відчуття. Нарешті втямив — у роті щось було!

Боян розкрив рота, запустив у нього пальці і мало не знепритомнів знову. В роті був язик!

— Нене! — І зразу затис рота обома долонями. Не вистачало, щоб хтось прибіг на голос! Щоправда, слово вийшло не дуже розбірливим.

— Нене, тату, Матвійко... — ці слова він вимовляв уже тихіше. Так і є — не дуже розбірливо: якщо так і далі буде, то доведеться говорити повільно, аби слухачі зрозуміли. Кирич знову засунув пальці до рота: новий язик був коротшим, вужчим та якимось тупим.[217]

Так, а очі? Боян помацав, — і пальці наштовхнулися на якусь кірку. То, може... Драгон схопив грудку снігу, почав терти, водночас відчуваючи і надію, і острах (а що як ні?) — і крізь рожеву рідину, на яку перетворилася кров, що запеклася, *побачив* світло.[218]

«Подіяло! Хай пізніше, проте подіяло!»

Тепер залишалось розібратися з дуже простою проблемою: він лежав невідомо де, без зброї, без харчів, без коня і без грошей.

Двобушник

Січень 1652 року

Боян стояв на дні глибокого яру, по якому тягнувся невеликий струмок.

«Кожна вода повинна кудись впадати».

Проте перший же уважний погляд переконав козака, що пройти просто берегом струмка не вдасться: він заріс якимись хащами, час від часу стіни яру зближувалися.

Другий погляд переконав Драгона, що видертися на схил йому теж не до снаги. До того ж почала тріщати від болю голова, якій дісталось під час падіння.

Мирон-Кирич-Драгон-Боян рятувався втечею не вперше в житті, і він знав, у якій послідовності треба вирішувати проблеми взимку: спочатку вогонь, потім усе інше.

Козак обмацав себе: що ж йому залишили? Відповідь була невтішною: нічого, ну просто *нічого*.

Отож залишалось одне — йти кригою, не думаючи про її ненадійність.

«Добре, хоч штани не спадають... — спробував пожартувати сам із собою ворожбит, — штани? Мені залишили пояс! Польський шкіряний пояс із залізною пряжкою! Це кресало — залишилося лише знайти кремін!»

Боян почав розгрібати сніг, потім випростався і зареготав: адже він міг запалювати вогонь чарами!

Щоправда, досі він запалював тільки порох. Утім, коли козак наламав хмизу, то незабаром виникло й багаття.

Вогонь, потім зброя, потім їжа... Розгрібати сніг усе ж таки довелося, потім Боян вигострив пряжку об знайдений камінь.

Загостривши, відрізав шматок пояса — на щастя, його можна було обгорнути навколо тіла кілька разів. Важче було прорізати отвір, у який вліз би середній палець, — бо пращу — не дерев'яну пращу песиголовців, а звичайнісіньку — треба надівати одним кінцем на палець, інший, розкрутивши, пустити. Щоправда, для звичайної праці потрібне було кругле каміння, а він знайшов лише пласке, для дерев'яної, та й то лише один камінь — решта були великими уламками.

Проте трохи далі проти течії яр (слідом за струмком) повертав, і тому Боян попрямував туди. Як козак і чекав, там була обмілина, отже, розбивши каменюкою кригу, він знайшов аж два підхожі шматки гальки та ще один плаский камінчик.

Повернувшись до вогнища, довго грів руки, що, здається, перетворилися на дві бурульки, потім почав управлятися з пращею.

Як він і чекав, обидва камінці мали свій норов — один забирав трохи в ліву руч, другий — дещо більше праворуч від точки прицілу. Давно вже настала ніч, проте Драгон продовжував свої вправи, добре, що перестало сніжити й у розриві хмар появилася місяць.

Від уміння влучити в ціль залежало його життя, і козак робив постріл за пострілом (якщо це слово доречно тут ужити), йшов, підіймав каміння, підкидав хмиз і знову стріляв.

Коли, нарешті, камені в більшості випадків стали влучати в обране деревце або місце на схилі, Драгон знову взявся гострити пряжку, що затупилася об тверду шкіру.

Ніж міг знадобитися будь-якої миті.

Раптом козак відчув потепління у пальці — на тому місці, де колись була каблучка, подарунок рагани.

Боян підняв правицю до очей. Ні, каблучки на великому пальці не було, її зірвали, коли він був у полоні. Зірвали брутально, а ранку не обробили — на цьому місці залишився невеличкий рубець.

Оцей рубець тепер і відчував тепло. Чому так сталося, Боян не знав. Чи то в рубці залишилися якісь частини срібла, чи шкіра під каблучкою «заразилася» чарами, але стало знати, що хтось неподалік чаклує, і Боян це відчув.

Само собою, що collega міг виявитися як другом, так і ворогом, тому шукати його було не варто. Більше того, найближчі села (навіть якщо там не було ляхів) слід було оминати десятою дорогою.

* * *

Уранці Кирин вирушив у подорож по кризі струмка. Іти було важко — хтозна й чого частина криги була вільна від снігу, але зате на інших ділянках сніг утворив цілі вали.

Боян провалювався по пояс, ще до полудня довелося зробити привал та розвести багаття — зігрітися й обсушитися. Проте виходу з яру він не бачив ніде, так само, як і живності. Точніше, траплялося кілька птахів, однак вони злітали задовго до Боянового наближення, та й не настільки добрим пращником був Драгон, щоби спробувати збити птаха в польоті.

Несподівано одна кучугура здалася якоюсь... занадто правильною. Козак розгріб сніг. Перед ним був мурашник.

Можливо, сам Кирин і не здогадався б. Але десь, колись чув розповідь, як у голодний рік «з'їли все, й мурашники розорили, яйця їли».

Що ж — для нього голодний рік уже настав. Дорогою давали їсти рівно стільки, щоб не помер. І, зрештою, їдять же ці яйця ведмеді.

...Їсти і справді було можна.

«Navigare nessesere est, vivere non est nessesere», — пробурмотів він улюблений вислів.

Іти було необхідно.

* * *

Яр розширювався, до нього «впадали» менші, бокові яри. Драгон знайшов досить міцну ломаку — відчув себе озброєним не на жарт.

Несподівано він побачив попереду простір, підозріло схожий на замерзле озеро, та хату, розташовану на мису. Козак роздивлявся і прислухався не менше години. Нічого. Дим з труби не йшов, собаки чи худоба не подавали голосу. Отже, покинуте, але там могло бути щось потрібне!

«Щастить мені на покинуті хутори».

І по береговій лінії (а берег був досить крутим), і з напільної сторони замість палісаду було висаджено дерезу; ця жива загорода була з десять кроків завширшки.

Цей зелений мур оберігав від раптового нападу. Просто пройти через колючі (і, до речі, отруйні!) кущі було майже неможливо. Прорубуватися — смертельно небезпечно, бо дреза спалахує легко, а горить жарко,[219] тому, якщо почують, що ти рубаєш, то одна-дві запалювальні стріли — і ти спечешся незгірш від рака. Тому єдине, що залишалось нападникам, — самим підпалити перепону і таким чином виказати себе.

«Не проти орди. Проти розбійників. Але як вони, в біса, самі ходили?» Справді, дреза утворювала майже суцільне кільце. Майже...

З напільного боку живопліт було висаджено у найвужчому місці, перед якимось кам'яним уступом, схожим на вал, тільки природним, а от на березі в чагарнику був розрив, а в ньому лежала якась занесена снігом споруда, що могла бути лише поворотним містком — його брали за один край, розвертали — інший край лягав *осюди*, обминаючи дерезу.

У Кирина виникло бажання піти геть: пробратися не було змоги, а палити дерезу значило би повернути увагу.

Так само виникла думка про те, що коли міст розведено, а в хуторі нікого немає, то там лежить хтось

мертвий, цілком можливо — мертвий від моровиці, а від неї навряд чи порятують чари.

Раптом з хати вибігла якась постать, вимахуючи руками, — людина явно просила про порятунок.

Боян загорлав з усієї сили:

— Міст!

— Зламався!

— А мотузка є?

— Є!

Далі вже була (як сказали б через триста п'ятдесят років) справа техніки.

* * *

Брат Іона (мешканець хутора виявився ченцем), захиляючись, розповідав, як тиждень тому він вирішив перебути певний час на цьому покинутому хуторі, де його навряд чи шукав би отой Юда Ганжа (Боян насторожився, бо про хазяїна колишнього, на прізвисько Турок — так прозвали, бо колись жив у Туреччині, не рабом, а якось інакше, — казали про нього, що знається з нечистою силою...).

Ну, це про багатьох кажуть, хто на відрубі живе, а коли він, разом із робітниками, щез (теж у наші часи не дивина, проте...), а люди, що ходять біля цього яру, стали пропадати, то за хутором закріпилася слава «поганого місця».

Так-от, сховався на покинутому хуторі брат Іона — і нечистий поплутав його міст розвести за собою. А в механізмі щось — крак! І все...

Монаха це спочатку не засмутило, хоча в усьому хуторі не знайшлося ані сокири, ані ножа (крім невеликого, який монах захопив із собою), а підпалити засніжені рослини важко, навіть якщо це дереза. Проте щоночі (хоча і в різні години) прокидався брат Іона від тривоги. Таке було враження, що ворог обступив хутір! Брат Іона, як і належить слугі Божому, вирішив, що ворог цей не його особистий, а усього роду людського, отож творив молитви, поки відчуття тривоги не полишало його (Боян слухав дуже уважно). Сьогодні зранку чернець вирішив, що коли погоня й була, то вона вже давно скінчилася, тому можна облишити притулок, але як тільки підійшов до зеленої огорожі, то всередині все заволатало про небезпеку, і він подумав, що треба ще почекати.

— Вже смеркається. Завтра підемо разом. Тільки розповіси мені про Ганжу. — Боян вирізував зі шматка деревини розщеплену палицю — прашу песиголовців. Іона дивився на це з цікавістю, проте нічого не питав.

— А чого про нього розповідати, ви всі про нього чули...

«Він має мене за опришка».

— ...Юда. Навіть якщо він не той.

Боян мало не підстрибнув. Усе сходилося.

— Ні, ти кажи, отче.

— Коли козаки пішли, тутешні селяни чекали, хто прийде, бо пана вбили. Приїздить, каже: я ваш пан, ротмістр Ганжа. А в нас був один, воював з Ганжею, під його булавою. Тепер не воює, бо після першого миру [220] його до реєстру не взяли, [221] його друзів стратили за участь у якомусь заколоті.

— Він не впізнав Ганжу?

— Ганжа не розпізнав його!

Цьому могло бути два пояснення.

— Може, пожалів?

— А сам Дмитро каже, що з обличчя наш пан — ну викапаний Ганжа, а розмовляє зовсім інакше. І на коні

інакше сидить. І пістолі інакше носить — Ганжа (каже Дмитро) цих, як їх... у сідла...

— Ольстр?

— Не визнавав Ганжа їх зовсім, а один із пістолів Ганжа завжди за пояс засовував за спиною, а цей — два в ольстрах, два ось тут — Іона поклав долоню собі на черево.

Це все було дуже серйозно і змушувало пригадати припущення Дуні Богунової, що, можливо, хтось магичним чином змінив зовнішність і зробив невідомо кого схожим на того Ганжу.

«Когось чи самого себе? В усякому разі, Ганжа поряд, а це — шлях до ворожого чаклуна».

— А чого ти, людина Божа, від нього тікаєш?

Тут розповідь отця Іони стала трохи суперечливою, і Драгон запідозрив, що обставини, через які він залишив монастир, не роблять ченцю честі.

Наскільки вдалося втямити, особу новоспеченого пана Ганжі обговорювали кілька чоловіків (Боян дійшов висновку, що це було у шинку), отець Іона висловив свою думку про Юдин гріх, а потім йому пояснили, що якийсь там Леонтій донесе, як Бог свят.

Отож чернець заскочив до якоїсь Горпини (тут розповідь стала особливо неясною) і побіг до лісу з лантухом різних припасів.

Далі Боян і сам знав.

* * *

Десь зразу опісля півночі Кирин, який про всяк випадок не лягав спати, бо не настільки довіряв новому знайомому, відчув тепло у пальці (на якому колись була зачарована каблучка) і страх небезпеки — водночас. Відчуття було таким, як восени, коли на них із Рудольфом нападали вовки.

Іона теж уже прокинувся й хрестився... Рука тремтіла.

Боян шепнув:

— Мовчи і нічого не бійся, — і вислизнув надвір.

І справді!

За живоплотом (з того місця, де він стояв, чудово видно) — вовчі очі. П'ять пар.

А в нього тільки чотири заряди, по два на прашу!

Раптом Боянові здалося, що одна пара очей відрізняється чимось від інших.

Ні, колір та форма ті самі, але — цю різницю неможливо було описати словами, — але вона була!

«Добре, що у пільмі на такій відстані навіть вовк моїх рухів не побачить».

Кирин розкрутив звичайну прашу, свиснула каменюка.

Є!

Вовк жахливо, неначе людина, зойкнув, і... очі згасли.

Решта тварин завили і порачкували. Боян був певен, що тепер вони підуть — якщо не зараз, то на світанку.

* * *

Боянові не давала спокою одна думка — отож, як тільки зійшло сонце і переконалися, що хижакі справді пішли геть, та поснідали, то він почав розпитувати:

— Казав ти мені, отче, що й господар, і робітники, і, мабуть, родина господаря раз — і щезли!

— Так мені самому казали.

Чернець, до речі, вже підготувався до походу, зокрема, озброївся дубцем, таким самим, який був у того хлопця — Андрія.

— І ти ж мені сказав, та я і сам бачу, що ні зброї, ні одягу, ані іншого чогось не знайшлося.

— Окрім бочок з рибою в'яленою, що ти їв та нахвалював, — вони в одному з льохів були.

— В одному?

Іона подивився з докором:

— Не лазив у другий. Я не злодій: як побачив рибу, то більше нічого не шукав.

«А треба пошукати».

— Я про що, отче. Не схожий цей хутір на пограбований.

— А ніхто й не грабував. Його таким знайшли.

— То, може, господар просто кудись подався та прихопив майно все з собою?

Іона подумав, зморщив лоба, чомусь подивився на небо.

— А наймити? У всіх десь поряд рідні. Хтось би та й сказав. Нечистий їх забрав, разом з майном.

Розмовляючи, вони вийшли на двір і пройшли вже кільканадцять кроків, коли Кирин, випадково глянувши під ноги, раптом побачив, що за Іоною тягнуться оті самі сліди, що звичайним поглядом побачити неможливо.

Козак, неначе випадково, відступив на кілька кроків:

— Смілива ти людина, отче... *Якщо людина.*

— Вгадав!

Обличчя того, хто прикидався монахом, щезло, натомість з'явилося зовсім інше, з одним оком — посередині, точно над носом. Воно, це око, запалало пекельним вогнем — і зразу ж згасло, а дубець, що його встиг вихопити з-за пояса одноокий, випав з руки, бо камінь з песиголовської пращі влучив йому точно у скроню.

Про всяк випадок Драгон уперіщив ломакою. Придивився до обличчя — ні, це не людина-виродок, таких очей у людей не буває... Боян не знав слова «фасетковий» і тим більше не розумів, що така структура дає можливість бачити об'ємно одним оком.

Озираючись на всі боки — бозна, чого тут іще чекати! — Боян обшукав небіжчика, знайшовши бронзовий кастет, ключ, руків'я якого було навіщось обмотане ганчіркою, та гаманець із дрібними монетами, проте... Кирин висипав дріб'язок просто на груди вбитого, вивернув його навиворіт... Ось воно! Пришита маленька кишенька, там — турецький алтин.[222]

Розумно, можна витрусити гаманець десь там у корчмі на долоню — хай усі бачать — я бідняк! Та водночас там є досить вагома монета.

Драгон відійшов, сів на приступку. *«Чому він мене не вбив?[223] Він не знав, хто я! Боявся, що мене будуть шукати, я ж, коли він мене питав про щось, вдавав, що не чую. Отож він тягнув. А про другий льох навіщо сказав? Бо там щось є! А він перевіряв, чи не це мене цікавить, чи не за цим я прийшов! Якби я туди з ним поліз, то й отримав би оцією штукою по потилиці. А отой дивний вовк приходив уночі до нього, до одноокого. Він знав, що вовк прийде, і знав, що я це почую, тому й вигдавав, що, мовляв, ворог кожну ніч обступає».*

Отож треба було знайти другий льох.

Льох був замкнений на замок, до якого і підійшов обмотаний ганчіркою ключ.

Це був не звичайний льох: за дверима починався якийсь коридор.

Перше, що стало ясно, — це доля справжнього брата Іони... Його тіло було зовсім голим, потилиця розбита.

Трохи далі (у прямому розумінні, за два кроки, за поворотом ходу) з'ясувалася й доля наймитів хазяїна. Самого його (з одягу судячи) серед небіжчиків не було.

Ще один поворот лазу — і Боян побачив біля стіни скриню.

Поряд із нею стояла досить довга палиця, мабуть, краще сказати — жердина. На віку скрині лежала торбинка, повна якихось теракотових[224] куль.

Драгон узяв одну з них до рук — куля мала заглиблення з одного боку, яке точно відповідало діаметрові кінця жердини. Боян одяг її на кінець жердини — неначе тут народилася.

Що ж, треба буде спробувати, як воно, якщо їх зі звичайної праці посилати.

Кирин відкрив скриню. Так... Одяг: зверху — чоловічий, під ним — жіночий. Чоловічий на різні статури. Але при тому — однаковий. Козак натяг найбільш підхожий. Викапаний куртянин.[225] І шапка зі сталевими дугами між вовною та прокладкою.

«Везе мені на такі кушме. Знову — на Молдову вказує. Але де зброя, не могли ж вони не розуміти, що куртян без зброї не буває?»

Боян підняв жіноче вбрання — на дні скрині лежало кілька сокир. Бойові частини були всі в чохлах. Кирин обрав одну, явно турецьку, з майже півмісячним лезом, та держакком середньої довжини, проте просто засунув за пояс, без чохла — так швидше можна вихопити.

Коли залишилося дійти до кінця ходу, козак уже мав певну підозру.

І справді — однієї стіни просто не було, натомість можна було побачити берег якоїсь річки, втім, поночі щось розібрати було важко. Треба було тікати, поки не пізно, проте, щойно Боян звернув за поворот лазу, ззаду долинули хлопки, неначе хтось плескав у долоні. Козак вихопив сокиру, відійшов ще на кілька кроків назад і гукнув:

— Підходь, та руки вперед, щоб я їх бачив!

Тяфка виконала умову.

— Ну, здорово. Давно не бачилися.

Кінокефалка радісно закивала, проте, побачивши мертві тіла, почала заклопотано їх оглядати. Особливо уважно обдивилася та обнюхала брата Іону.

— Почекай, там, нагорі, ще один. Одноокий, — Кирин пальцем указав посеред лоба — ось, мовляв, де єдине око...

Тяфка здригнулася, неначе її хтось ударив, вихопила свій незмінний чекан.

— Та мертвий він, мертвий!

У відповідь грюкнули дверцята, які хтось із силою зачухнув, та скрегіт засува.

«Він живий, причаївся у засаді, але почув мої слова й здогадався...»

Довго розмірковувати Драгону не довелося — Тяфка зі страшною, нежіночою силою вдарила ногою по стіні. Те, що здавалося суцільним камінням, повернулося, песиголовиця кинулася у хід, що відкрився, зі швидкістю, на яку Боян не був здатний. Через кілька кроків починалися сходи, по яких жінка влетіла птахом, — і Кирин почув згори сильний гуркіт.

Сам він біг щосили, хоча не так багато її залишилося після тривалої подорожі у вічно голодному стані.

Перше, що побачив, — перевернуту скриню. Порожня скриня закривала вхід. Далі Тяфку, а ще далі — одноокого, що тримав у руках бойовий серп[226] (де тільки й ховав?).

Боян почав заходити збоку. Одноокий крутився, як танцюрист, двоє ледве встигали ухилитися.

Кирин сунув лівицю в торбу, яку так і носив збоку, вихопив глиняну кулю, метнув. Одноокий ухилився, з чого скористалася Тяфка, яка таки зачепила ворога чеканом. Той страшно, нелюдськи скрикнув, похитнувся, і тепер не схибив козак.

Одноокий упав на спину, і Боян навіть не зрозумів — що не так. Лише після того, як Тяфка з люттю завдала ще кілька ударів, він втямив: *не було крові*. І коли песиголовиця останнім ударом розколола голову, як кавун, — *мозок не випав*.

Тяфка взяла козака за лікоть, вивела на двір, вістряч чекана написала на снігу: *«Він не знав, що я знаю про бічний хід»*.

— Знаєш, мені казали, що є такі, як я й ти, як Страхопуд, ті, в кому кров тече, і є такі, як русалки, як потерчата...

Кінокефалка задумалася.

«Як русалки. Убити його важко, і тільки залізом».

— А срібною кулею?

«А оце для мене. Срібло — отрута».

Драгон згадав, що песиголовці гинуть і від звичайної зброї, та не став продовжувати цю розмову — не найкраща тема проміж друзями.

Зате Тяфка знову писала:

«Того, хто голим лежав...»

Тобто Іону...

«вбили сьогодні».

Кирин скрипнув зубами: після сніданку чернець пішов до вітру і надовго пропав. А його, виявляється, вбила потвора. Потвора, що сиділа на сходах, під скринєю, та чула усі їхні розмови. Він, дурень, уже вдруге не помітив такої простої штуки — і через це загинула хороша людина.

«Чому ж я нічого не відчув?»

Відповідь прийшла сама собою: людина, він відчував небезпеку від інших людей, уже песиголовців відчував дуже непевно, а... *тих, у кого не тече кров*, міг виявити лише звичайними засобами.

«Його найняли, а це дорого. Я знаю, хто наймає. Його звать Ганжа».

— А це справжній Ганжа?

Тяфка знизала плечима — мовляв, тобі видніше.

«Мені платять, щоб я знайшла наших, хто наймається до вас для вбивств. Ходімо разом».

Драгон відчув щиру радість — не багато було людей, яким він би довіряв так, як істоті, що стояла оце перед ним.

Тяфка пішла до льоху і повернулася — куртянин куртянином, до пари Бояну. До речі, тягла на плечі ту саму жердину. І дві пари лиж-снігоступів. Подивилися, усміхнулися, Боян (як він це називав) *напустив на себе інше обличчя* — тепер звичайна людина побачила б чолов'ягу років сорока п'яти, сивого, з блакитними (а не чорними) очима.

Песиголовиця і собі теж — викапаний молодший брат.

* * *

Боян не знав терміна «легенда» з лексику розвідників майбутнього, та вигадував саме легенду. Отже, вони з глухонімим братом — волохи.

Чому тут, чому без коней та без зброї?

«Ми — охоронники купця, на якого напали розбійники. Не повірять, про такі напади чутки йдуть, як по воді кола. Відстали від каравану... Не піде. Без коней затриматися можна, лише напившись, або в курв... Та слуги одного каравану п'ють і грішать усі разом... Стий-постривай, хлопче! Ми були гінцями! Точніше, охорона гінця, а...»

Голоси, що долинали десь з-за повороту стежки, змусили Бояна відволіктися від своїх думок.

— Сховайся за кущ.

Тяфка нахабно стягла із супутника торбу з глиняними кулями і виконала наказ.

Кирин напружився, і сліди його супутниці замело снігом. Це було важко; коли вони йшли з хутора, то Тяфка знищила їхні сліди кроків, приблизно, на двісті, а він знесилився за чверть цієї відстані. Залишалося сподіватися, що погоня не здогадається, що вони пішли озером. Спроби ж викликати снігопад чи вітер-завірю-ху не привели ні до чого, і Боян дійшов висновку, що для цього потрібні умови і що до найсильнішого чаклунства він може вдатися, тільки коли його життю загрожує видима небезпека.

З-за повороту з'явилася група селян, озброєних чим Бог послав, проте... судячи з того, як вони тримали сокири, вила, цепи, то під Пилявою та Зборовом без них не обійшлося.

— Доброго дня, православні! — Боян вирішив зразу показати, що він — свій.

— Ану перехрестися! — гаркнув маленький, зморщений дідусь (і де там той голос вмістився, га?).

Кирин у відповідь не лише хрестом себе осінив, але ще й «Отче наш» прочитав.

— Звідкіля йдеш, чоловіче? — дідок явно не вперше допитував підозрілу людину!

— Ох, православні, тут таке, таке діється... Я охоронцем був гінця князя-воєводи. Ми... той... заблукали трохи... потім бачимо — хутір, дерезою обсаджений. На березі озера. А там — нікого. Заночували, вранці старший послав нас із братом на озеро — здалося йому, що на кризі хтось лежить. Пішли ми — ні, це просто колода якась...

У кригу озера справді вмерзла якась деревина, хто бажає — хай перевіряє.

— Повертаємося, — Боян знову перехрестився, — немає на хуторі нікого й нічого! Ні людей, ні коней, ні, — Боян понизив голос до шепоту, — слідів немає! Неначе і не були ми там! Ну, ми й тікати!

Здивований гук пішов натовпом. Не те щоб вони *зовсім* не вірили, віра в диво була в них у крові та кістках. Але одна справа — вірити та ахати, коли тобі переповідають: «Чув я від дядька, а той чув від кума», і *зовсім* інша — ось так...

— А заприсягнутися можеш?

Що ж, була одна річ, якою Боян міг безбоязно присягати, і він уже відкрив був рота, щоби сказати: *«Щоб мені повік щастя не бачити, якщо я брешу»*, коли з-за повороту вилетів хлопчак на маленькій кобилці:

— Знайшли! Мертву! Вовк її!

Люди познімали шапки та почали хреститися, читати молитви.

— Один чи?...

— Один! — підтвердив хлопчина. — Наші по сліду пішли, бо вона ще тепла!

Збіг навряд чи був випадковим — вовки вкрай рідко діяли поодинці, а щоб ще серед білого дня?!

— Вовкулака, я ж кажу, вовкулака!

— Або дводушник, — уточнив отой зморщений дідуган.

Боян ледь стримався, аби при всіх не стукнути себе по лобі. Справді, це пояснює все! Дводушник, як він міг забути?! Людина, чия душа під час сну переселяється в тіло вовка! (Слів «це не просто сон, а специфічний вид трансу, під час якого встановлюється телепатичний контакт», Кирин, звичайно, не знав і не мислив такими категоріями.)

«Ось як на нас із Рудольфом нацьковували вовків! Ось чому не встигла подати знак застава Брацлавського полку!»

*** Лютий 1651 року. Містечко Ворошилівка, побіля Красного

...Що сотня приречена, Семен Яковенко зрозумів майже зразу. Ляхи увірвалися до Ворошилівки зусібіч, і їх було дуже багато.

«Зрада!» — іншого пояснення, чому вартові не гукнули на сполох, Семен не міг уявити.

Про те, що на всіх постах бачили якогось бродячого собаку з явною домішкою вовчої крові, він не знав, а якби і знав, то не надав би цьому значення. І не побачив би зв'язку між цим звіром та тим, що ляхи знали пароль.

Сам він не загинув у перші хвилини тільки тому, що ляхи не стріляли — діяли лише холодною зброєю, явно побоюючись викликати пожежу.

Семен перестрибнув через тин, і раптом його погляд за щось зачепився. Знадобився якийсь час, щоби зрозуміти, за що саме: дзвіниця не палала! Ще восени, після першого нападу поляків на Красне, полковник Нечай наказав мати в усіх селах та містечках фігури.

Сотник Шпаченко цей наказ виконав просто: на дзвіницю затягли кілька оберемків хмизу, залитих смолою. Там же тримали і вартового.

Справді! У снігу перед дзвіницею лежало мертве тіло, що явно з висоти впало.

«З лука застрелили!» — Семен кинувся до церкви.

Зараз! Навіть якщо загориться тільки хмиз, а не сама дзвіниця (та чого б це!) — у Красному помітять вогонь!

...У темряві церкви Семен не міг нічого бачити. Вовка також.

— Так це що, вже не вперше? — питаючи, Боян уже здогадувався про відповідь.

— Та яке вперше — пальців не вистачить усіх загиблих полічити!

— А пан ваш що, йому ж збиток? З хортами вистежити, з рушниць срібними кулями — і гаплик вовкулаці.

Селяни замовкли. Мабуть, хоча усі тут свої, казати про пана зле не наважувалися.

— Не тримає він хортів. На його Дорофея собаки просто казяться.

Це було вже щось! Собаки могли казитися на дводушника. Отож треба знайти отого Дорофея та подивитися, що він за один.

— Не до нас йому. Дівчину упіймав, отаку красуню, спить увесь час, а з нею чоловіки дивні були, у спідницях — то їх порубали.

— Ну, ті теж не сплхували — з трьох десятків пахолків тільки семеро уціліло.

— А дівку все ж захопили в полон!

Серце Бояна неначе стисли лещата.

* * *

— Ти... все чула?

У відповідь кінокефалка ухопила козака за лікоть і потягла:

— Ти знаєш куди?

Тяфка тільки рукою махнула — ніколи, мовляв, усе пояснювати. Мчала так, що Кирина ледве поспівав, хоча під час життя в Московії непогано навчився ходити на лижах. Незабаром вони опинилися на березі річки, з якого було видно панський палац.

Колись це, мабуть, був замок із дерев'яними стінами, на початку повстання його спалили, потім панський будинок відбудували, а мури не встигли — втім, вал було обито водою, так що він блищав, наче скло.

Ну і як забратися? Собак немає, це добре, але як забратися?

Песиголовиця, не витрачаючи часу на писанину, зліпила зі снігу невеликий вал, а потім пальцем проткнула сніг під валом.

— Підземний хід? — Кирина аж схрип від хвилювання.

Взагалі, підземних ходів у легендах набагато більше, ніж у реальності, бо зберегти їх існування у таємниці важко. Навіть якщо змусити копати тунель невідьників, а потім їх перебити, то околична людність знатиме, що раби були, а потім їх знищили. Після чого знайти підземний хід буде легше, ніж охороняти це вразливе місце в обороні. Інша річ на півдні Правобережжя України, де є чимало печер, які ще за часів Русі були (відносно легко і просто) з'єднані ходами з фортецями. Залюднюючи край Поля, люди селилися на місцях, придатних для оборони, часто там зберігалися рештки валів, та не так уже й рідко, будуючись, натрапляли на хід, яким ще за часів Володимира Святославича бігли гінці, щоб повідомити: «Княже, облягли нас печеніги!».

— А де?!

Песиголовиця знизала плечима.

— Тоді ми його шукатимемо до...

Погляд Тяфки був більш ніж промовистий: *чаклуни, мовляла, ми з тобою чи хто?*

«Яким же... Сліди! Незримі сліди! Якщо є підземний хід, то ним, найпевніше, користалися оті потвори, що їх наймав Ганжа, ну не через браму ж він їх впускав!»

* * *

Слід — широкий, яскраво-синій — привів їх до невеликої щілини у камені, що вела до справжнього лабіринту.

Хоча Тяфка бачила у п'ятні не згірш, ніж серед білого дня, вони ніколи б не знайшли дороги, якби не цей слід, що його не лише вона, але й він бачив у темряві.

Нарешті, вони вперлися в двері, Тяфка понюхала щілину, прислухалася, кивнула задоволено, приклала долоні до дощок — і через хвилину, з украй занепокоєним виглядом, відступила назад. Боян повторив цей маневр і зрозумів — двері замкнені на майже звичайний замок: людина наступних століть взагалі б сказала — «звичайний», але для козака внутрішній замок був екзотикою. Він звик до замків, що вішаються ззовні. Але головне було не це — «язичок» замка було зачаровано так, що він... *прилип* (слово «намагнічено» було козаку невідоме). Так що стороння людина, навіть якби змогла вкрати чи підробити ключ, не відімкнула б двері. Нізащо.

І навіть чаклун... Боян нічого не думав далі, тобто не думав словами...

Просто *ніколи* в житті він *нічого* так не бажав, *ніколи*.

Замок тихо клацнув.

Двері прочинилися, за ними — начебто продовження ходу.

Розумно: прості двері не повинні відчинятися прямо в приміщення, куди може зайти кожен.

Майже зразу після дверей вони вперлися в стіну.

А вихід — вихід де?

Тяфка вказала нагору, але там було темно.

Ляда?

Козак поліз, упираючись у стіни руками й ногами. І справді, ляда.

Пізніше, до самої смерті, Кирину не вдавалося повторити цього — багато разів пробував, та не вдавалося більше відкрити замок чи засув на відстані.

Мабуть, більше не зміг так забажати.

Обережно, намагаючись не грюкнути (і водночас посилаючи всюди навколо сигнал «*Ви не чуєте нічого підозрілого!*»), Боян опинився в якомусь підвалі.

Тяфка вискочила слідом, вихопила чекан.

— Залишайся тут, — Драгон прошепотів самими губами, та пояснити не встиг.

Песиголовиця замотала головою, показуючи пальцем спочатку на свій ніс, потім на очі, а далі — на вуха.

Кирич, трохи повагавшись, кивнув — одному з них слід було залишитися тут, бо йти вдвох разом — легше можуть помітити, а в різні боки — де потім шукати товариша? Кінокефалка мала рацію: у неї були набагато кращими слух і зір, а нюх тим паче. Та й як чаклунка вона, вочевидь, сильніша. Приміщення, де залишився козак, до речі, використовували як тимчасовий морг — тут було складено кілька трупів, найпевніше — це ті, хто загинув у вчорашньому бою, ті, чий тіла не забрали родичі. Окремою купкою лежали вісім трупів чоловіків у спідницях.

Боян згадав, що пахолки Ганжі втратили двадцять три людини... Найпевніш, з них поранено понад половину (щоправда, частина поранених неминуче помре), проте невідомі недешево продали своє життя.

Звичка готуватися до всього, яка вже кілька разів рятувала Бояну життя, не полишила його й цього разу.

Кирич узяв одного небіжчика, уважно роздивився його, скинув униз, зачинив ляду, сам одяг його вигляд і ліг на звільнене місце. Це було зроблено більш ніж учасно — до дверей хтось підійшов.

— Тут нас ніхто не може почути, навіть і випадково. Мої пахолки певні, що у цьому льосі нечисто, та й я бачу, що нікого близько нема. Хоча я не вірю в козацького шпега серед нас.

— Шпигунів, мабуть... — *Драгон мало не підвівся, щоби переконатися, що це таки голос його знайомого Ференца.*

— Шпигунів, мабуть, справді немає, проте — чого людина не знає, того п'яна не скаже.

Ференц ступив кілька кроків і зупинився поряд із Бояном, руку простягни — і дістанеш. Мовчанка тяглася, як страшна, нестерпна мука.

Бояну здавалося, що Ференц дивиться на нього впритул, свердлить очима. Смолоскип у руках дивної людини — явного українця з угорським іменем, хлопа, який мав високе становище при дворі одного з найбільших магнатів, — тріщав, чад заповнював приміщення.

— Та немає тут нікого!

— Вірю тому, що бачу. Чому провалилася остання спроба вбити Хмельницького? Один зі слуг утік. Наш з вами пан не надав цьому значення — мовляв, цей хлоп знати нічого не може. А він випадково підслухав та й втямив, що в Чигирині його за таку звістку озолотять. Тепер краще нас із тобою живе, твоя милість.

— Ще сяде на палю!

— Як Бог дасть.

Боянові знову здалося, що Ференц роздивляється його упритул.

— Та чаклунка, що її схопили твої люди ціною оцих втрат...

Серце Кирина неначе провалилося кудись глибоко-глибоко.

— Не треба... Не один я знаю, моїх людей тут більше, аніж твоїх залишилося, та й не простить пан Мартин моєї загибелі... Він проти твоїх, твоя милість, справ з цим чаклуном. Та перестань за шаблю хапатися, я колись зі справжнім Ганжею рубався, ми з ним рівні були... Це ти його вбив?

Мовчанка.

— Ти. Отже, ти з Волощини. Чого ж хочуть боярин Мирон Костін та московський канцлер[227] Ордин-Нащокін?

— Того, що й пан Калиновський, — щоби бидло, що посміло повстати проти Богом даних панів, сконало на палях!

— Ворожбити тут до чого? Тільки не пробуй брехати: частку правди я знаю, а от тобі невідомо, яку саме частку. А пан Мартин дуже занепокоєний, бо якщо про чаклунів знаємо ми, то можуть дізнатися й інші, а католицька церква не дарує такого.

— Давно, років десять тому, пан Костін уклав союз із одним ворожбитом з Неаполя, тому був захист потрібен. Це ж здається, що бути чаклуном — райськи жити.

— Я знаю, що їх можна і вбивати, й хапати. До ладу.

— Той навчив іще одного. І він же вашим людям допоміг з Ордин-Нащокіним.

* * * Одинадцять років перед тим. Молдова

Чоловік дуже правдоподібно вдав здивування. Тобто він справді був здивований, більше того, він злякався, проте вмів приховав це — він умів приборкувати свій переляк, то й мав точнісінько такий вигляд, який мусить мати людина, що прийшла до коханки і побачила в неї незнайомого чоловіка.

— Как говорят там, откель оба мы родом, — в ногах правды нет. Садись, твоя милость.

Непроханий гість — чи господар? — розмовляв російською досить чисто, хоча деякі слова вже прибрали польського акценту.

Людина, що потрапила в пастку, покійно сіла — вона-то без зброї, а от цей — і при шаблі, і при пістолях. І ще один тихо-тихо увійшов у двері, став за спиною.

— А чи вместно сыну боярскому,[228] да немалой породы, мужика торгового из себя корчить?

На обличчі Ордин-Нащокіна (а це був він) не здригнувся жоден м'яз.

— На волохов надежды свои покинь. Князь-воевода и вашим, и нашим, но больше он всё ж Жечи Посполитой приятельствует.[229] И мы с тобой в Хотине, где не пыркелаб[230] — тут паша есть, как тут не быть паше. А в седло твоей милости роспись зашита полкам султанским, кои под Азов направлены будут.[231] Конешно, воля великого государя — да прародители твои в гробах-то не перевернутся, что ты воровским казакам пособник сделался?

Незнайомиць поставив на стіл каламар із пером та пісочний годинник.

— Счастье твоё, сын боярский, што рука[232] у тебя — ни с какою другой не спутаешь. Как поверну я часы — побежит песок. Ни убежать, ани помереть мы тебе не дадим. Не напишешь — кивну я в окно, побежит к паше хлопец... Ну, салтановы заплечные мастера, знамо дело, не чета нашим. Батюшка мой в татарском полоне ничего не сказал, а у нас живо признался, что хотел в Святое Письмо слова «и огнём» воровски

добавить,[233] православную церковь в соблазн ввести, Новгород шведам сдать и великого государя колдовством извести. Так что не дуже тебе турки помучають, ну, потом на кол. Ежели не напишешь.

Московит переступив з ноги на ногу.

— Не ведаю, што писать.

Польський агент — московський утікач — зрозумів, що справу зроблено.

— Да как же не ведаешь? Имена пиши шпегов ваших, да супротив каждого имени — какому он слову поверит. Будет у нас грамотка — отпустим тебя. И Мехмед-пашу вписать не забудь, да чем вы его купили.

Ордин-Нащокін почав писати раніше, аніж упала остання піщинка.[234]

* * *

— Ну, а жінка ж до чого?

— Вона дуже сильна. Тільки спить уже кілька років.

Боян подумки завважив, що про те, як *вона* прокидалася, тут не знають.

— Якщо її просто вбити, то невідомо, куди її сила піде. Якщо в нашого Дорофея увійде, то вб'є його, розірве зсередини. Але Джакопо пише: якщо її, сплячу, вб'ють при ньому, та біля гори, опанує він її силу, стане ще могутнішим.

— А воно нам треба?

Драгон почув підтвердження своїх думок. Можновладці бояться ворожбитів, від яких не відомо, як захищатися. Сьогодні він свій, а завтра?...

— Треба, бо ціна — смерть Хмельницького.

Ференц аж сплюнув.

— Його чари не беруть. То ти, твоя милість, обіцяєш Уманський полк переманити, то...

— І полк перейде, як Богдана не стане. Є такий козак Бублик, що мріє мати великий маєток, а Хмельницький давно обіцяв побувати в нього у гостині на пасіці.

— Дурниці! Хміль не їздить сам! Той Бублик не встигне й курка на пістолі звести, а отруїти — так його самого змусять покуштувати з кожного глечика.

«Тільки б Тяфка передчасно не здійняла тривоги!»

— На пасіку нападе такий загін, що самим своїм виглядом налякав би й стародавніх спартанців, а ще куля їх не бере! Та для цього нам потрібен сильний чаклун.

— Нечисту силу пошлете? Ну, ваша справа, ваша й на Страшному суді відповідь. І де ж ви вб'єте цю відьму?

— Джакомо їде до гори Батіг, тут поряд. Ми завтра їдемо йому назустріч. Він не хоче, щоб його бачили мої слуги. Як і ти — боїться довгоязиких.

— Добре. Однак сподіваюся, твоя милість усе сказав.

Кирину знову здалося, що Ференц уважно на нього дивиться.

«Та йдіть, нарешті! Йдіть! ІДІТЬ!»

...Покинувши свого товариша, песиголовиця розчинилася в сутінках. У її генах та життєвому досвіді більше залишалося від тваринних предків, аніж у людей, до того ж вона була досвідченим військовим розвідником. Отож навіть якби не чари, мало хто міг би її помітити.

Особа одного біологічного виду в принципі не може описати, як сприймає світ представник іншого виду,

тому, коли ми скажемо, що Тяфка дізналася, де знаходиться полонянка, за запахом, це буде так само, якби хтось спробував словами переказати мелодію чи картину.

Застережний захід, до якого вдався Лжеганжа, тепер обертався проти нього — сплячу дівчину поклали в комірку біля кухні, у якій не було вікон. Той вигляд обличчя, який з'явився у кінокефалки, коли вона це зрозуміла, можна приблизно передати словами *«презирлива посмішка»*.

Тепер залишалося дочекатися повної темряви, проте де? Підвал, льох, чи як це назвати, де вони вийшли, знаходився просто у товщі валу, однак туди пройшли двоє.

Серце Тяфки зайшлося з переляку, бо (як їй здалося) вищий, зі смолоскипом в руці, не піддавався гіпнозу, проте Боян виявився сильнішим, аніж вона думала, — і його не помітили.

Тим часом розвідниця знайшла собі притулок — у дворі замку стояло кілька саней, і вона сковзнула під одні з них, — добре, що сніг біля санок був утоптаний — з них явно щось недавно знімали, вживати заходів для маскуванню не довелося. На снігу вона могла пролежати значно довше, аніж людина, не раз і ночувала в кучугурах.

Перебуваючи у такій позиції, вона замислилася над дивними жартами долі: наскільки було їй відомо, це була перша дружба (не ділові стосунки, а саме дружба) між людиною та плосколицим (так приблизно можна перекласти назву, що її дали песиголовці виду *Homo sapiens*), утім, її завдання і полягало в тому, щоб перекрити назавжди переходи між світами, бо ситуації, коли в одному світі наймали вбивць для іншого світу, давно стали всім поперек горла.

На щастя, жоден чаклун плосколицих не вмів пробивати нові шляхи. Щоправда, у них з'явився один, що дещо наблизився до цього вміння, проте його сила була явно недостатньою. Тільки якщо він об'єднає свою силу з іще потужнішою (Тяфка бачила й інші можливості, аніж принесення в жертву Вівіани[235] у летаргічному стані біля гори) — тільки тоді...

Отже, його треба вбити, а якщо він ще й ворог мого друга — ще краще.

Уже після півночі песиголовиця почала діяти.

Чорний хід зачиняли зсередини на гачок, а поряд із ним сидів на ланцюгу величезний собака. Імовірно, що дводушник через чорний хід не ходив.

Кінокефалка й вухом не повела — не народився ще такий пес, щоб на неї гавкнув.

Справді, сторож філософськи дивився, як Тяфка відкрила гачок лезом чекана.

Комірку, перетворену на камеру, охороняв вартовий, якому спочатку здалося, що йде сам Ганжа (якби це справді був його господар, вартовий здивувався б — чому з чорного ходу), потім він побачив пару вогненних очей і провалився в пітьму.

На солом'яній підстилці поряд, але одягнені, лежали Вівіана та Дорофей — дводушник.

Тяфка не здивувалася: вона знала, що людина, яка в трансі входить у контакт із вовком, може видавати звуки та робити рухи, що їх не варто чути й бачити стороннім. Тим більше, що людина, яка опанувала таку магічну техніку, поволі втягувалася, вже не могла жити без такого контакту, причому починало розвиватися гірше, що було в обох іпостасях, і за дводушником тягся кривавий слід.

З її точки зору, дводушність була настільки протиприродною, що песиголовицю просто знудило, коли вона уявила собі, що тепер відчуває Дорофей, який сам викопав собі яму.

Убити його було небезпечно — смерть дводушника відчув би вчитель, проте якщо люди знали два види гіпнозу — звичайний (для якого треба людину приспати) та сугестію, то Тяфка та її родичі вміли загіпнотизувати людину, що сама себе ввела в транс. Підкорювати «я» цієї людини, навіть якщо воно перебуває далеко від тіла — але ж зв'язок залишається.

Так само вони вміли й виводити людину з летаргії.

— Тепер нам треба до гори Батіг! — Боян не знав, чому його змусили нести сплячого дводушника, він просто йшов підземним ходом, пояснюючи все Тяфці.

— Ви двоє, а я — в інший напрям. — Кирин від несподіванки вдарився головою об стелю. Дівчина говорила з сильним акцентом та не зовсім правильно.

— Не ображайся, я ж тебе не знала зовсім, от і вдавала, що мови не знаю.

Вони вийшли на свіже повітря, Вівіана обернулася, і Драгон відчув щось незвичне...

— Тепер кожен, хто піде за нами, заблукає обов'язково, навіть якщо він знає оці печери, як власну кишеню. А нам треба розлучитися, хлопче. Назавжди. Можливо, якби інакше... Я могла б спробувати забути, що в мене є чоловік, від якого я не бачила зла. І який шукає мене. Могла б спробувати... Хоча щастя не для нас, я не знаю жодного порядного чаклуна, який був би щасливий. Та доля не жартує. Я зняла з тебе отой... біль, що ти мав зазнати через те, що побачив мене.

«Щоб ти щастя не бачив!»

— Зняла чи взяла на себе?

— Ну вже ж взяла.

Кирин, не тямлячи нічого, кинувся до жінки — і наштовхнувся на невидиму стіну. Вона була... неначе просто повітря, але міцніше за камінь.

— Пробач мені — і не згадуй лихом.

* * *

Джакомо, що його на Москві звали Яковом-фрязіном та вважали лікарем боярина Ордин-Нащокіна, боярина, який сподобався молодому царю Олексію сполученням європейських звичок у побуті та чисто азійської жорстокості, яку він проявив під час придушення заворушень, їхав тільки з одним холопом.

Той, хто стане свідком жертвоприношення, мусить померти, а якщо їх буде багато, то це може бути небезпечно.

Охоронець дивився уважно, але він був простою людиною.

Джакомо не відчував небезпеки: він міг відчутти її лише від звичайних людей, що немало, хоча мартелові завжди поступалися за цим параметром бояновим...

Позаду безгучно майнула тінь, і щелепи вовка вп'ялися в горлянку Якова-фрязіна.

Охоронець навпіл перерубав звіра, але було вже пізно. Тієї ж хвилини тіло Дорофея, що лежало в кущах між Бояном та Тяфкою, почало здригатися, корчитися, неначе в нападі правця.

Тяфка схопилася на ноги, зі страшенною силою розкрутила оту саму жердину з глиняною кулею на кінці, трохи нахилила її на черговому колі — і куля врізалася в голову охоронця.

Драгон відкрив рота, щоби спитати «навіщо», проте зрозумів сам: пахолок мав деякі здібності, після того як сила італійця остаточно вб'є самого Дорофея, вона увійде в Тяфку, а от сила самого дводушника? У нього вона не потрапить, надто вже інша. І в Тяфку не ввійде.

Ще один дводушник нікому не потрібен.

А Лжеганжа з пахолками ще довго блукатимуть у печерах, не розуміючи, чому, знаючи шлях, вони весь час звертають не туди.

* * *

— Твоя частина винагороди. — Богун передав Бояну чималенького гаманця.

— Дякую, пане полковнику.

Явно ж дав свої гроші.

— Рудольф угору пішов.[236] Про Бублика Максим давно знає. А до тебе... Не лаяв ще мене, що тепер

забагато людей знають, хто ти?

Богун підвівся.

— Капуста вже розпитує, хто та що. Вихід єдиний — я зміню тобі увесь вигляд. А ім'я заміниш сам.

Знову те саме! А чого ти чекав? Триумфу, як у стародавньому Римі?

Козак звівся на ноги, і гірка посмішка скривила його вуста, поки він шепотів:

— *Обре, сховайся добре!*

Епілог

Дні розплати

Травень 1652 року

Максим Нестеренко, що віднедавна став ще й корсунським полковником, подивився в обличчя козака, якого дуже хвалив Богун (а коли Богун когось хвалить, до цього слід прислухатися):

— Давай, хлопче, до нуреддина! Передай: якщо нічого не змінилося, хай дадуть сигнал. Можеш додати — татари схопили муштрованого собаку.

* * *

Кого боги хочуть згубити, того вони позбавляють розуму. Практично всі в панівній польській верхівці розуміли, що Богдана Хмельницького *«треба боятися тим більше, чим більше він виявляє покори»*, проте це розуміння залишалося, так би мовити, теоретичним. На практиці, як і передбачав Рудольф Бендікс, смерть двох великих гетьманів призвела до запеклої боротьби, щоб не сказати — до непристойної свари, яка не обмежилася протистоянням між прихильниками та противниками короля. Кожен клан сподівався провести свого кандидата, або, як мінімум, підставити ніжку конкуренту.

Згідно з традицією, яка, втім, не мала сили закону, місце великих гетьманів повинні були посісти гетьмани польні, а от на їхні посади треба було призначити нових людей. Та проти польного литовського гетьмана Януша Радзивілла, протестанта за вірою та людини непересічної, піднялися всі нікчеми й нездари, які почали галасувати, що він еретик та прихильник *«мирної партії»*. У свою чергу, Радзивілл не бажав бачити не лише великим, але навіть і польним гетьманом королівського ставленика Віцентія Гонсевського, хоча той був обдарованим полководцем, і якби Радзивілл зважав на інтереси справи, то про кращого заступника і не мріяв би.

Отже, Радзивілл наказав своєму прихильнику Владиславу Сицинському накласти veto на всі рішення сейму. Доленосність цього рішення полягала в тому, що досі принцип *liberum veto*, тобто одностайності, існував лише на папері — навпаки, коли держава перебувала у тяжкому становищі, рішення приймалися більшістю голосів, а меншість підкорялася. Тепер становище було таки тяжким — саме тоді пролунали слова: *«Хмельницький мовчить, мов вовк у засідці лежить»*, — проте увага польської еліти розпорошилася між сотнями різних міжусобних конфліктів, переважна більшість магнатів була радше задоволена новим прецедентом, що дозволяв зірвати прийняття не вигідного комусь рішення. Серед усіх інтриг мало хто згадав, що заходи з підсилення війська, яких треба було вжити негайно, відкладаються на невизначений термін. І що Білоцерківський мир залишається незатвердженим. У такій ситуації Мартин Калиновський, що виконував обов'язки великого коронного гетьмана, але теж почув під час цих конфліктів про себе багато цікавого, вирішив, що відсутність ратифікації мирного договору розв'язує руки не лише Хмельницькому, але і йому, Калиновському.

Він знову посватався до дочки Лупу, Розанди, вважаючи, що на суперництво Тимофія Хмельницького можна — після Берестечка — не зважати. Водночас він призначив збір військ під горою Батіг, явно мріючи не лише про шлюбний вінок, але й про лаври переможця. Проте війська, як завжди в тогочасній Польщі, збиралися повільно. Визнаючи розміри табору, польський гетьман зважав на те, що в ньому повинні розміститися не лише польські війська, але й Уманський полк. (Взагалі, впевненість Калиновського в тому, що

його колишні кріпаки обов'язково перейдуть на бік колишнього пана, просто вражає.)

Щоправда, повідомлення польського мемуариста, начебто для оборони такого табору мало було б і ста тисяч війська, — явне перебільшення: на сто тисяч Калиновський розраховувати просто не міг, не було стільки війська в Польщі, проте тих двадцяти тисяч, які пан Мартин успів зібрати, однозначно було не досить, навіть якби раптом спішені кавалеристи (яких було три п'ятих від загальної кількості армії) виявилися добрими вояками в обороні.

Такою була ситуація, коли польський гетьман отримав листа від гетьмана українського:

*«...Не хочу таїти від вашої милості, що зухвалий син мій, Тиміш, зібрав кілька тисяч війська для того, щоб змусити до шлюбу за дружину дочку Молдовського господаря. Застерігаю вас, ваша милість, щоби ви відступили з військом **до польського кордону**[237] і звільнили волоське прикордоння...»* Страшний, незносний не лише для Калиновського зміст полягав не в тому, що йому пропонували поступитися нареченою, і навіть не в тому, що пропонували добровільно змиритися з переорієнтацією Молдови. Зухвалим викликом були слова про польський кордон. Адже юридично не лише район Батога, але й урочище Маслів Став, де зібралися козацькі війська, належало Польщі! Погодитися з таким ультиматумом значило де-факто визнати незалежність України!

Звісно, воювати можна було по-різному: чимало досвідчених вояків пропонували відступити (Лупу, найпевніше, зустрів би «хлопа», що націлився на княжу доньку, вогнем, поки підійдуть підкріплення і можна буде вдарити на послаблене козацьке військо). Проте Калиновський отримав водночас із кількох джерел повідомлення, що козаків лише чотири полки, що веде їх Тиміш Хмельницький, який ще жодного разу не командував у великій битві, а нуреддин-султан,[238] який виступив без ханського дозволу, має лише Буджацьку (тобто звичайно погано озброєну) орду. *Сила цієї дезінформації полягала в тому, що кожне слово було правдою.*

* * *

У ці дні відбулася ще одна подія...

— Ти диви, Яне! Цієї печерки тут не було!

— Може, й не було. А може, була!

— Та ні, я ж тут у мого пана десять років служив гайдуком, за левенцями ганявся, кожен куц знаю. Не було її!

— Та, мабуть, хтось викопав. Мало що...

Невелика група пахолків одного з польських командирів, яку було послано по хмиз, ішла повз новоутворену печерку, не зупиняючись.

— Го-о-оре-е! Го-о-оре! — *Хто це сказав?!*

— Матка Боска Ченстехоска...

— Ієзус!

— Ієзус — Марія!

— Хлопці, не жартуйте так!

— Та які, в біса, жарти!

— Не згадуй, дурень, накличеш.

— Го-оре!

Голос явно йшов з печерки.

— Згинь, розсипся, нечистий! Патер ностер!

— Михал, ти ж учений! Зроби щось!

Про те, що Михал був колись ченцем, та втік з монастиря, коли його викрили у порушенні деяких обіцянок, знали всі, крім начальства. А начальство не знало, бо знати не бажало.

Михал набрав повні груди повітря:

— Якщо ти добрий дух та посланий до нас святими заступниками з попередженням, то кажи, а не лякай! Якщо ж ти явився з пекла, аби богобоязких християн спокушати, то тікай сам, поки ми ксьондза не привели!

— Я бу-ув людиною!

— Скажи ім'я своє, ми служби замовимо! Заприсягніться, панове!

— Замовимо, замовимо!

— Присягаємо!

— Спасінням душі клянуся, тільки нас не чіпай!

— Не-е до-опо-омо-оже! Бі-іда! Бі-іда насу-ува-ається на-а польське-е ві-ійсько-о! Бі-да-а!

— Ти до пуття говори! — остаточно знахабнів розстрига Михал, — у решти вже зуб на зуб не попадав.

— Т-та ясно, яка біда! — не витримав Ян.

Голос замовк, утім, усім справді було ясно, яка біда може трапитися з військом, на яке насувається ворог.

— Роздеруть нас вовки, рознесуть круки!

— Бідні діти мої, синочки!

— Цить-бо! — Михал гаркнув так, що дехто аж присів. — Загинемо ми в бою чи живі залишимося, про це лише там, — він підняв палець догори, — знають. А от якщо ми комусь із панів чи ксьондзів бовкнемо, то точно живі не будемо! Скажуть, що ми з нечистою силою спізналися, далі ясно? Отож мовчіть!

Але хіба можна отаке при собі втримати? Чутки поповзли табором...

* * *

Не впізнав! Максим Нестеренко, з його спостережливістю, — і не впізнав!

Це було радісно, але водночас страшно — неначе з рідним обличчям хтось відрізав усе минуле життя.

Боян розвернув коня, обігнав довгу колону. Вона дійсно складалася з чотирьох полків. Інше питання, що до кожного з них прилучилося по кількасот бувалих козаків із Січі та полків інших, яким раптом закортіло кудись поїхати в своїх справах. Пояснювали вони це по-різному, але чомусь опинилися всі на Масловому Ставу.

Менше ніж через півгодини показалася колона татар. І про нуреддина ніхто не брехав. Вирушивши в похід без офіційного ханського дозволу, він вів в авангарді козацького війська Буджацьку орду. Власне, кримські загони, озброєні набагато краще за буджацькі, рухалися позаду козаків, на чолі з карач-беєм.[239] (Про те, що ще далі рухався п'ятий — Уманський — полк, Боян дізнався вже під час битви.) Ясна річ, польська розвідка, хоча й із запізненням, але дізналася, і намагалася переслати повідомлення, проте карач-бей не вчора на світ народився — розіслав дозори так, що не лише пес — миша не прошмигнула б.[240]

Поряд із нуреддином їхав літній, кремезний вершник, озброєний луком та шаблею. Обличчя його було неможливо роздивитися через міську.[241]

Саме ця людина і переклала нуреддину Боянову доповідь, потім вони про щось порадилися турецькою мовою, нуреддин віддав наказ, один із татар дістав з в'юків середніх розмірів дзеркало, упіймав сонячний промінь, послав «зайчика» в напрямку до козацької колони.

Нуреддин ще щось наказав, до нього підскакав десяток татар — молодих, багато одягнених.

Драгоман і собі вигукнув:

— Романенко!

Пізнати голос, приглушений забралом, було неможливо, тому Боян не впізнав — здогадався.

Чотирма козацькими полками справді командував Тимофій Хмельницький.

Богдан Хмельницький командував усім військом.

Ще десяток козаків — теж молодих, теж добре одягнутих — відірвалися від невеликого загону, що, мабуть, виконував провідницьку роль.

Вочевидь, отаман цієї групи був знайомий зі старшим татарського десятка, бо вони обмінялися привітаннями, ще хтось гукнув:

— Кардаш козак![242]

Двоє командувачів із почтом піднялися на пагорб, поряд із ними опинилися троє, в яких Боян за одягом упізнав московита, турка та угорця, найпевніше, з Трансільванії.

Бояна ніхто б не пустив разом із ними, але він і сам знав, що видно з вершини — двадцять молодих хлопців їдуть до польської застави, потроху перетворюючись на чорні цяточки.

Боянове серце стисли незримі пальці. Він не знав вислову «психологічно точний розрахунок», але відчував саме це. Ну не могла пихата польська шляхта ґречно зустріти парламентарів від хлопського війська, вважаючи це військо слабким!

Сплинув якийсь час, що здався Боянові вічністю, — і десь здалеку почувся залп із кількасот рушниць...

Богдан Хмельницький домігся свого, і гінці з іноземних держав тепер засвідчать перед своїми урядами, що *поляки першими порушили Білоцерківський договір*.

А двадцяттеро молодих хлопців лежать, придавлені вбитими конями, їхні пальці в останніх конвульсіях рвуть траву... Тепер уже навіки брати...

Кардаш татарин... Кардаш козак...

* * *

Атака польської кавалерії на Буджацьку орду нагадувала спробу рубати комарів шаблею: татари кинулися врозтіч, на скаку обертаючись та стріляючи з луків. Гріх було б сказати, що Калиновський не розумів — його заманюють далі від табору, який саме атакують козаки. Проте (як він гадав) чотири полки — це вісім, десять, ну, щонайбільше дванадцять тисяч (дванадцять — якщо взяли з собою погано озброєних). У таборі залишилося вісім тисяч добірної іноземної піхоти та кілька тисяч обозної челяді[243] — навіть якщо вони не зможуть здолати козаків самотужки, то першу атаку точно вже відіб'ють, після чого кавалерія повернеться та вдарить на козаків у чистому полі, а татарам, щоб знову зібрати військо та відновити в ньому порядок, буде потрібно більше часу, бо в них військо не регулярне. Проте якраз тоді, коли здавалося, що першу частину плану успішно виконано, пан Мартин побачив із правого флангу величезні стовпи пилу, який могли здіймати тільки великі сили кавалерії, а... козаки підійшли впритул до табору, і стало ясно, що їх не десять тисяч, а всі п'ятнадцять. Добре озброєних. У той же час головні сили татар, обійшовши табір по дузі, націлилися на ті ворота, що їх за планом повинна була захищати спішена гусарія, яка саме ганялася за буджаками. Калиновський віддав необхідні накази, чітко розуміючи, що все це вже нічого не змінить.

* * *

Боян, який встиг приєднатися до головних сил, біг до польського табору, стискаючи в руках свою аркебузу та сокирку, з острахом чекаючи залпу. І залп був, тільки чомусь поряд із ним ніхто не впав. Разом з іншими козак опинився на валу, зразу побачивши, що він — на цій ділянці — пустий, а наступної миті — як один із загонів обозної челяді, зійшовши з укріплення, атакує інші, з лав яких, утім, дехто теж повертає зброю, а решта задкує, не бажаючи помирати за своїх панів. Ще за хвилину він мало не зіткнувся з Максимом Нестеренком, що обіймався з Ференцом Сербиним.[244]

«То ось воно в чому річ».

Несподівано табір сповнився тупотом, брязканням та кінським іржанням.

З-за якихось возів з'явилися панцирні кіннотники, козаки дали залп. Один поляк, що зумів подолати верхи мішанину з різних уламків, людських та кінських тіл, спробував дістати Бояна списом, проте його кінь рухався кроком (і не міг інакше), тому швидкість списа була невеликою, Боян перерубав держак, хтось пальнув над Бояною головою з пістоля, влучивши ляху просто в обличчя.

Козак з півоберта вистрелив у коня іншого ляха, дістав удар шаблею по шапці, проте сталеві дуги між підкладкою та лицевою тканиною витримали — тільки й того, що у вухах закалатав набат — завдав удару, який, проте, розтяв повітря, бо за півсекунди до того панцирника вирвала з сідла куля з гаківниці — із захопленого валу вже вели вогонь козацькі стрільці. Проте польська кіннота прибувала й прибувала, козацькі музики сурмили відступ. Богдан Хмельницький вирішив дати можливість діяти своєму головному союзникові — паніці.

* * *

Справді, становище поляків було гіршим, аніж це можна було б сподіватись, виходячи лише з арифметичного співвідношення сил.

Утрати в першому бою козаки частково компенсували за рахунок челяді, що перейшла на їхній бік, до того ж ніхто не сумнівався, що до козаків почнуть прибувати місцеві повстанські загони. Так само не можна було виключити можливості прибуття нових козацьких чи татарських частин.

Підкріплення до поляків рухалися трьома різними шляхами, і перше угруповання могло підійти не раніш як за тиждень. А що шанси переломити хід подій мали лише всі три корпуси разом, то реалістичніше було б розраховувати на десять днів — це в тому випадку, якщо Хмельницький не зуміє влаштувати одному з трьох військ пастки, а три гонористі магнати об'єднають сили під єдиним командуванням. Імовірність цього була дуже близька до нуля.

* * *

— Табором відступатимуть...

— Ні... — похитав головою сивовусий курінний отаман. — Під Жовтими Водами пробували, під Корсунем пробували... Табором тут рухатися важко, у першому ж яру розірветься... І гаплик!

— Якби вони знову... якби татари знову з ними мир не уклали...

— Навряд, — цього разу Боян не витримав. — Про те, як у них один панок сейм зірвав, чули?

— Хто не чув!

— Ото дурість!

— То це правда? А я гадав, байки!

— А до чого тут сейм?

— Так без згоди сейму угода ж не діє! Уявіть собі — уклали татарські старші мир, Калиновський погодився платити данину, а потім якийсь пан Дурило герба «Тупа башка» скаже, що не дозволяє! Що тоді хан зробить з тими, хто мир уклав?

— Ну...

— Та хто ж із ними тепер домовлятися буде?

— Про що ж і мова!

* * *

Дійсно, в польському таборі всю ніч точилися запеклі суперечки, та ніхто не знаходив виходу, бо його й не

було. Мартин Калиновський зробив останню у своєму житті помилку, вигукнувши при свідках з явним розпачем:

— Я не знав, що прийде така сила! Я не знаю, що вдіяти!

Дисципліна попросту щезла, деякі офіцери навіть вимагали видати гетьмана татарам (!). Уночі обозна челядь тікала до козаків, поставляючи цінні свідчення.

Настав день двадцять третього травня,[245] настав і проминув полудень, але козаки не починали атаки — час працював на них. Коли ж після довгих годин нестерпного чекання козаки таки пішли в атаку, в частини шляхти не витримали нерви і більшість кавалерії вирішила прориватися самостійно, покинувши піхоту та артилерію. Це було безумство, бо переправлятися вплав через кілька річок у захисних обладунках неможливо, а без них вони опинилися б беззахисними проти татарських стріл, проте ніхто вже не міг міркувати тверезо. Піхота відкрила вогонь по дезертирах — з усім завзяттям людей, яких кинули на загибель.

Козаки, що через півгодини вдерлися на вали, на мить уклакли з подиву — табір був охоплений різаниною, всі билися проти всіх.

Утім, вони швидко отямилися, розтягли вози, що ними було забарикадовано ворота, точніше, просто проходи у валах, — і до табору увірвалися татари...

* * *

— На Кам'янець! — вигукнув Богдан Хмельницький, і цей вигук підхопило все військо.

— Дай-то Боже! — сказав хтось поряд із Бояном, і той, обернувшись, упізнав Богуна.

«Він теж був тут? Так, це ж землі його колишнього полку».

— Візьмемо? — перепитав він уголос. Розмову про те, як султан дійшов висновку, що Кам'янець укріпив сам Аллах і хай його шайтан здобуває, він запам'ятав добре.

— Тільки якщо зненацька заскочимо. Вони, — полковник зробив жест рукою у бік зраділих козаків, — гадають, що перемога близька...

«Хіба ми не перемогли?»

«А Він має на увазі перемогу в усій війні!»

— А ти вважаєш, що?...

— Я знаю, що в нас майже немає важких гармат, а без них вибити ляхів із фортець не вдасться. Ну, може, якусь одну візьмемо хитрістю. На початку війни ми брали міста повстаннями зсередини, та тепер ляхи порозумнішали: щойно ми наближаємося, вони усіх ненадійних виставляють за браму... Я знаю, що цар московський із султаном турецьким охоче шлють гетьманові дарунки, та звать нас під свою руку, а продати проломні[246] гармати ані той, ані інший — нізащо. Я знаю, що країна спустошена. Що народ стомився. Що як усі ці Замойські та Конєцпольські потрусять своїми скарбами, то наймуть нове військо. І я не знаю, як усьому цьому дати раду.

— А він знає?

Богун відкрив рота, але тут кілька козаків заспівали. Спочатку важко було розібрати, що саме, але пісню підхоплювали нові й нові голоси.

Та й ніхто не знає, Що гетьман Хмельницький Думає-гадає!